

**ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ & ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ΠΟΛΗ & ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

**Ο ΗΡΩΔΗΣ ΑΤΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΑΥΛΕΙΣ ΤΟΥ
ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Καϊδαντζή Ε. Παναγιώτα
Ιστορικός

Επιβλέπουσα
Πέππα-Παπαϊωάννου Ειρήνη

Εξεταστική επιτροπή
Κατάκης Στυλιανός
Πέππα-Παπαϊωάννου Ειρήνη
Πετρίδης Πλάτων

ΑΘΗΝΑ 2018

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Με την περάτωση της παρούσας μεταπτυχιακής εργασίας μου, μου δίνεται η ευκαιρία να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε ορισμένα άτομα που με βοήθησαν στα διάφορα στάδια ανάπτυξής της.

Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Ειρήνη Πέππα Παπαϊωάννου τόσο για την επιλογή του θέματος όσο και για τις συμβουλές και τη βοήθεια που μου προσέφερε μέχρι την ολοκλήρωσή της. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στους κ.κ. Στυλιανό Κατάκη και Πλάτων Πετρίδη για τη συμμετοχή τους στην τριμελή εξεταστική επιτροπή και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις και επισημάνσεις τους.

Τέλος, ευχαριστώ τους γονείς μου Λευτέρη και Τασούλα, τα αδέρφια μου Σοφία, Φάνη και Αρετή, τη γιαγιά μου Σοφία και τον αγαπημένο μου Δημήτρη για την ενθάρρυνση και την αμέριστη συμπαράστασή τους στις επιλογές μου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
A. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ.....	8
A.1 Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ.....	8
A.2 ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ.....	22
A.3 Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΑ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ.....	25
A.4 Ο ΗΡΩΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΠΟΨΕΙΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ.....	30
A.5 ΟΙ ΕΠΑΥΛΕΙΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ.....	32
A.5.1 Η ΕΠΑΥΛΗ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ.....	32
A.5.2 Η ΕΠΑΥΛΗ ΣΤΗΝ ΚΗΦΙΣΙΑ.....	43
A.5.3 Η ΕΠΑΥΛΗ ΣΤΗΝ ΕΥΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ.....	60
B. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΕΠΑΥΛΕΩΝ.....	95
B.1 ΤΙ ΔΕΙΧΝΟΥΝ ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ.....	95
B.2 Η ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΙΣ ΚΥΡΙΕΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΕΣ ΑΞΙΕΣ.....	101
B.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ.....	103
Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	108
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Η ΕΠΑΥΛΗ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΗΓΙΛΛΑΣ ΣΤΗΝ ΑΠΠΙΑ ΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ	112
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗΝ ΜΠΡΕΞΙΖΑ.....	115
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ.....	121
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	211
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	220
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	228

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία, που εκπονείται στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών, με τίτλο «Διαχείριση Μνημείων: Αρχαιολογία, Πόλη και Αρχιτεκτονική», έχει ως αντικείμενο μελέτης την ανάδειξη και τη διαχείριση των επαύλεων του Ηρώδη Αττικού.

Αρχικά, στο πρώτο μέρος της εργασίας επιχειρείται η παρουσίαση της ζωής και του έργου του σπουδαίου σοφιστή, ρήτορα, πολιτικού και πιο πλούσιου Έλληνα της Ρωμαϊκής περιόδου, Ηρώδη Αττικού, μέσα από τις διηγήσεις των βιογράφων Φλαβίου Φιλοστράτου και Αύλου Γελλίου (Aulus Gellius), οι οποίοι αποτελούν σήμερα τις σημαντικότερες πηγές για τη ζωή και το έργο του και εξετάζονται η σχέση του Ηρώδη με την Δεύτερη Σοφιστική και η σχέση με τους μαθητές του.

Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι επαύλεις του Ηρώδη στον Μαραθώνα, την Κηφισιά και την Εύα Κυνουρίας με βάση τις γραπτές πηγές και τις μέχρι σήμερα ανασκαφικές εργασίες που έφεραν στο φως στοιχεία που αποκαλύπτουν την προσωπικότητα του Ηρώδη και μας κάνουν γνωστά μερικά χαμένα αριστουργήματα τέχνης του παρελθόντος. Από τις επαύλεις η μοναδική που έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλη έκταση είναι η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας, η οποία είναι σπουδαία χάρη στα εξαιρετα αρχιτεκτονικά λείψανα, τα γλυπτά και τα ψηφιδωτά δάπεδα με τις ξεχωριστές διακοσμήσεις και παραστάσεις. Όσον αφορά τις άλλες δύο επαύλεις, όπως θα αναπτυχθεί παρακάτω, οι αρχαιολογικές έρευνες είναι περιορισμένες. Στην παρούσα εργασία εξετάζονται ακόμη τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία είναι εντυπωσιακά, η διαμόρφωση των χώρων των επαύλεων και οι πληροφορίες για τα υπόλοιπα μνημεία που έχουν κατασκευαστεί τόσο στον ιδιωτικό όσο και στον δημόσιο χώρο όπως νυμφαία, ταφικά μνημεία, ρωμαϊκά βαλανεία και άλλα.

Το έργο του Ηρώδη ήταν μεγάλο. Εκτός από την Αττική οι αγαθοεργίες του επεκτάθηκαν και σε άλλες πόλεις, όπως η Κόρινθος και το Άργος, με κατασκευές μεγαλόπρεπων κτηρίων και διακόσμηση με γλυπτά και αναθηματικές επιγραφές προς τιμήν των μελών της οικογένειάς του, των αγαπημένων του τροφίμων αλλά και ρωμαίων φιλελλήνων αυτοκρατόρων.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας παρουσιάζεται η σημερινή εικόνα των μνημειακών χώρων, οι μνημειακές αξίες στις οποίες ανταποκρίνονται οι επαύλεις και τέλος προτείνονται τρόποι ανάδειξης και διαχείρισής τους. Τόσο οι ανασκαφικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί και πραγματοποιούνται ακόμα και σήμερα -ως έναν βαθμό τουλάχιστον- στην Κυνουρία και το Ιερό των Αιγυπτίων θεών στην Μπρεξίζα, όσο και οι μελέτες γύρω από τον Ηρώδη και το έργο του είναι σημαντικές, καθώς μας επιτρέπουν να προτείνουμε τρόπους ανάδειξης αλλά και προβολής των μνημείων που συνδέονται με αυτόν.

Στην τελευταία ενότητα παρουσιάζονται γενικότερα συμπεράσματα της μελέτης μέσα από επιτόπια έρευνα στις περιοχές όπου βρέθηκαν τα διάφορα

ευρήματα, καθώς και σε εκείνες που εικάζεται ότι βρίσκονται αρχαιολογικά κατάλοιπα των επαύλεών του.

Τέλος, η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση σημαντικών πληροφοριών για την έπαυλη του Ηρώδη στην Αττική οδό στην Ιταλία αλλά και για το Ιερό των Αιγυπτίων θεών στην Μπρεξίζα, στο Μικρό Έλος του Μαραθώνα. Η παρουσίαση αυτή γίνεται σε παραρτήματα καθώς πρόκειται για δύο σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους που συνδέονται άμεσα με τον Ηρώδη Αττικό. Επιπλέον, η αναφορά στην έπαυλη της Ιταλίας γίνεται για λόγους ενημερωτικούς, καθώς επιχειρείται μια ενιαία οπτική προσέγγιση σε όλες τις επαύλεις του Ηρώδη, του οποίου το έργο ήταν κοινό και για τις τέσσερις επαύλεις.

Α. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

Α.1 Ο ΒΙΟΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ

Ο Λούκιος Βιβούλλιος Ίππαρχος Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης (Lucius Vibullius Hipparchus Tiberius Claudius Atticus Herodes) όπως ήταν το πλήρες όνομά του, γνωστός σήμερα ως Ηρώδης¹ Αττικός, ήταν περίφημος σοφιστής², σπουδαίος πολιτικός και ρήτορας, λάτρης έργων τέχνης καθώς κι ένας από τους «επιφανέστερους Έλληνες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας»³ (εικ.1). Ο Ηρώδης γεννήθηκε στο Μαραθώνα, την εποχή της δυναστείας των Αντωνίων και συγκεκριμένα στην περίοδο αυτοκρατορίας του Τραϊανού, και καταγόταν από εύπορη και αριστοκρατική αθηναϊκή οικογένεια του Μαραθώνα⁴. Ήταν γιος του Τίτου Κλαυδίου Αττικού Ιππάρχου Μαραθωνίου και της Βιβουλλίας⁵ Αλκίας Αγριππίνας. Ο Ηρώδης είχε έναν αδελφό, τον Τιβέριο Κλαύδιο Αττικό Ηρωδιανό και μια αδερφή ονόματι Κλαυδία Τεισαμενίδα⁶. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, ο Ηρώδης υποστήριζε ότι ήταν απόγονος της δυναστείας των Αιακιδών⁷ και συγκεκριμένα του Αθηναίου στρατηγού Μιλτιάδη και του γιου του, πολιτικού και στρατηγού, Κίμωνα⁸.

Το 108 μ.Χ. ο Ηρώδης πήγε μαζί με τον πατέρα του στη Ρώμη όπου διέμεινε τέσσερα χρόνια, στο σπίτι του Ποπλίου Γκαλβισίου Τυλλίου Ρούσσου (Publius Galvisius Tullus Russo)⁹, για να μάθει τη λατινική γλώσσα¹⁰. Χάρη στα πλούτη του μπόρεσε να σπουδάσει κοντά σε εξέχοντες πνευματικούς άνδρες

¹ Φιλήμονος Λεξικόν Τεχνολογικόν, ex Bibliotheca Parisiensi, Londini 1812: J. Typis & B. Nichols, & S. Bentley, σ.15: «ἥρως, ἡρώϊδης, καὶ συναίρεσι, Ἡρώδης»

² Ο όρος σοφιστής αρχικά χρησιμοποιούνταν για όσους μετέδιδαν την τέχνη τους με τη διδασκαλία, ενώ μετά το τέλος του 5ου αι. π.Χ., ο όρος αποδίδονταν σε όσους αμείβονταν για το διδακτικό έργο τους.

³ Ο. Παλαγγιά, *Γλυπτά του Ηρώδη Αττικού από την Αθήνα και την Αττική*, περ. Ανθέμιον, τεύχος 23, Δεκέμβριος 2012, σ.2

⁴ M. Woloch, Four Leading Families in Roman Athens (A.D. 96-161) στο *Historia 18: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1969, σσ.503-512

⁵ Η Βιβουλλία Αλκία ήταν ανιψιά του Αττικού.

⁶ A. Spawforth, Sparta and the family of Herodes Atticus: A reconstruction of the evidence, *BSA* 75, 1980, σσ.210-213· W. Ameling, *Herodes Atticus II*, Inschriftenkatalog, Hildesheim/Zürich/New York 1983, σσ.66-67· J. Tobin, Herodes Attikos and the City of Athens: *Patronage and Conflict under the Antonines*, Amsterdam 1997, σσ.18-19· Μ. Κκολάκης, Ο οίκος του Ηρώδη Αττικού και η Πελοπόννησος, *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Παράρτημα 19, τ.Α΄, Αθήνα 1992-1993, σ.246: Η Τεισαμενίς ήταν σύζυγος του Λάκωνα Κλαυδίου Αριστοκράτη Σειμήδους, η οποία μετά τον θάνατο του συζύγου της ανέθεσε με διαθήκη στον αδελφό της Ηρώδη να τους αφιερώσει ένα σύμπλεγμα με εικονιζόμενους την ίδια, τον σύζυγό της και τον γιο τους Κλαύδιο Σειμήδη· E. E. Perry, Iconography and the dynamics of patronage: A sarcophagus from the family of Herodes Atticus, *Hesperia* 70, 2001, σ.469

⁷ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 545-546, «ὁ σοφιστὴς Ἡρώδης ἐτέλει μὲν ἐκ πατέρων ἐς τοὺς διςυπάτους, ἀνέφερε δὲ ἐς τὸν τῶν Αἰακιδῶν, οὓς ξυμμάχους ποτὲ ἡ Ἑλλάς ἐπὶ τὸν Πέρσῃ ἐποιεῖτο, ἀπηξίου δὲ οὐδὲ τὸν Μιλτιάδην, οὐδὲ τὸν Κίμωνα»· P. Graindor, *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille*, Le Caire 1930, σσ.9-10 και υποσ.3, σ.74

⁸ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 546· Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.2: Ο Ηρώδης πιθανολογείται ότι λόγω της συγγένειας αυτής έδωσε το όνομα της αδελφής του Κίμωνα, Ελπινίκη, σε μια από τις κόρες του· M. Galli, Die Lebenswelt eines Sophisten, *Untersuchungen zu den Bauten und Stiftungen des Herodes Atticus*, Mainz am Rhein, 2002, σ.178

⁹ Γ. Σπυρόπουλος, *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2006, σ.185

¹⁰ Ήταν η περίοδος (108μ.Χ.) κατά την οποία ο Αττικός ήταν πρόξενος (consul suffectus)

της εποχής του. Εκεί μαθήτευσε δίπλα σε ονομαστούς φιλοσόφους και ρήτορες¹¹, όπως ο Θεαγένης από την Κνίδα και ο Μουνάτιος από τις Τράλλεις, οι οποίοι του δίδαξαν διαλεκτική, λογοτεχνία και γραμματική, ο φιλόσοφος Λούκιος Καλβίσιος Ταύρος από την Τύρο, που του δίδαξε τις αρχές της πλατωνικής φιλοσοφίας και ο Αθηναίος φιλόσοφος Σεκούνδος την τέχνη της ρητορικής και της σοφιστικής. Αργότερα πήγε στη Σμύρνη και διδάχθηκε ρητορική από τους πιο φημισμένους σοφιστές της εποχής του, όπως ο Φαβωρίνος, μέγας σοφιστής από την Αρελάτη της Γαλατίας¹², ο οποίος κληροδότησε στον Ηρώδη τη βιβλιοθήκη που διέθετε στη Ρώμη, ο σοφιστής Πολέμων¹³ και ο Σκοπελιανός.

Ο Ηρώδης αναδείχθηκε σε σπουδαίο Αθηναίο ρήτορα και περίφημο σοφιστή, γνωστό εκπρόσωπο της Δεύτερης Σοφιστικής¹⁴ - ενός πνευματικού κινήματος που είχε σκοπό την συγγραφή και εκφώνηση λόγων για το ένδοξο παρελθόν της κλασικής Ελλάδας. Δίδαξε την ρητορική τέχνη σε όλους σχεδόν τους μεγάλους σοφιστές της εποχής των Αντωνίωνων και υπήρξε σημαντικός δάσκαλος ρητορικής, αποκαλούμενος βασιλεύς αγαπητός των λόγων¹⁵. Οι μαθητές του ήταν πολλοί, μεταξύ των οποίων ο ρήτορας Αίλιος Αριστείδης, ο Ονόμαρχος από την Άνδρο, ο Πτολεμαίος από την Ναύκρατη της Αιγύπτου, ο Πausανίας από την Καισάρεια, ο Ρούφος, ο Αριστοκλής, ο Αύλος Γέλλιος, ο Αδριανός¹⁶ αλλά και οι ρωμαίοι αυτοκράτορες Μάρκος Αυρήλιος¹⁷ και Λούκιος Βέρος¹⁸. Ο Ηρώδης δίδασκε στους δικούς του χώρους, στις επαύλεις του στην Κηφισιά και τον Μαραθώνα¹⁹, όπου περνούσε και το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του.

Όσον αφορά το συγγραφικό του έργο, έγραψε στην αττική διάλεκτο

¹¹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 564: «ὥς μὲν δὴ Πολέμωνα καὶ Φαβωρίνον καὶ Σκοπελιανὸν ἐν διδασκάλοις ἑαυτοῦ ἦγε καὶ ὥς Σεκούνδῳ τῷ Ἀθηναίῳ ἐφοίτησεν, εἰρημένον μοι ἦδη, τοὺς δὲ κριτικούς τῶν λόγων Θεαγένην τε τῷ Κνιδίῳ καὶ Μουνάτιῳ τῷ ἐκ Τράλλεων συνεγένετο καὶ Ταύρῳ τῷ Τυρίῳ ἐπὶ ταῖς Πλάτωνος δόξαις». Γ. Στεῖρης, Φιλοσοφική δραστηριότητα στην Ανατολική Πελοπόννησο τον 2^ο αι. μ.Χ., *Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν σπουδῶν*, τ.Α', Αθήνα 2006, σ.258

¹² Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 489: «ὁμοίως καὶ Φαβωρίνον τὸν φιλόσοφον ἢ εὐγλωττία ἐν σοφισταῖς ἐκήρυττεν. ἦν μὲν γὰρ τῶν ἐσπερίων Γαλατῶν οὗτος, Ἀρελάτου πόλεως». Γ. Στεῖρης, 2006, σ.258

¹³ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, βιβλίο 8^ο, τόμος 3β, σ.378: Ο Ηρώδης θαύμαζε τόσο πολύ τον Πολέμωνα ώστε κάθε φορά που άκουγε κάποιον να ρητορεύει έλεγε: «τόν Πολέμωνα ν' άκούσετε καί τότε βλέπετε τί έστί ρήτωρ»

¹⁴ Ο όρος «δεύτερη σοφιστική» ανήκει στο Φιλόστρατο, που απορρίπτει τον όρο «νέα σοφιστική», ανάγοντας το ξεκίνημα του κινήματος στον 4ο αι. π.Χ. με το ρήτορα Αισχίνη. Βλ. παρακάτω.

¹⁵ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 586: «Ἡρώδην δὲ τὸν βασιλέα τῶν λόγων ἀγαπητὸν» στο ίδιο, 598: «ἐλαμπρύνετο τῷ Ἡρώδῃ μᾶλλον δεσπότην τε αὐτὸν καλῶν καὶ Ἑλλήνων γλώτταν καὶ λόγων βασιλέα». Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Γλυπτά από την Θυρεάτιδα Κυνουρίας*, Αθήνα 1993, σ.16

¹⁶ Στο ίδιο, σ.17: Ο Αδριανός ήταν εκείνος που «εκφώνησε τον επικήδειο του Ηρώδη κάνοντας τους Αθηναίους να κλαίνε».

¹⁷ Γ. Στεῖρης, 2006, σ.266: Ήταν επιθυμία του αυτοκράτορα Αδριανού να διδάξει ο Ηρώδης το Μάρκο Αυρήλιο

¹⁸ J. C. Rolfe (μτφρ.), *The attic nights of Aulus Gellius*, Three Volumes I, London 1960-1961, σ.xvi· W. Ameling, *Herodes Atticus I*, Biographie, Hildesheim-Zurich-New York 1983, σσ.71-72· Β. Πετράκος, 1995, σ.100· J. Tobin, 1997, σ.30: Όταν επέστρεψε στη Ρώμη διορίστηκε καθηγητής της ρητορικής για τους Μάρκο Αυρήλιο και Λούκιο Βέρο, από το 141 μέχρι το 146μ.Χ.

¹⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 562: «δητάρτο μὲν ὁ Ἡρώδης ἐν τῇ Ἀττικῇ περὶ τοὺς φιλάτους ἑαυτῷ δῆμους Μαραθῶνα καὶ Κηφισιάν». Δ. Πανταζής, Κηφισιακά, *Εφημ. Αιών.*, αρ. φύλ. 2325, 04/03/1868: 1-2: «Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, ὁ ἐκ πατρικοῦ εὐρήματος πλουσιώτατος Ἑλλήνων γενόμενος, καὶ οὐ τὸ ἐπὶ Ῥηγίλλῃ ἐν Ἀθήναις Ὡδεῖον ἐχρησίμευσεν ἄρτι ὥς τόπος ἀναγεννήσεως τῆς διδασκαλίας ἀρχαίων δραμάτων, ἥτο ἐκ τοῦ δήμου Μαραθῶνος· τόσον ὁμως ἐγοητεύθη ἐκ τῶν φυσικῶν τῆς Κηφισίας καλλονῶν, ὥστε ὠκοδόμησεν ἐκεῖ ἔπαυλιν λαμπρὰν καὶ ἐφύτευσε κήπους τερπνοτάτους»

διαλέξεις, μελέτες, επιστολές, εγχειρίδια βοήθειας για τους μαθητές του, σημειώσεις, περιλήψεις των λόγων²⁰ και των μαθημάτων του καθώς και τις λεγόμενες «Εφημερίδες»²¹. Κατά τη μαρτυρία του Φιλόστρατου²² ο Ηρώδης μπορούσε να απαγγέλλει αυτοσχέδιους λόγους που χαρακτηρίζονταν από χάρη, ευπρέπεια, κομψότητα, σαφήνεια και πρωτοτυπία. Ωστόσο, τίποτα δεν μπορεί να διασταυρωθεί, αφενός διότι τα συγγράμματά του απωλέσθηκαν και αφετέρου, επειδή από τα πολυάριθμα έργα του σώθηκε μόνο ένα με τον τίτλο «Περί Πολιτείας»²³, για το οποίο μάλιστα υπάρχουν αμφιβολίες ως προς τη γνησιότητά του, λόγω του ύφους και της γλώσσας που ακολουθούν αττικά πρότυπα.

Στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. όταν πέθανε ο πατέρας του, κληρονόμησε μια τεράστια κτηματική περιουσία, η οποία πιθανολογείται ότι προήλθε από την ανακάλυψη κρυμμένου θησαυρού σε κτήμα της οικογένειας στην περιοχή του δήμου Κολλυτού ή Κολυτού της αρχαίας Αθήνας²⁴, τον οποίο είχε φυλάξει ο παππούς του Ηρώδη Ίππαρχος πριν από τη δήμευση της περιουσίας που του είχε επιβάλλει ο τότε ρωμαίος αυτοκράτορας Δομιτιανός, ο οποίος τον είχε κατηγορήσει ότι σχεδίαζε την εγκαθίδρυση τυραννίας και τον είχε καταδικάσει σε θάνατο το 92 π.Χ.-3 μ.Χ.²⁵ Αργότερα, ο πατέρας του Ηρώδη, ο Αττικός, ζήτησε και βρήκε τον θησαυρό²⁶ στην έπαυλή του έχοντας αρχικά ενημερώσει τον τότε ρωμαίο αυτοκράτορα Νέρβα (96–98μ.Χ.), διάδοχο του Δομιτιανού και προκάτοχο του Τραϊανού, για την ανακάλυψη αυτή, ο οποίος του είπε να τον χρησιμοποιήσει²⁷.

Στη διαθήκη του ο Αττικός όριζε να δίνεται σε κάθε ενήλικα Αθηναίο πολίτη κάθε έτος το ποσό της μιας μνας. Εντούτοις, ο Ηρώδης αποφάσισε να δώσει

²⁰ Γ. Στείρης, 2006, σ.259: Οι περισσότεροι λόγοι εκφωνήθηκαν στην Ολυμπία.

²¹ Στο λεξικό του Σουίδα μεταφράζεται ως «σύγγραμμα πολυμαθές», επίσης επιστολές καθώς και λόγους αυτοσχέδιους.

²² Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 565: «ἐπιστολαὶ δὲ πλείσται Ἡρώδου καὶ διαλέξεις καὶ ἐφημερίδες ἐγχειρίδια τε καὶ καίρια τὴν ἀρχαίαν πολυμαθείαν ἐν βραχεῖ ἀπηνθισμένα»

²³ Φ. Κακριδὴ, Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2012. Ανάκτηση από http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/index.html: Πρόκειται για «μία φανταστική συμβουλευτική ομιλία Περί πολιτείας, όπου προς το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου ένας Λαρισινός παροτρύνει τους συμπολίτες του να συμμαχήσουν με τη Σπάρτη εναντίον των Μακεδόνων». (Τελευταία πρόσβαση στις 30/10/2016)

²⁴ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.184· S. Karus, *Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis*, Romische Abteilung 76, 1969, σ.153· W. Ameling, I, 1983, σ.69· J. S.Traill, *Demos and trittys, Epigraphical and topographical studies in the organization of Attica*, Athenians Victoria College, Toronto 1986, σ.127: Ο δήμος του Κολλυτού βρισκόταν νοτιοδυτικά της αρχαίας αγοράς της Αθήνας.

²⁵ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 547: «ὁ μὲν γὰρ πάππος αὐτοῦ Ἰππαρχος ἐδημεύθη τὴν οὐσίαν ἐπὶ τυραννικαῖς αἰτίαις»· Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.2: Μετά το γεγονός αυτό ο Ίππαρχος ενδεχομένως να εκτελέστηκε και η οικογένειά του κατέφυγε στη Σπάρτη.

²⁶ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ό.π. σ.387: «Πὼς βρέθηκε στὴν Αἰθῶνα ἕνας τόσο μεγάλος θησαυρός δεν εἶναι γνωστό. Ἴσως ὁ ευτυχῆς Αἰτικός να ἔτυχε να γίνῃ ιδιοκτῆτης τοῦ χώρου, ὅπου πρὶν δύο αἰῶνες περίπου ὁ Αθηνῖωνας εἶχε γεμίσει ολόκληρα πηγάδια με χρήματα που προέρχονταν ἀπὸ τις ἀπειρες δημεύσεις περιουσιῶν που εἶχε κάνει».

²⁷ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 547-8: «ἀνέδειξεν αὐτῷ θησαυροῦ χρῆμα ἀμύθητον ἐν μιᾷ τῶν οἰκιῶν, ἃς πρὸς τῷ θεάτρῳ ἐκέκτητο, οὗ διὰ μέγεθος εὐλαβῆς μᾶλλον ἢ περιχαρῆς γενόμενος ἔγραψε πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐπιστολὴν ᾧδε συγκεκμημένην: 'θησαυρόν, ᾧ βασιλεῦ, ἐπὶ τῆς ἐμαυτοῦ οἰκίας εὗρηκα: τί οὖν περὶ αὐτοῦ κελεύεις;' καὶ ὁ αὐτοκράτωρ, Νερούας δὲ ἦρχε τότε, 'χρῶ' ἔφη 'οἷς εὗρηκας.' τοῦ δὲ Αἰτικοῦ ἐπὶ τῆς αὐτῆς εὐλαβείας μέιναντος καὶ γράψαντος ὑπὲρ ἑαυτὸν εἶναι τὰ τοῦ θησαυροῦ μέτρα 'καὶ παραχρῶ' ἔφη 'τῷ ἐρμαίῳ, σὸν γὰρ ἔστιν.' ἐντεῦθεν μέγας μὲν ὁ Αἰτικός, μείζων δὲ ὁ Ἡρώδης, πρὸς γὰρ τῷ πατρὶ ὡς πλοῦτῳ καὶ ὁ μητρὶ ὡς αὐτῷ πλοῦτος οὐ παρὰ πολὺ τούτου ἐπερρῦη»· P. Graindor, 1930, σ.20 κ.ε.

εφάπαξ πέντε μνες σε κάθε πολίτη. Επειδή, όμως, οι περισσότεροι Αθηναίοι ήταν οφειλέτες του πατέρα του και του παππού του, αρνήθηκε να συνεχίσει την καταβολή αυτών των χρημάτων. Η απόφαση αυτή όπως ήταν φυσικό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα κλίμα δυσαρέσκειας ανάμεσα στον Ηρώδη και τους Αθηναίους. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, ο Ηρώδης ήθελε να αποκαταστήσει τις σχέσεις του με τους Αθηναίους²⁸, και γι' αυτό το λόγο προχώρησε στην κατασκευή λαμπρών οικοδομημάτων όπως ήταν η ανακαίνιση του Παναθηναϊκού σταδίου²⁹ το 140-144 μ.Χ. με επένδυση από λευκό μάρμαρο.

Ο Ηρώδης είχε τιμηθεί με πολλά αξιώματα³⁰ τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Ρώμη, χάριν της στενής σχέσης του ίδιου και της οικογένειάς του με την αυτοκρατορική αυλή της Ρώμης³¹. Συγκεκριμένα, στην Αθήνα είχε λάβει το αξίωμα του αγορανόμου άρχοντα, το 126/7 μ.Χ. οι Αθηναίοι πολίτες τον ανακήρυξαν επώνυμο άρχοντα της Αθήνας³², ενώ το 133 μ.Χ. διορίστηκε άρχων του Πανελληνίου από τον αυτοκράτορα Αδριανό³³. Το 134/5 μ.Χ. διετέλεσε διορθωτής (corrector) των «ελεύθερων πόλεων»³⁴ στο Κοινό της Ασίας (δυτική Μικρά Ασία), «αρχιερεύς των σεβαστών» δηλαδή των αυτοκρατόρων στο Κοινό της Ασίας και ιερέας της λατρείας του Αυγούστου (sodalis Augustalis) και του Αδριανού (sodalis Hadrianalis)³⁵. Επιπλέον, στη Μ. Ασία διετέλεσε αυτοκρατορικός επίτροπος και ίππαρχος με ιερατικό αξίωμα³⁶.

²⁸ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 549: «ἐπεὶ δὲ τῶν τοῦ Ἀττικοῦ διαθηκῶν ἐπεμνήσθην, ἀνάγκη καὶ τὰς αἰτίας ἀναγράψαι, δι' ἃς προσέκρουσεν Ἡρώδης Ἀθηναίοις· εἶχον μὲν γὰρ αἱ διαθήκαι, ὡς εἶπον, ἔγραψε δὲ αὐτὰς ξυμβουλία τῶν ἀμφ' ἐαυτὸν ἀπελευθέρων, οἳ χαλεπὴν ὀρώντες τὴν Ἡρώδου φύσιν ἀπελευθέροις τε καὶ δούλοις ἀποστροφὴν ἐποιοῦντο τοῦ Ἀθηναίων δήμου, ὡς τῆς δωρεᾶς αὐτοῖ ἀἵτιοι. καὶ ὅποια μὲν τῶν ἀπελευθέρων τὰ πρὸς τὸν Ἡρώδην, δηλοῦτω ἡ κατηγορία, ἣν πεποίηται σφῶν πᾶν κέντρον ἡρμένος τῆς ἐαυτοῦ γλώττης. ἀναγνωσθεῖσιν δὲ τῶν διαθηκῶν ξυνέβησαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὸν Ἡρώδην πέντε μνᾶς αὐτὸν ἐφάπαξ ἐκάστω καταβάλλοντα πρίασθαι παρ' αὐτῶν τὸ μὴ αἰεὶ διδόναι· ἀλλ' ἐπεὶ προσήεσαν μὲν ταῖς τραπέζαις ὑπὲρ τῶν ὠμολογημένων, ἐπανεγίνωνσκετο δὲ αὐτοῖς ξυμβόλαια πατέρων τε καὶ πάππων ὡς ὀφειλόντων τοῖς Ἡρώδου γονεῦσιν ἀντιλογισμοῖς τε ὑπήγοντο καὶ οἱ μὲν μικρὰ ἡριθμοῦντο, οἱ δὲ οὐδέν, οἱ δὲ συνέιχοντο ἐπ' ἀγορᾶς ὡς καὶ ἀποδώσοντες, παρῶνυνε ταῦτα τοὺς Ἀθηναίους ὡς ἡρπασμένους τὴν δωρεάν καὶ οὐκ ἐπαύσαντο μισοῦντες, οὐδὲ ὅποτε τὰ μέγιστα εὐεργετῖν ᾤετο»

²⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 549: «τὸ οὖν στάδιον ἔφασαν εὐῆπωνομάσθαι Παναθηναϊκόν, κατεσκευάσθαι γὰρ αὐτὸ ἐξ ὧν ἀπεστεροῦντο Ἀθηναῖοι πάντες»· Πausanias, Ἑλλάδος Περιήγησις, Ἀττικά, 19.5: «θαῦμα δ' ἰδοῦσι, στάδιόν ἐστι λευκοῦ λίθου. μέγεθος δὲ αὐτοῦ τῇδε ἂν τις μάλιστα τεκμαίροιο· ἄνωθεν ὁρος ὑπὲρ τὸν Ἰλισὸν ἀρχόμενον ἐκ μηναιοδούς καθήκει τοῦ ποταμοῦ πρὸς τὴν ὄχθην εὐθύ τε καὶ διπλοῦν. τοῦτο ἀνὴρ Ἀθηναῖος Ἡρώδης ὠκοδόμησε, καὶ οἱ τὸ πολὺ τῆς λιθοτομίας τῆς Πεντελῆσιν ἐς τὴν οἰκοδομὴν ἀνηλώθη»· W. Ameling, I, 1983, σ.68· P. Γέροντα, *Ἡρώδης ὁ Ἀττικός, Θέατρα, Στάδια καὶ Επαύλεις του*, Αθήνα 2000, σσ.31-32: Το στάδιο αναμαρμαρώθηκε το 1896 ἀπὸ τὸν Γεώργιο Αβέρωφ με ἀφορμὴ τούς πρῶτους σύγχρονους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνες· Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.15

³⁰ W. Ameling, II, 1983, σσ.2-4: Πιθανόν να εἶχε διοριστεῖ το 129 μ.Χ. με το αξίωμα του κοσμήτορα (quaestor) καὶ το 133 μ.Χ. με το πραιτορα (praetor)· J. Tobin, 1997, σ.25

³¹ W. Ameling, I, 1983, σ.13: Ο παππούς του Ηρώδη, Ἰππαρχος, υπηρετοῦσε τὸν ρωμαῖο αυτοκράτορα Νέρωνα καὶ εἶχε ἀποκτήσει τὴ ρωμαϊκὴ υπηκοότητα, ἀλλὰ καὶ ὁ πατέρας του, ὁ Ἀττικός, εἶχε λάβει το αξίωμα του υπάτου στη Ρώμη το 108 μ.Χ.· J. Tobin, 1997, σ.14

³² A. Σκιαδάς, *Ἡρώδης Ἀττικός*, ΙΕΕ, τ.ΣΤ', Αθήνα 1976, σ.406· W. Ameling, II, 1983, σ.1· B. Πετράκος, *Ο Μαραθῶν*, Αθήνα 1995, σ.100

³³ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, *Ἡ ἐπαυλὴ τοῦ Ἡρώδη Ἀττικοῦ στὴν Εὐὰ Κυνοῦριας*, Αθήνα 2001, σ.14

³⁴ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 537: «ἀφίκτο μὲν ἐς τὴν Σμύρναν ἐπὶ ξυνουσίᾳ τοῦ ἀνδρὸς κατὰ χρόνους, οὓς τὰς ἐλευθέρας τῶν πόλεων αὐτὸς διωρθεῖτο»

³⁵ IG III 664-665· IG II² 3594-3595· W. Dittenberger, *Die Familie des Herodes Atticus*, Hermes, Band 13, 1878, σ.72· W. Ameling, II, 1983, no.55, σσ.85 καὶ 89· P. Graindor, 1930, σ.25

³⁶ P. Γέροντα, 2000, σ.19

Το 136 μ.Χ., αφού επέστρεψε στην Αθήνα, έγινε αγωνοθέτης των Παναθηναίων και των Πανελληνίων αναλαμβάνοντας τη χορηγία για την οργάνωση και διεξαγωγή των Παναθηναίων με κάθε μεγαλοπρέπεια³⁷. Το 140/1 μ.Χ. ο Ηρώδης πήγε στη Ρώμη και δίδαξε την ελληνική γλώσσα στα παιδιά του Αντωνίνου Ευσεβούς (Antoninus Pius), ενώ μόλις το 143 μ.Χ., την εποχή του Αντωνίνου Πίου, τιμήθηκε με το αξίωμα του «ύπατου στρατηγού» (consul ordinarius)³⁸.

Την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η κατοχή περιουσίας ήταν η βασική προϋπόθεση για την απόκτηση υψηλής θέσης εξουσίας, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει μέχρι και στην είσοδο κάποιου στη ρωμαϊκή Σύγκλητο. Η κατοχή μιας τόσο μεγάλης περιουσίας³⁹ τον ανέδειξε γρήγορα ως τον πιο ισχυρό τοπικό άρχοντα του Ελλαδικού χώρου. Έτσι, πιθανολογείται ότι ο Τραϊανός είχε ανακηρύξει τον Τιβέριο Αττικό πραίτορα, δηλαδή επίτιμο μέλος της Ρωμαϊκής Συγκλήτου. Όταν έγινε αυτοκράτορας στη Ρώμη ο Αδριανός (117-138 μ.Χ.), επειδή αγαπούσε πολύ την Αθήνα, ονομάστηκε Αθηναίος πολίτης, ενώ ο Τιβέριος Αττικός έχοντας την εύνοια του αυτοκράτορα, έγινε συγκλητικός και το 133 μ.Χ., ο πρώτος ύπατος (consul suffectus) ελληνικής καταγωγής.

Όσον αφορά την προσωπική του ζωή, ο Ηρώδης το 138/9⁴⁰ μ.Χ. νυμφεύθηκε την Αππία Αννία Ρήγιλλα Αιλιία Καυσιδία Τέρτουλλα (125-160 μ.Χ.), η οποία ήταν μόλις δεκαπέντε ετών⁴¹. Η Ρήγιλλα καταγόταν από αριστοκρατική οικογένεια της Ιταλίας, με καταγωγή από το Κανούσιον της Ν. Ιταλίας⁴². Ο Ηρώδης με τη Ρήγιλλα ζούσαν κατά το ρωμαϊκό πρότυπο. Ο Ηρώδης άλλαξε μάλιστα το όνομά του από Ηρώδης Αττικού Μαραθώνιος σε Βιβούλλιος Ίππαρχος Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης. Στη Ρώμη διέμεναν πιθανώς στην έπαυλη της Ρήγιλλας στην Αππία οδό⁴³, την οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, ονόμασε μετά τον θάνατό της «Τριόπιον». Στην Αθήνα επέστρεψαν το 145/6 μ.Χ. και διέμεναν στην έπαυλη στην Κηφισιά, την οποία ο Ηρώδης έχτισε για τη Ρήγιλλα⁴⁴.

³⁷ W. Ameling, I, 1983, σ.61: Το 136 μ.Χ. ορίστηκε ως «ο σεμνότατος αγωνοθέτης των μεγάλων Πανελληνίων». Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.15· Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.3: Αντίθετη είναι η άποψη της Παλαγγιάς η οποία αναφέρει ότι ορίστηκε αγωνοθέτης των Παναθηναίων το 140μ.Χ.

³⁸ W. Ameling, II, 1983, σ.6

³⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 547-8: «πηγαί δὲ αὐτῷ τοῦ πλούτου πολλαὶ μὲν κάκ πολλῶν οἰκῶν, μέγισται δὲ ἢ τε πατρῶα καὶ ἡ μητρόθεν [...] μέγας μὲν ὁ Ἀττικός, μείζων δὲ ὁ Ἡρώδης, πρὸς γὰρ τῷ πατρῷῳ πλούτῳ καὶ ὁ μητρῶος αὐτῷ πλοῦτος οὐ παρὰ πολὺ τούτου ἐπερρῦη»

⁴⁰ K. Buresch, *Tropeion, Herodes, Regilla*, N.F. 44, Rheinisches Museum, 1889, σ.490: Ο γάμος έγινε πέντε χρόνια πριν αποκτήσει τον τίτλο του υπάτου στη Ρώμη.

⁴¹ P. Graindor, 1930, σ.81 κ.ε.· W. Ameling, I, 1983, σ.78

⁴² J. Tobin, 1997, σ.32· Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.15· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.186· G. Kaibel, *Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta*, Berlin 1878, Epigr.Gr. 1046, στ.3-4: Η Ρήγιλλα καταγόταν από τις Αινεάδες, τον Αγχίση και την Αφροδίτη.

⁴³ Η Αππία οδός (Via Appia) ήταν ο πιο μακρύς δημόσιος δρόμος και ένας από τους σημαντικότερους δρόμους της αυτοκρατορίας. Η οδός άρχιζε από τη Ρώμη και έφτανε μέχρι το λιμάνι της πόλης του σημερινού Μπρίντζι. Το όνομά της οφείλεται κατά άλλους στον Κλαύδιο Αππίο, ο οποίος κατασκεύασε το πρώτο τμήμα της το 312 π.Χ. και κατά άλλους από το ομώνυμο ιερό της Δήμητρας στην Κνίδα, αρχαία πόλη της Δυτικής Μ. Ασίας. Βλ. L. Quilici, *La Via Appia : iniziative e interventi per la conoscenza e la valorizzazione da Roma a Capua*, Roma 2002

⁴⁴ W. Ameling, II, 1983, σσ.18-21· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.16

Με τη Ρήγιλλα (εικ.2) απέκτησε έξι παιδιά⁴⁵: τον Κλαύδιο (141 μ.Χ.), την Αππία Αννία Κλαυδία Ατιλία Ρήγιλλα Ελπινίκη Αγριππίνα Ατρία Πόλλα (142-165 μ.Χ.), την Μαρκία Αννία Κλαυδία Αλκία Αθηναίς Γαβίδια Λατιαρία⁴⁶ (143/144-161 μ.Χ.), τον Τιβέριο Κλαύδιο Μάρκο Άππιο Ατίλιο Βραδούα Ρήγιλλο Αττικό (~145 μ.Χ.)⁴⁷, τον Τιβέριο Κλαύδιο Ηρώδη Λούκιο Βιβούλλιο Ρήγιλλας (150-155 μ.Χ.) και αυτό που κυοφορούσε⁴⁸ το 160 μ.Χ. η Ρήγιλλα.

Η ζωή του Ηρώδη ήταν γεμάτη από οικογενειακές συμφορές που τον συνόδεψαν σε όλη του τη ζωή. Πριν από τον θάνατο της γυναίκας του ο Ηρώδης έχασε ένα-ένα τα παιδιά του⁴⁹. Το μόνο που επέζησε ήταν ο 15χρονος Βραδούας⁵⁰, τον οποίο ο Ηρώδης δεν συμπαθούσε γιατί είχε δυσκολία στη γραφή και ανάγνωση. Για να του μάθει την αλφάβητο, έφερε στο σπίτι 24 παιδιά που το όνομα του καθενός αντιστοιχούσε σε καθένα από τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου⁵¹. Εντούτοις, πολλοί υποστηρίζουν ότι η συμπεριφορά του Ηρώδη ήταν κάπως υπερβολική. Η δυσκολία που είχε ο Βραδούας δεν τον καθιστούσε κοινωνικά ανίκανο, καθώς η πορεία του απέδειξε ότι ήταν ικανότερος από τα λεγόμενα του πατέρα του, αφού έγινε ύπατος, ταμίας, στρατηγός, πατρίκιος από τον Αντωνίνο Πίο, πρόξενος το 185 μ.Χ. και άρχων της Αθήνας το 187 μ.Χ.⁵².

Την περίοδο που ο Ηρώδης έχασε δύο γιους του, σε βρεφική ηλικία, υιοθέτησε τρία από αυτά τα παιδιά και τα μεγάλωσε σαν δικά του, ενώ ταυτόχρονα αρνήθηκε το μοναδικό εν ζωή βιολογικό του παιδί⁵³. Αυτοί οι τρεις «τρόφιμοι»⁵⁴ όπως τους έλεγε ήταν ο Βιβούλλιος Πολυδευκίων, ο Αχιλλέας και

⁴⁵ Οι γιοι του είχαν ρωμαϊκά ονόματα, ενώ οι κόρες του ελληνικά. Βλ. W. Dittenberger, *Die Familie des Herodes Atticus, Hermes*, Band 13, 1878, σσ.78-89· W. Ameling, II, 1983, σσ.20-21.

⁴⁶ IG II² 3568· IG II² 4074· W. Ameling, II, 1983, no.30 και 138, σσ.62 και 142.

⁴⁷ Ο W. Ameling προτείνει ως χρονολογία γέννησης του Βραδούα το 152/3 μ.Χ., ενώ ο P. Graindor το 145μ.Χ. Βλ. W. Ameling, II, 1983, σ.21· P. Graindor, 1930, σ.102.

⁴⁸ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη1993, σ.21: Η Ντάτσουλη κάνει μια «τολμηρή», όπως χαρακτήρισε η ίδια, υπόθεση ότι ο λόγος που μπορεί να οδήγησε τον Ηρώδη να διατάξει να σκοτώσουν το παιδί του ήταν να μην ήταν δικό του.

⁴⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 558: «ἀποθανούσης δὲ αὐτῷ καὶ τῆς ἄλλης θυγατρὸς, ἦν Ἑλπινίκην ὠνόμαζεν, ἔκειτο μὲν ἐν τῷ δαπέδῳ τὴν γῆν παίων καὶ βοῶν 'τί σοι, θύγατερ, καθαγίσω; τί σοι ξυνθάψω;»

⁵⁰ J. Tobin, 1997, σ.91· S. B. Pomeroy, *The Murder of Regilla*, Cambridge MA/London 2007, σ.49: Ο Ηρώδης θεωρούσε υπεύθυνη για την συμπεριφορά του Βραδούα τη Ρήγιλλα. Όταν πέθανε ο Ηρώδης δεν του κληροδότησε τίποτα πέρα από την έπαυλη στην Αππία Οδό, στην Ιταλία, η οποία ανήκε στην μητέρα του.

⁵¹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 558: «ἐπειδὴ Ἀττικὸν τὸν υἱὸν ἐν ὀργῇ εἶχεν. διεβέβλητο δὲ πρὸς αὐτὸν ὡς ἡλιθιώδης καὶ δυσγράμματον καὶ παχὺν τὴν μνήμην: τὰ γοῦν πρῶτα γράμματα παραλαβεῖν μὴ δυνηθέντος ἦλθεν ἐς ἐπίνοιαν τῷ Ἡρώδῃ ξυντρέφειν αὐτῷ τέτταρας παῖδας καὶ εἵκοσιν ἰσήλικας ὠνομασμένους ἀπὸ τῶν γραμμάτων, ἵνα ἐν τοῖς τῶν παίδων ὀνόμασι τὰ γράμματα ἐξ ἀνάγκης αὐτῷ μελετῶτο»

⁵² S. B. Pomeroy, 2007, σσ.49-50· W. Ameling, II, 1983, no.122, σ.131: «Μ. Ατίλιον Βράδουαν, ταμίαν στρατηγόν, [ύπατον, ανθύπατον, Ἀφρικὸς, φίλον] θεοῦ Ἀδριανοῦ, υπατικόν Γερμανίας καὶ Βρεττανίας, ποντίφικα, σοδάλιν Ἀδριανάλιν, τὸν Ρηγίλλης πρὸς μητρός πάππον, τῆς Ἡρώδου γυναικὸς, ἡ πόλις ἡ τῶν Ηλείων»

⁵³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 558: «τὸν Ἀχιλλέα καὶ τὸν Πολυδεύκην καὶ τὸν Μέμνονα, οὓς ἴσα γνησίοις ἐπένθησε τροφίμους ὄντας, ἐπειδὴ καλοὶ μάλιστα καὶ ἀγαθοὶ ἦσαν γενναῖοί τε καὶ φιλομαθεῖς καὶ τῇ παρ' αὐτῷ τροφῇ πρέποντες»· Δ. Πανταζής, Κηφισιακά, *Εφημ. Αιών*, αρ. φύλ. 2325, 04.03.1868: 1-2: «ἐπένθησεν ὡς ἴδια τοῦ τέκνα τρεῖς τούτων θανόντας, Ἀχιλλέα, Πολυδεύκην (ἢ Πολυδευκίωνα κατὰ τὰς ἐπιγραφὰς) καὶ Μέμνονα»· M. Galli, 2002, σ.148.

⁵⁴ S. B. Pomeroy, 2007, σ.53: Ο όρος αυτός χρησιμοποιούνταν για τα παιδιά είτε των σκλάβων είτε εκείνων που ανήκαν σε κάποια ανώτερη κοινωνική τάξη, για τα οποία ένας θετός γονέας επιδείκνυε ενδιαφέρον για την ανατροφή τους.

ο Μέμνων από την Αιθιοπία, τους οποίους τίμησε με αγάλματα και επιγράμματα σε όλες τις επαύλεις του.

Ο Ηρώδης ήταν μια «αμφιλεγόμενη», όπως τον έχουν χαρακτηρίσει, προσωπικότητα, σκληρός αλλά και ευσυγκίνητος⁵⁵. Είχε πολλούς θαυμαστές⁵⁶ αλλά και εχθρούς. Διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον αυτοκράτορα Αδριανό και τον σοφιστή Πολέμωνα και υπήρξε αντικείμενο θαυμασμού όχι μόνο από μαθητές του αλλά και από άλλους φιλοσόφους της εποχής του, όπως ο Αριστοκλής και ο Αλέξανδρος Πηλοπλάτων⁵⁷. Εκτός από θαυμαστές όμως είχε και εχθρούς. Στο διάστημα μεταξύ 170 και 174 μ.Χ. απομακρύνθηκε στο Ωρικόν, αρχαία ελληνική πόλη στη Χαονία της Ηπείρου (σύγχρονο Pascha Liman στην Αλβανία). Ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος που ασχολήθηκε με την υπόθεση, έπειτα από έκκληση του Ηρώδη για συγχώρεση, του επέτρεψε να επιστρέψει στην Αθήνα⁵⁸. Επιπλέον, άλλα περιστατικά αντιζηλίας έγιναν με τον Σεκούνδο τον Αθηναίο⁵⁹, με τον Θεόδοτο⁶⁰ που τον αντιπαθούσε και με τον Φίλαγρο⁶¹, ο οποίος συγκρούστηκε τόσο με τον Ηρώδη όσο και με τους μαθητές του.

Ο Ηρώδης κατηγορήθηκε και για άλλους λόγους. Πολλοί ήταν εκείνοι που αντιδρούσαν και τον αποδοκίμαζαν για την σωρεία αφιερώσεων ερμαϊκών στηλών, θεωρώντας την κίνησή του αυτή ως περιττή. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και οι Κυντίλιοι, Sextus Quintilius Condianus και Sextus Quintilius Valerius Maximus, άρχοντες της Ελλάδος, οι οποίοι αντιδρούσαν με την υπερβολική απονομή τιμών στους μαθητές του⁶². Σύμφωνα με τον βιογράφο Φιλόστρατο⁶³, ο Ηρώδης πολλές φορές αναγκαζόταν να χαράζει νέες επιγραφές στις ήδη στημένες στήλες με κατάρες εναντίον όσων τις κατέστρεφαν, καθώς πολλοί ήταν εκείνοι που εκδήλωναν με αυτό τον τρόπο την εχθρότητά τους. Θεωρούσε ότι με αυτό τον τρόπο μπορούσε να τις προστατεύει⁶⁴.

Μια άλλη σοβαρότατη κατηγορία ήταν εκείνη για τον θάνατο της γυναίκας

⁵⁵ Ο θρήνος του Ηρώδη για τα αγαπημένα του πρόσωπα γίνεται με υπερβολικό τρόπο. Όταν πένθησε τις κόρες του σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, 558 «ἐπένθει δὲ ταῖς ὑπερβολαῖς τὰς θυγατέρας [...] ἔκειτο μὲν ἐν τῷ δαπέδῳ τὴν γῆν παίων καὶ βοῶν [...]».

⁵⁶ Χ. Κρίτζας, Δύο επιγράμματα από το Περί Νεμέας, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για την Αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σσ.400-401: Ο Αριστομένης ΙΙΙ παρομοίαζε τον εαυτό του με τη φήμη του Ηρώδη με βάση ένα επίγραμμα, στο οποίο γράφεται ότι «μόνο ο Ηρώδης από τους Έλληνες γνώρισε με μένα φήμη».

⁵⁷ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 574: «ὦ Ἡρώδη, τεμάχιά σου ἔσμεν οἱ σοφισταὶ πάντες»

⁵⁸ Η στενή σχέση του Ηρώδη με τον Μάρκο Αυρήλιο τεκμηριώνεται από την παρουσία δύο προτομών που βρέθηκαν στο ιερό των Αιγυπτίων Θεών στην Μπρεζίτσα, για τις οποίες γίνεται λόγος παρακάτω.

⁵⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 544: «μηδὲ Σεκούνδου τοῦ Ἀθηναίου ἀμνημονώμεν, ὃν ἐκάλουν ἐπίουρόν τινες ὡς τέκνονος παῖδα. Σεκούνδος τοῖνυν ὁ σοφιστὴς γινῶναι μὲν περιττός, ἐρμηνεύσαι δὲ ἀπέρिटτος, Ἡρώδην δὲ ἐκπαιδεύσας ἐς διαφορὰν αὐτῷ ἀφίκετο παιδεύοντι ἤδη [...]»

⁶⁰ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 566: «ἐπὶ τὸν σοφιστὴν Θεόδοτον καλεῖ με ὁ λόγος. Θεόδοτος μὲν προὔστη καὶ τοῦ Ἀθηναίου δήμου κατὰ χρόνους, οὓς προσέκρουον Ἡρώδῃ Ἀθηναῖοι, καὶ ἐς ἀπέχθειαν φανερὰν οὐδεμίαν τῷ ἀνδρὶ ἀφίκετο, ἀλλ' ἀφανῶς αὐτὸν ὑπεκάθητο δεινὸς ὢν χρῆσθαι τοῖς πράγμασιν»

⁶¹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 578: «[...] ἐς ἀπέχθειαν Ἡρώδῃ κατέστησεν ἑαυτὸν [...]» στο ίδιο, 579-580

⁶² Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 559: «Κυντιλίων δέ, ὅποτε ἤρχον τῆς Ἑλλάδος, αἰτιωμένων αὐτὸν ἐπὶ ταῖς τῶν μειρακίων τούτων εἰκόσιν ὡς περιτταῖς “τί δέ ὑμῖν” ἔφη “διενήχομεν, εἰ ἐγὼ τοῖς ἐμοῖς ἐμπαίζω λιθαρίοις;”»

⁶³ Στο ίδιο: «ξύν ἀραῖς τοῦ περικόψαντος ἢ κινήσοντος»

⁶⁴ Β. Πετράκος, 1995, σ.113

του. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο⁶⁵, ο Ηρώδης κατηγορήθηκε από τον αδερφό της Ρήγιλλας, Βραδούα, για τον θάνατό της⁶⁶, καθώς θεωρήθηκε ότι εκείνος διέταξε τον Αλκιμέδοντα⁶⁷ να τη χτυπήσει στην κοιλιά ενώ βρισκόταν στο 8ο μήνα της κύησης, με αποτέλεσμα να πεθάνει σε ηλικία μόλις 35 ετών. Ο Βραδούας⁶⁸ τον κατηγόρησε στο Ρωμαϊκό βουλευτήριο, χωρίς ωστόσο να έχει αποδείξεις για τα λεγόμενά του. Αντίθετα, επειδή δεν είχε αποδείξεις κατηγορίας φλυαρούσε και επαινούσε τον εαυτό του και την οικογένειά του. Ο Ηρώδης στο δικαστήριο απευθύνθηκε στον Βραδούα και γεμάτος ειρωνεία του είπε: «τήν εὐγένειαν ἐν τοῖς ἀστραγάλοις ἔχεις», καθώς στα πόδια του είχε μια ελεφάντινη πόρπη, το σύμβολο της ευγενικής αριστοκρατικής του καταγωγής. Η δίκη άφησε αναπάντητα ερωτηματικά ακόμα και μετά την αθωότητα του Ηρώδη⁶⁹.

Εν τούτοις, ο Ηρώδης πένθησε την Ρήγιλλα στήνοντας μνημεία, κινητά και ακίνητα, με συγκινητικές επιγραφές προς τιμήν της. Μέχρι σήμερα έχουν εντοπιστεί συνολικά έντεκα επιγραφές μεταξύ των οποίων η επιγραφή που βρέθηκε το 1883 στο ναό της Τύχης στο Παναθηναϊκό στάδιο⁷⁰, η επιγραφή από την αθηναϊκή αγορά⁷¹, η επιγραφή που βρέθηκε μεταξύ Βρανά και Μαραθώνα⁷² κι εκείνη που βρέθηκε στα ερείπια αρχαίου ναού μεταξύ της Κηφισιάς και του Αμαρουσίου, συμπεριλαμβανομένης και αράς. Η επιγραφή αυτή βρέθηκε και δημοσιεύτηκε το 1860 από τον Κ. Πιπτάκη και ήταν η εξής⁷³:

Ἀππία Ἀννία Ῥήγιλλα Ἡρώδου γυνή. Τό
φῶς τῆς οἰκίας.
Πρός θεῶν καί ἡρώων, ὅστις εἴ ὁ ἔχων τόν χῶρον,
Μη ποτε μετακινήσῃς τούτων τι· καί τὰς του-

⁶⁵ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 555: «Ἦλθεν ἐπὶ τὸν Ἡρώδην καὶ φόνου δίκη ᾧδε ξυντεθεῖσα: κύειν μὲν αὐτῷ τὴν γυναῖκα Ῥήγιλλαν ὄγδοόν που μῆνα, τὸν δὲ Ἡρώδην οὐχ ὑπὲρ μεγάλων Ἀλκιμέδοντι ἀπελευθέρῳ προστάξει τυπῆσαι αὐτήν, πληγεῖσαν δὲ ἐς τὴν γαστέρα τὴν γυναῖκα ἀποθανεῖν ἐν ὧμῳ τῷ τόκῳ».

⁶⁶ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ῥήγιλλα, Ἀππία Ἀννία Ῥήγιλλα, Ἡρώδου γυνή, το φῶς τῆς οἰκίας*, Αθήνα 1998, σ.11 κ.ε.· S. B. Pomeroy, 2007, σ.2

⁶⁷ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 555 και 560-561: Ο Αλκιμέδοντας ήταν ένα πρόσωπο πολύ σημαντικό για τον Ηρώδη. Ο Φιλόστρατος τον αναφέρει τέσσερις φορές.

⁶⁸ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 555: Ο Βραδούας ήταν «εὐδοκιμώτατος ὢν ἐν ὑπάτοις» και καυχόταν για την αριστοκρατική του καταγωγή, έχοντας μια ελεφάντινη πόρπη στα υποδήματά του.

⁶⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 555-556: «ἐπὶ τούτοις ὡς ἀληθέσι γράφεται αὐτὸν φόνου Βραδούας ὁ τῆς Ῥηγίλλης ἀδελφὸς εὐδοκιμώτατος ὢν ἐν ὑπάτοις καὶ τὸ ξύμβολον τῆς εὐγενείας περιηρημένους τῷ ὑποδήματι, τοῦτο δὲ ἐστὶν ἐπισφύριον ἐλεφάντινον μηννοειδές, καὶ παρελθὼν ἐς τὸ Ῥωμαίων βουλευτήριον πιθανὸν μὲν οὐδὲν διήγει περὶ τῆς αἰτίας, ἣν ἐπῆγεν, ἑαυτοῦ δὲ ἔπαινον ἐμακρηγόρει περὶ τοῦ γένους, ὅθεν ἐπισκώπτων [...] μεγαλαυχουμένου δὲ τοῦ κατηγόρου καὶ ἐπ' εὐεργεσίᾳ μιᾶς τῶν ἐν Ἰταλίᾳ πόλεων μάλα γενναίως ὁ Ἡρώδης 'κάγῳ' ἔφη 'πολλὰ τοιαῦτα περὶ ἑμαυτοῦ διήειν ἂν, εἰ ἐν ἀπάσῃ τῇ γῇ ἐκρινόμην.' ξυνήρατο δὲ αὐτῷ τῆς ἀπολογίας πρῶτον μὲν τὸ μηδὲν προστάξει τοιοῦτον ἐπὶ τὴν Ῥηγίλλαν, ἔπειτα τὸ ὑπερπενθῆσαι ἀποθανούσας»

⁷⁰ IG II² 3607· Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 550· P. M. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion: Die hellenistische und römische Zeit*, München 1988, σ.331

⁷¹ IG II² 4076· W. Ameling, II, 1983, no.133, σ.138· J. Tobin, 1997, σ.77

⁷² J. Tobin, 1997, σ.80

⁷³ IG III 1417· IG II² 13200· Γ. Πιπτάκης, AE 1860, τ.16, σ.2013, αρ.4033· F. Lenormant, *Inscriptionum Graecarum Ineditarum Centuria Secunda et Tertia, Rheinisches Museum für Philologie*, Neue Folge, 21 Jahrgang, Paris 1866, εκ.193, σσ.383-384· W. Ameling, II, 1983, no.147, σ.160· P. Graindor, 1930, σσ.93-94· J. Tobin, 1997, σ.125· Γ. Πάλλης, H IG II² 13200 και το ταφικό μνημείο της Ρηγίλλης, *HOPOΣ*, τ.14-16, Αθήνα 2000-2003, σ.191 κ.ε.

των τῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας καί τιμάς, ὅστις
ἢ καθέλοι ἢ μετακεινοίη, τούτῳ μήτε γῆν καρ-
πὸν φέρειν μήτε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι, κα-
κῶς τε ἀπολέσθαι αὐτοὺς καί γένος. ὅστις
δὲ κατὰ χώραν φυλάττοι καί τειμῶν τὰ εἰωθό-
τα καὶ αὖξων διαμένει, πολλά καὶ ἀγαθὰ εἶναι
τούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις· λυμήνασθαι
δὲ μηδὲ λωβήσασθαι μηδὲν ἢ ἀποκροῦσαι
ἢ συνθραῦσαι ἢ ἰσυνχέαι τῆς μο[ρφῆς καὶ τοῦ
σχήματος· εἰ δὲ τις οὕτω ποιήσῃ, ἡ αὐτὴ καὶ
ἐπὶ τούτοις ἀρά.

Ἄλλες ἐπιγραφές βρέθηκαν ἀκόμη στον ναό της Τύχης στην Κόρινθο⁷⁴,
στην κρήνη Πειρήνη στην Κόρινθο⁷⁵, σε βάση ἐξέδρας στους Δελφούς⁷⁶, δύο
ἐπιγραφές βρέθηκαν στον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς⁷⁷, ἐπίσης σε
βάση ἀγάλματος στην Ελευσίνα⁷⁸, σε βάση ἀγάλματος της Ελπινίκης στην
Κηφισιά⁷⁹ ἀλλὰ καὶ στην ἐπαυλὴ του Ἡρώδῃ στην Αἰπία οδὸ τῆς Ρώμης μαζί
με ἀγαλμα τοῦ Ἡρώδῃ⁸⁰.

Ἔτσι, σιγὰ σιγὰ μετὰ ἀπὸ σειρὰ θανάτων τῶν ἀγαπημένων τοῦ
προσώπων, οἱ ἀκραίες καὶ υπερβολικὲς ἐκδηλώσεις πένθους⁸¹ ἔλαβαν χώρα
σε ὅλες τὶς ἐπαύλεις τοῦ, μετατρέποντας τὸ ἐσωτερικὸ τοῦς σε μιὰ «πένθιμη
σκηνογραφία»⁸². Σύμφωνα με ἓνα περιστατικόν⁸³, ὁ στενὸς φίλος τοῦ Ἡρώδῃ
Μουσώνιος ὁ Τύριος ἐπισκεπτόμενος τὸν Ἡρώδῃ, τὸν εἶδε σε κακὴ κατάσταση
να καταστρέφει τὴ φήμῃ τοῦ ὀνόματός του. Ὁ Ἡρώδῃς βλέποντας ὅλα τὰ
ἀγαπημένα τοῦ πρόσωπα νὰ πεθαίνουν, στόλισε πένθιμα τὴν οἰκίαν του,
βάφοντάς τὴν με μαῦρο χρῶμα. Μία μέρα, λοιπόν, ποὺ ὁ Ἡρώδῃς ἤθελε νὰ
φάει ἄσπρα ραπανάκια, ὁ Μουσώνιος τοῦ εἶπε ὅτι διαπράττει ἀδίκημα με τὸ νὰ
τὰ τρώει σε μαῦρο οἶκημα, με ἀποτέλεσμα νὰ σταματήσει καὶ ἡ λογοκρισία ποὺ

⁷⁴ SEG XIII 226· W. Ameling, II, 1983, no.100, σ.120· Lapatin, K. D. S., 1992, σ.127

⁷⁵ IG IV 1599· W. Ameling, II, 1983, no.102, σ.122

⁷⁶ FD III 3, 66-67· W. Ameling, II, 1983, no.103-104, σ.123

⁷⁷ FD III 3, 71-72· W. Ameling, II, 1983, no.108-109, σσ.125-126

⁷⁸ IG II² 4072

⁷⁹ IG II² 12568-9

⁸⁰ IG XIV 1391· K. Buresch, 1889, σσ.507-508· W. Ameling, II, 1983, no.144, σ.150· J. Tobin, 1997, σ.80

⁸¹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστῶν, 556: «ἔπειτα τὸ ὑπερπενθῆσαι ἀποθανοῦσαν»· στο ἴδιο, 558: «ἐπένθει δὲ ταῖς ὑπερβολαῖς»

⁸² Γ. Σπυρόπουλος, *Οἱ στήλες τῶν πεσόντων στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα ἀπὸ τὴν ἐπαυλὴ τοῦ Ἡρώδῃ Αἰπικοῦ
στὴν Εὐα Κυνουρίας*, Αθήνα 2009, σ.20· Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.20

⁸³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστῶν, 556-7: «Μουσωνίῳ δὲ τῷ Τυρίῳ προσφιλοσοφῆσας εὐσκόπως εἶχε τῶν
ἀποκρίσεων καὶ τὸ ἐπίχαρι σὺν καιρῷ ἐπετῆδευσεν, ἐπιτηδειότατος δὲ ὢν τῷ Ἡρώδῃ παρῆν αὐτῷ πονήρως
διαπιθεμένῳ τὸ πένθος καὶ ἐνουθετεῖ τοιαῦτα λέγων: ὦ Ἡρώδῃ, πᾶν τὸ ἀποχρῶν μεσότητι ὠρίσται, καὶ
ὑπὲρ τούτου πολλὰ μὲν ἤκουσα Μουσωνίου διαλεγομένου, πολλὰ δὲ αὐτὸς διείλεγμα, καὶ σοῦ δὲ
ἡκροώμην ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐπαινοῦντος αὐτὸ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, ὅτε δὴ καὶ τοὺς ποταμοὺς ἐκέλευε μέσους
τῆς ὄχθης ρεῖν. ἀλλὰ μὴν νῦν ποῦ ταῦτα; σεαυτοῦ γὰρ ἐκπεσὼν ἄξια τοῦ πενθεῖσθαι πράττεις περὶ τῇ δόξῃ
κινδυνεύων· καὶ πλείω ἕτερα. ὥς δὲ οὐκ ἔπειθεν, ἀπῆει δυσχεράνας. ἰδὼν δὲ παῖδας ἐν κρήνῃ τινὶ τῶν
κατὰ τὴν οἰκίαν ῥαφανίδας πλύνοντας ἤρετο αὐτοὺς, ὅτου εἴη τὸ δεῖπνον, οἱ δὲ ἔφασαν Ἡρώδῃ εὐτρεπίζειν
αὐτὸ. καὶ ὁ Λούκιος ἄδικε· ἔφη Ῥήγιλλαν Ἡρώδῃς λευκὰς ῥαφανίδας σιτούμενος ἐν μελαίνῃ οἰκίᾳ· ταῦτα
ὥς ἤκουσεν ἐσαγγελθέντα ὁ Ἡρώδῃς ἀφείλε τὴν ἀχλὺν τῆς οἰκίας, ὥς μὴ ἄθυρμα γένοιτο ἀνδρῶν
σπουδαίων»

είχε ξεσπάσει γύρω από το όνομά του αλλά και η περίοδος πένθους για τον Ηρώδη, αλλάζοντας και πάλι την ατμόσφαιρα του σπιτιού του. Επιπλέον, μια ακόμα ένδειξη πένθους ήταν όταν το 160 μ.Χ. αφιέρωσε τα κοσμήματα της Ρήγιλλας στο ιερό της Περσεφόνης και της Δήμητρας στην Ελευσίνα⁸⁴.

Η φήμη του Ηρώδη παραμένει ακόμα και σήμερα γνωστή καθώς εκτός από τα πλούτη και την προσφορά του στην ρητορική ασχολήθηκε και με την τέχνη της αρχιτεκτονικής, με αγαθοεργίες προς όφελος των πολιτών του, αφήνοντάς μας μια πλούσια αρχαιολογική κληρονομιά. Κατάφερε να επεκτείνει σημαντικά την μεγάλη περιουσία που κληρονόμησε από τον πατέρα του, αγοράζοντας εκτάσεις γης σε διάφορες περιοχές, όπως στην Κόρινθο, την Εύβοια, την Βοιωτία και την Εύα Κυνουρίας στην Αρκαδία.

Ο Ηρώδης υπήρξε μεγάλος χορηγός για την κατασκευή λαμπρών δημοσίων έργων και οικοδομημάτων όχι μόνο εντός αλλά και εκτός ελλαδικού χώρου⁸⁵. Με τα πλούτη του πραγματοποίησε δωρεές, ευεργεσίες και σημαντικά έργα κοινής ωφέλειας, όπως για παράδειγμα η κατασκευή του περίφημου Ωδείου⁸⁶, γνωστό σήμερα ως «Ηρώδειο», το οποίο χτίστηκε το 160 μ.Χ.⁸⁷, προς τιμήν της Ρήγιλλας, στην δυτική κλιτύ της Ακροπόλεως, η κατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου⁸⁸, η ανακατασκευή και η κόσμηση του ναού της Θεάς Τύχης⁸⁹, στις πλαγιές του λόφου Αρδητιού κοντά στο στάδιο, με χρυσελεφάντινο άγαλμα κι ένα μακρύ πόδιο για την τοποθέτηση του Παναθηναϊκού πλοίου της γιορτής, η κατασκευή λίθινης εξέδρας στο στάδιο των Δελφών⁹⁰ προς τιμήν του θεού Απόλλωνα, το θέατρο-ωδείο στην Κόρινθο, το ιερό του Ποσειδώνα στον Ισθμό το οποίο κόσμησε με αφιερώσεις στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη, η κατασκευή μαρμάρινων ιαματικών λουτρών-

⁸⁴ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 556: «ἐς τὸ ἐν Ἐλευσίνι ἱερὸν ἀναθεῖναι φέροντα φόνῳ μεμιασμένον»

⁸⁵ R. Bol, *Die porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais*, Antike Kunst vol.41, 1998, σ.118

⁸⁶ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 551: «ἀνέθηκε δὲ Ἡρώδης Ἀθηναίοις καὶ τὸ ἐπὶ Ῥηγίλλῃ θέατρον κέδρου ξυνθεὶς τὸν ὄροφον, ἡ δὲ ὕλη καὶ ἐν ἀγαλματοποιίας σπουδαία». Πausanias, *Ελλάδος Περιήγησις, Αἰαϊκά*, 20.6: «κεκόσμηται δὲ καὶ ἐς ἄλλα τὸ Ὡδεῖον ἀξιολογώτατα τῶν ἐν Ἑλλήσιν, πλὴν γε δὴ τοῦ Ἀθήνησι· τοῦτο γὰρ μεγέθει τε καὶ ἐς τὴν πᾶσαν ὑπερῆκε κατασκευὴν, ἀνὴρ δὲ Ἀθηναῖος ἐποίησεν Ἡρώδης ἐς μνήμην ἀποθανούσης γυναικός»

⁸⁷ Κατά τη διάρκεια της δίκης του Ηρώδη στη Ρώμη λόγω των κατηγοριών που αντιμετώπιζε ο Ηρώδης για τον θάνατο της Ρήγιλλας, παρουσίασε το Ωδείο ως αποδεικτικό στοιχείο της αγάπης του προς την πολυαγαπημένη του γυναίκα. Βλ. σχετικά J. Tobin, 1997, σσ.185-194

⁸⁸ Το Παναθηναϊκό Στάδιο, το οποίο μπορεί να φιλοξενήσει μέχρι 50.000 θεατές, ήταν το πρώτο δημόσιο έργο του Ηρώδη κατασκευασμένο από πεντελικό μάρμαρο, προς τους Αθηναίους για τους αγώνες των Παναθηναίων. Βλ. G. Nadalini, *Memoire de Maitrise d' Archeologie Grecque: Hérode Atticus bâtisseur*, Université de Paris 1, 1979/1980, σ.16 κ.ε.· J. Tobin, *Some New Thoughts on Herodes Atticus's Tomb, His Stadium of 143/4, and Philostratus VS 2.550*, *American Journal of Archaeology*, Vol. 97, No. 1, Jan. 1993, σσ.81-89· Σπ. Λάμπρου, *Περί του παναθηναϊκού σταδίου, περ. Ιλισσός*, τεύχος 9, σσ.327-331· Κ. Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.* σ.388: το Παναθηναϊκό στάδιο ονομάστηκε έτσι «ἐξ ὧν ἀπεστεροῦντο οἱ Ἀθηναῖοι πάντες»

⁸⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 550: «τὸ δὲ ἐπὶ θάτερα τοῦ σταδίου νεῶς ἐπέχει Τύχης καὶ ἄγαλμα ἐλεφάντινον ὡς κυβερνώσης πάντα. μετεκόσμησε δὲ καὶ τοὺς Ἀθηναίων ἐφήβους ἐς τὸ νῦν σχῆμα χλαμύδας πρώτος ἀμφίεσας λευκάς, τέως γὰρ δὴ μελαίνας ἐνημμένοι τὰς ἐκκλησίας περιεκάθητο καὶ τὰς πομπὰς ἔπεμπον πενθοῦντων δημοσίᾳ τῶν Ἀθηναίων τὸν κήρυκα τὸν Κοπέα, ὃν αὐτοὶ ἀπέκτειναν τοὺς Ἡρακλείδας τοῦ βωμοῦ ἀποσπῶντα». G. Nadalini, 1979/1980, σσ.31-33· Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.3 Διαθέσιμο στο <https://www.scribd.com/doc/136197643/ANTHEMION-23> (Τελευταία πρόσβαση στις 28/7/2017)· Κ. Μάντης, *Κωνσταντίνος Καβάφης «Ηρώδης Αττικός»* Διαθέσιμο στο http://latistor.blogspot.gr/2015/08/blog-post_21.html (Τελευταία πρόσβαση στις 28/7/2017)

⁹⁰ Το στάδιο ήταν πεταλόσχημο και η χωρητικότητά του ανερχόταν στις 5.000 θέσεις, όπου η βόρεια πλευρά του διέθετε 12 σειρές εδωλίων ενώ η νότια μόλις 6 λόγω του επικλινούς εδάφους του.

κολυμβηθρών στις Θερμοπύλες για την ίαση των ασθενών, ρωμαϊκών λουτρών στην Ισθμία καθώς και το βαλανείο στην Τρωάδα, έπειτα από παρακίνηση του αυτοκράτορα Αδριανού, την περίοδο που ήταν έπαρχος στις πόλεις της Μ. Ασίας⁹¹. Μεταξύ των έργων του συγκαταλέγεται κι ένα ειδικό παναθηναϊκό πλοίο, με 1.000 κουπιά και ρόδες, το οποίο κατασκεύασε ο Ηρώδης το 144 μ.Χ. για τα Παναθήναια και το οποίο στάθμευσε κοντά στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα του Υποακράιου στη ΒΔ κλιτύ της Ακρόπολης. Μέχρι σήμερα η μοναδική απεικόνιση του πλοίου αυτού σώζεται στη ζωφόρο του ναού της Παναγίας Γοργοεπηκόου⁹² (εικ.3), δίπλα στη σημερινή Μητρόπολη Αθηνών, και συγκεκριμένα στην ανατολική όψη με την προσθήκη ισοσκελούς χριστιανικού σταυρού εντός ρόδακα, για τον εκχριστιανισμό των σπολίων του ναού⁹³. Επιπλέον, το 153 μ.Χ. ο Ηρώδης μαζί με τη Ρήγιλλα ανέλαβαν από κοινού την χρηματοδότηση για την ανέγερση της κατασκευής ενός μνημειώδους Νυμφαίου⁹⁴ στην Ολυμπία. Στην Ολυμπία τιμούσαν τη Ρήγιλλα με το αξίωμα της ιέρειας στο ιερό της Δήμητρας Χαμύνης⁹⁵. Το Νυμφαίο ήταν διώροφο και διέθετε δυο ανισοϋψείς δεξαμενές και μια αψίδα κατασκευασμένη από οπτόπλινθους. Σε κάθε όροφο υπήρχαν έντεκα κόγχες, καθεμιά από τις οποίες κοσμούσαν με μαρμάρινα αγάλματα. Και οι δύο όροφοι είχαν στην κεντρική κόγχη το άγαλμα του Δία. Στον δεύτερο όροφο απεικονίζονταν οι οικογένειες του Ηρώδη και της Ρήγιλλας και από κάτω οι αυτοκράτορες της Ρώμης με τις οικογένειές τους⁹⁶. Επιπλέον, στις άκρες της δεξαμενής είχαν χτιστεί δύο κυκλικοί οικίσκοι κορινθιακού ρυθμού φέροντας ο ένας τον ανδριάντα του Ηρώδη και ο άλλος του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβή, ενώ στην ημικυκλική δεξαμενή είχε τοποθετηθεί ένας λίθινος ταύρος (εικ.4) με την επιγραφή⁹⁷:

ΡΗΓΙΛΛΑ ΙΕΡΕΙΑ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΤΟ ΥΔΩΡ ΚΑΙ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΩ ΥΔΩΡ ΤΩ ΔΙΙ

⁹¹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 548: «ἦρχε μὲν γὰρ τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν ἐλευθέρων πόλεων ὁ Ἡρώδης, ἰδὼν δὲ τὴν Τρωάδα βαλανείων τε πονήρως ἔχουσιν καὶ γεῶδες ὕδωρ ἐκ φρεάτων ἀνιμῶντας ὀμβρίων τε ὑδάτων θήκας ὀρύττοντας ἐπέστειλεν Ἀδριανῷ αὐτοκράτορι»

⁹² Αλκ. Χωρέμη-Σπετσιέρη, Θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου από την περιοχή του Αθηναϊκού Ελευσινίου, *Αρχαιολογική Εφημερίδα 2000*, τ.139, περίοδος πέμπτη, σσ.1-18: Πρόκειται για το πλοίο που κατασκεύασε ο Ηρώδης Αττικός για τα Παναθήναια, το οποίο στάθμευσε κοντά στο ιερό του Πυθίου Απόλλωνα του Υποακράιου στη ΒΔ κλιτύ της Ακρόπολης. Ένας βυζαντινός σταυρός εντός κύκλου κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του πλοίου, το οποίο αναγνωρίζεται από τα δύο πηδάλια-κουπιά της πρύμνης και τους δύο τροχούς της δεξιάς πλευράς.

⁹³ Αλκ. Χωρέμη-Σπετσιέρη, ΑΕ 2000, ό.π. σσ.12-13: Ένας βυζαντινός σταυρός εντός κύκλου κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του πλοίου, το οποίο αναγνωρίζεται από τα δύο πηδάλια-κουπιά της πρύμνης και τους δύο τροχούς της δεξιάς πλευράς. Το μόνο που ξεχωρίζει είναι το κατάρτι του πλοίου.

⁹⁴ Η κατασκευή του Νυμφαίου, διαμέτρου 30μ., ήταν σημαντική καθώς έτσι υδροδοτήθηκε ο ιερός χώρος της Ολυμπίας, δίνοντας λύση στο πρόβλημα της λειψυδρίας και της ζήτησης νερού από τους αθλητές την περίοδο των Ολυμπιακών Αγώνων. Βλ. R. Bol, *Das statuenprogramm des Herodes-Atticus-Nymphäums*, Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin 1984

⁹⁵ Πausanias, *Ελλάδος περιήγησις*, Ηλιακών Β, 21.1: «καὶ ἀπὸ τοῦ Χαμύνου τῆς οὐσίας τῇ Δήμητρι οἰκοδομηθῆναι τὸ ἱερόν». J. Tobin, 1997, σ.77: Η Ρήγιλλα παρουσιάζεται ως αφιερώτρια ύδατος στον Δία στην Ολυμπία σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή του 2^{ου} αι. μ.Χ.

⁹⁶ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1998, σ.16· R. Bol, 1984, σ.109: Τότε αυτοκράτορας της Ρώμης ήταν ο Αντωνίνος ο Ευσεβής.

⁹⁷ R. Bol, 1984, ό.π., σ.109 σχ.44· J. Tobin, 1997, σ.77· W. Ameling, II, 1983, no.112, σ.127

Επιπροσθέτως, εκείνο που αύξησε την περιουσία του Ηρώδη ήταν η εκμετάλλευση των λατομείων μαρμάρου στην Πεντέλη. Καθώς το πεντελικό μάρμαρο ήταν περιζήτητο στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο Ηρώδης το εκμεταλλεύτηκε κατασκευάζοντας διάφορα κτήρια όπως το βαλανείο, το Μουσωλείο, το ιερό των Αιγυπτίων θεών κ.ά.

Ο Ηρώδης Αττικός υπήρξε αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών και μελετητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Κύριες πηγές της ζωής και του έργου του αποτελούν ο Φιλόστρατος⁹⁸ με το δεύτερο βιβλίο από το έργο του «Βίοι Σοφιστών» και ο ρωμαίος Aulus Gellius με το έργο του «Noctes Atticae» (Αττικές Νύχτες)⁹⁹.

Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Ηρώδης Αττικός διέμενε στις επαύλεις του, στο Μαραθώνα και στην περιοχή της Κηφισιάς¹⁰⁰. Τα κτήματά του ήταν μεγάλης έκτασης και πιθανόν να καλλιεργούνταν από δούλους και υπηρέτες. Εκεί συναντούσε τους φίλους και πολλούς μαθητές και θαυμαστές του με τους οποίους διεξήγαγε σπουδαίες συζητήσεις, τις οποίες περιέγραψε ο Aulus Gellius¹⁰¹ στα λατινικά στο έργο του «Noctes Atticae» έπειτα από την επίσκεψή του στην Αθήνα το 165 μ.Χ.

Το 175 μ.Χ. ο Ηρώδης επέστρεψε στην Αθήνα από το Ωρικόν της Ηπείρου, όπου είχε απομακρυνθεί το 170 μ.Χ. λόγω της δικαστικής δίωξης εναντίον του. Μετά την επιστροφή του οι Αθηναίοι του επιφύλαξαν πανηγυρική υποδοχή στην Ιερά Οδό, στην πεδιάδα της Θρίας, εκεί όπου οι ποταμοί Ρειτοί χύνονται στην θάλασσα¹⁰². Το 1940 στο χωριό Μπέη στον Μαραθώνα βρέθηκε στήλη του 2ου αι. μ.Χ. (εικ.5) με αέτωμα κοσμημένο με μια ασπίδα στο κέντρο του, στην οποία είναι χαραγμένη έμμετρη επιγραφή που αναφέρεται στην επίσημη υποδοχή του Ηρώδη από όλους τους Αθηναίους. Η επιγραφή¹⁰³ είναι η εξής:

ὄλβιος, ὦ Μαραθῶν, νῦν ἔπλεο, καὶ μελεδαντός
ἀνδράσιν ἢ ἐ πάρος, φαίδιμον Ἀλκαΐδην
νοστήσαντ' ἔσορῶν ἄβίων ἀπὸ Σαυροματῶν
γαίης ἐκ νεάτης, ἔνθα φιλοπτολέμῳ

⁹⁸ P. Graindor, 1930, σ.3

⁹⁹ M. Galli, 2002, σ.145: Ο Α. Gellius ήρθε σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό χάρη στην επίδραση του Ηρώδη. Τις νύχτες του χειμῶνα συγκεντρώνονταν στην Αττική και γι' αυτό το λόγο ο Α. Gellius ονόμασε το έργο του Αττικά Νύκται.

¹⁰⁰ Δ. Παναζής, *Κηφισιακά*, 1-2: «Ίσως εὔρισκε καὶ διασκέδασιν τῶν θλίψεων του ἐν Κηφισίᾳ, μένων καὶ διδάσκων ὁ σοφιστὴς Ἡρώδης».

¹⁰¹ Aulus Gellius, *Atticae Noctae*, Lib. XVIII, Cap X, σσ.958-959: "In Herodes villam, quae est in agro attico, loco qui appellatur Cephisiae, aquis lucidis et memoribus frequentem aestu anni medio concesseram". M. Galli, 2002, σ.145: «Ο Ρωμαίος συγγραφέας Aulus Gellius ήταν σε θέση να απολαμβάνει την φιλοξενία των Σοφιστών. [...] Μια σειρά άλλων συμπατριωτών ταξιδεύουν από την Ρώμη στην Ελλάδα [...] όταν είχε πολύ καλό καιρό μαζεύονταν στην βίλα στην Κηφισιά»

¹⁰² Β. Πετράκος, 1995, σ.168 κ.ε.

¹⁰³ IG II² 3606· N. Svensson, *Réception solennelle d'Hérode Atticus*. In: Bulletin de correspondance hellénique, Vol.50, 1926, σσ.527-535· W. Ameling, II, 1983, no.190, σσ.205-206· Β. Πετράκος, 1995, σ.168: «Η επιγραφή είναι συντεταγμένη στη γλωσσική μορφή των Ομηρικών επών». Σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος.

Αὔσονίων βασιλῆι συνέσπετο τῆλ' ἐλάοντι.
 τὸν μὲν ὁ κισσοφόρος παῖς Διὸς ἱρέα ὄν
 αὐτὸς ἄγεν πάτρην ἐς ἀοίδιμον Εἰραφιώτης,
 ἐξόπιθεν δὲ θεῶ δωσιβίῳ πρόεσαν.
 τοῖσι δ' Ἀθηναίη πολιήοχος ἀντεβόλησε
 ἐρχομένοις Ῥειτῶ, Χαλκιδικῶ ποταμῶ,
 Θρειῶζ', ἐνθ' ἀλίῳ συμβάλλετον οἶδμα ῥόος τε,
 λαὸν ἄγουσα ἕτας πάντας ὁμηγερέας,
 ἱρήας μὲν πρῶτα θεῶν κομόωντας ἐθείραις
 κόσμῳ τῷ σφετέρῳ, πάντας ἀριπρεπέας,
 ἱρείας δὲ μεταῦθι σαόφρονα Κύπριν ἐχούσας,
 τῆς δ' ἔπι κυδαλίμους παῖδας ἀοιδοπόλους
 Ζηνὶ θεηκολέοντας Ὀλυμπίῳ μασικύδρους,
 τοῖσι δ' ἔπ' ἡϊθέους ἱστορας ἡνορέης,
 παῖδας Ἀθηναίων χαλκῷ γανάοντας ἐφήβους,
 τοὺς αὐτός, λήθην πατρὸς ἀκειόμενος
 Αἰγείδεω, λώβης δ' οφοεῖμονος ἔσχεθε κούρο[υς]
 ἀργυφέαις χλαίναις οἴκοθεν ἀμφιέσας,
 δωρηθεῖς γ' ἐνετῆσι κατωμαδὸν ἡλέκτροιο.
 τῶν δ' ὄπιθεν βουλὴ κεκριμένη Κεκρόπων
 ἕξαιτος προτέρῳ κίον ἀθρόοι, ἡ μὲν ἀρείω[ν],
 ἡ δ' ἐτέρη μείων ἔσπετο τῇ κατόπιν.
 πάντες δ' ἐστολάδαντο νεόπλυτα φάρ[εα λευκά].
 τῶν δ' ἀνχοῦ προβάδην ἔστιχ[εν ἄλλος ὄχλος]
 ἐνδῆμων ξείνων τε καὶ αἰ — —
 οὐδέ τις οἰκοφύλαξ λείπ[ετ' ἐνὶ μεγάροις]
 οὐ παῖς, οὐ κούρη λευ[κώλενος, ἀλλ' ἀγέροντο]
 δέγμενοι Ἡρώδην — —
 ὥς δ' ὅτε παῖδα γε — —
 ἀμφιπέση μή[τηρ — —]
 τηλόθεν ἐ[ξ ἀπίης γαίης — —]
 χαιροσύ[νη — —]
 πλήν — —
 ὦ[ρ]σ[ε; — —]

Ο Ηρώδης Αττικός πέθανε το 177/8 μ.Χ., σε ηλικία 76 ετών¹⁰⁴, στην έπαυλή του στον Μαραθώνα από φυματίωση¹⁰⁵. Σύμφωνα με τον βιογράφο Φιλόστρατο αν και ο Ηρώδης επιθυμούσε, όταν πεθάνει, να ταφεί στον Μαραθώνα, οι έφηβοι Αθηναίοι άρπαξαν το σώμα του και το μετέφεραν πενθώντας τον στην Αθήνα, όπου το έθαψαν στην αριστερή πλευρά

¹⁰⁴ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 565: «έτελεύτα μὲν οὖν ἀμφὶ τὰ ἕξ καὶ ἑβδομήκοντα ξυντακῆς γενόμενος. ἀποθανόντος δὲ αὐτοῦ ἐν τῷ Μαραθῶν»

¹⁰⁵ M. Galli, 2002, σ.178· Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.20· Γ. Στείρης, σ.257

του Παναθηναϊκού Σταδίου¹⁰⁶ (εικ.6-8), με την επιγραφή¹⁰⁷:

Αττικοῦ Ἡρώδης Μαραθώνιος, οὗ τάδε πάντα
κεῖται τῷδε τάφῳ, πάντοθεν εὐδόκιμος.
τοσαῦτα περὶ Ἡρώδου τοῦ Ἀθηναίου, τὰ μὲν εἰρημένα,
τὰ δὲ ἡγνοημένα ἑτέροις

Το 1904 στην πλαγιά του Αρδητού βρέθηκε κι ένας βωμός με επιγραφή (εικ.9), κατά μίμηση του προευκλείδειου αττικού αλφαβήτου. Η επιγραφή¹⁰⁸ είναι η εξής:

ΕΡΩ[ΔΕΙ] ΕΓΩΙ ΤΩΙ ΜΑΡΑΘΩΝΙΩΙ [Ο ΔΕΜΟΣ ΑΝΕΘΕΚΕΝ]

Το όνομα της επιγραφής αν και έχει αλλοιωθεί αποδίδεται στον Ηρώδη Αττικό¹⁰⁹. Στο ίδιο σημείο βρέθηκε και μια σαρκοφάγος, με μορφή κλίνης του τελευταίου τετάρτου του 2ου αι. μ.Χ., η οποία εντοπίστηκε το 1904 από τον Α. Σκιά. Η σαρκοφάγος¹¹⁰ έχει αποδοθεί και αυτή στον Ηρώδη και σήμερα βρίσκεται στο λόφο δίπλα από το Παναθηναϊκό στάδιο μαζί με τον βωμό¹¹¹. Ωστόσο, στο εσωτερικό της σαρκοφάγου βρέθηκε μια δεύτερη σαρκοφάγος μολύβδου μέσα στην οποία άλλη μία ξύλινη σαρκοφάγος, της οποίας ο σκελετός χρονολογείται τον 3ο αι. μ.Χ., καθώς στο στόμα του βρέθηκε χρυσό νόμισμα του αυτοκράτορα Τραϊανού Δέκιου¹¹². Αυτό πάντως δεν αποκλείει την απόδοση στον Ηρώδη, καθώς είναι δυνατόν η σαρκοφάγος να ξαναχρησιμοποιήθηκε¹¹³.

¹⁰⁶ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 565: «οἱ Ἀθηναῖοι ταῖς τῶν ἐφήβων χερσὶν ἀρπάσαντες ἐς ἄστν...καὶ ἔθαψαν ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ»

¹⁰⁷ IG II² 6791· Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 566· W. Dittenberger, 1878, σ.69· Α. Σκιάς, *Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου*, Νέος Ελληνομνημίων 2, 1905, σσ.259-60· P. Graindor, 1930, σ.135· W. Peek, *Griechische Grabgedichte*, Berlin 1960, no.247· W. Ameling, II, 1983, no.192, σ.212· J. Tobin, 1997, σ.72

¹⁰⁸ IG II² 6791· Α. Σκιάς, 1905, σ.260 κ.ε.· W. Ameling, II, 1983, no.193, σ.212· J. Tobin, 1997, σ.181

¹⁰⁹ Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.4

¹¹⁰ H. R. Goette, *Attische Klinen-Riefel-Sarkophage*, AM 1991, σσ.314, 322

¹¹¹ Α. Σκιάς, Ο τάφος του Παναθηναϊκού Σταδίου, *περιοδ. Το Άστυ*, 1, αρ. φύλ. 5357, 15/12/1904 Ανάκτηση από <http://digital.lib.auth.gr/record/116799>· Σκιάς Α., 1905, σ.260· Ι. Σβορώνος, Ο τάφος του Παναθηναϊκού Σταδίου, *περιοδ. Το Άστυ*, αρ. φύλ. 5356, 3, 14.12.1904, Ανάκτηση από <http://digital.lib.auth.gr/record/116798>: Η γνώμη του Σβορώνου Ι.: «ἐφ' οὗ ἀνεκαλύφθη ὁ τάφος καὶ ἡ τοῦ ἀγάλματος [ἐπιγραφή:] εἶνε πιθανὸν νὰ ἀνήκουν εἰς τινὰ τῶν ἡρώων τούτων, τῶν ὑπὸ τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου τιμηθέντων ὡς ἡρώων, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ ἡ ἐποχὴ εἰς ἣν ἀνήκουσι τὰ μνημεῖα ταῦτα, συμπίπτει πρὸς τὸν αἰῶνα καθ' ὃν ἤκμασεν ὁ Ἡρώδης»

¹¹² Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.4

¹¹³ C. Gasparri, *Lo Stadio Panatenaico: documenti e testimonianze per una riconsiderazione dell'edificio di Erode Attico*, Ann. Scuola Atene 36-37, 1974-1975, σσ.379-383: Το σκέπαστρο της σαρκοφάγου δεν θα μπορούσε να είναι πρωτότυπο· J. Tobin, 1993, σ.84: Η σαρκοφάγος δεν δείχνει κανένα σημάδι επαναχρησιμοποίησης· Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.4

A.2 ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΑΤΤΙΚΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ

Ο Ηρώδης εξαιτίας του προβλήματος του μοναδικού εν ζωή γιου του Βραδούα, συγκέντρωσε στην έπαυλή του στον Μαραθώνα 24 παιδιά. Από αυτά γνωρίζουμε μόνον τρία με τα ονόματά τους, καθώς τα τίμησε με αγάλματα και επιγραφές στις επαύλεις του και σε άλλα μνημειώδη έργα του.

Τόσο από την πλευρά του Ηρώδη όσο και από την πλευρά των παιδιών αυτών τα αισθήματα ήταν αμοιβαία και η σχέση τους διέπονταν από βαθειά πίστη, αφοσίωση και αγάπη. Η εκτίμηση και ο θαυμασμός προς το πρόσωπο του δασκάλου τους ήταν μεγάλος. Κάποιοι τον χαρακτήριζαν ως πατέρα¹¹⁴, άλλοι ως δεσπότη¹¹⁵ και άλλοι βασιλιά του λόγου¹¹⁶. Χαρακτηριστικές άλλωστε είναι οι μαρτυρίες του Αλέξανδρου από την Σελεύκεια¹¹⁷, του Ρούφου από την Πέρινθο, υπερέφανου που χρημάτισε μαθητής του Ηρώδη και του Αδριανού από την Τύρο που τον είχε ως πρότυπο. Σε κάθε περίπτωση όλοι ήταν φανατικοί ακροατές του κι ένιωθαν μεγάλη υπερηφάνεια για τον δάσκαλό τους.

Ξεχωριστή θέση βέβαια κατείχαν οι τρεις τρόφιμοι του Ηρώδη, ο Αχιλλέας, ο Βιβούλλιος Πολυδευκίων και ο Μέμνων. Πιθανώς, τα ονόματά τους να τα έδωσε ο ίδιος ο Ηρώδης, επηρεασμένος από τον Όμηρο. Πιο συγκεκριμένα, επειδή ο Μέμνων ήταν Αιθίοπας¹¹⁸ και έγχρωμος, ο Ηρώδης του έδωσε αυτό το όνομα, επειδή ο Μέμνων της Ιλιάδας ήταν βασιλιάς της Αιθιοπίας. Τα φυλετικά του χαρακτηριστικά επιβεβαιώνονται από μια προτομή¹¹⁹ με απεικόνιση κεφαλής Αιθίοπα, που βρέθηκε στη έπαυλη του Ηρώδη στη Εύα Κυνουρίας αλλά και από θραύσμα αγάλματος από σκουρόχρωμο μάρμαρο που βρέθηκε στην Κηφισιά. Από την άλλη μεριά ο Πολυδευκίων, λόγω της ιταλικής προελεύσεως του επιθέτου του, Βιβούλλιος, πρέπει να είχε συγγενική σχέση με την οικογένεια της μητέρας του Ηρώδη, καθώς ο Βιβούλλιος από την Κόρινθο ήταν παππούς του και καταγόταν από την ρωμαϊκή αποικία της Κορίνθου με εξελληνισμένο λατινικό όνομα¹²⁰. Ο Πολυδευκίων ήταν ένας από τους

¹¹⁴ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 490: «Ἐπιτηδειότατος μὲν οὖν Ἡρώδῃ τῷ σοφιστῇ ἐγένετο διδάσκαλόν τε ἡγουμένῳ καὶ πατέρα»· στο ίδιο, 537: «ἴππε, ἔειπεν ὁ πάτερ, ἀκροασόμεθά σου;»

¹¹⁵ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 598: Ἀριστοκλέους δὲ ἐν μειρακίοις γενόμενος καὶ μεγάλων ὑπὲρ αὐτοῦ ἀξιωθεὶς ἐλαμπρύνετο τῷ Ἡρώδῃ μᾶλλον δεσπότην τε αὐτὸν καλὼν καὶ Ἑλλήνων γλώτταν καὶ λόγων βασιλέα καὶ πολλὰ τοιαῦτα.

¹¹⁶ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 586: παραλιπόντος δὲ αὐτοῦ τὸν Ἡρώδην ὁ μὲν Ἀμφικλῆς ἤρετο τοῦ χάριν τὸν διδάσκαλον αὐτῶν παρέλθοι αὐτὸς τε ἐρῶν τῆς ιδέας ἐκείνους τε ἰδὼν ἐρῶντας ὅτι ἔφη ὅτι οὗτοι μὲν οἷοι καὶ μεθύουσι παραδοῦναι μίμησιν, Ἡρώδην δὲ τὸν βασιλέα τῶν λόγων ἀγαπητὸν ἦν ἄσινός τε καὶ νήφων ὑποκρίνωμαι.

¹¹⁷ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 574: ἐφ' ὃ τὸν Ἀλέξανδρον φασιν ἀναβοῆσαι: ὁ Ἡρώδης, τεμάχιά σου ἐσμέν οἱ σοφισταὶ πάντες, καὶ τὸν Ἡρώδην ὑπερησθέντα τῷ ἐπαίνῳ καὶ τῆς ἑαυτοῦ φύσεως γενόμενον δοῦναί οἱ δέκα μὲν σκευοφόρα, δέκα δὲ ἵππους, δέκα δὲ οἰνοχόους, δέκα δὲ σημείων γραφῆας, τάλαντα δὲ εἴκοσι χρυσοῦ, πλεῖστον δὲ ἄργυρον, δύο δὲ ἐκ Κολλυτοῦ παιδία ψελλιζόμενα, ἐπειδὴ ἤκουεν αὐτὸν χαίροντα νέαις φωναῖς. τοιαῦτα μὲν οὖν αὐτῷ τὰ Ἀθήνησιν.

¹¹⁸ Φιλόστρατος Φλάβιος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, βιβλ. Γ', XI: «περὶ Μένωνα τὸν Ἡρώδου τοῦ σοφιστοῦ τρόφιμον, ἀπ' Αἰθιοπῶν δὲ ἦν»

¹¹⁹ Σήμερα η προτομή του Μέμνονα βρίσκεται στο Μουσείο του Βερολίνου.

¹²⁰ Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.7· W. Ameling, I, 1983, σσ.170-171· M. W. Gleason, *Making Space for Bicultural Identity: Herodes Atticus Commemorates Regilla*, Stanford University, 2008, σσ.3-4. Ανάκτηση από <https://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/gleason/070801.pdf>

Διόσκουρους της Σπάρτης και το όνομά του δικαιολογείται από τις στενές σχέσεις του Ηρώδη και της οικογένειάς του με την περιοχή¹²¹.

Ο Ηρώδης φερόταν στους τροφίμους του ως στοργικός πατέρας παρόλο που δεν ήταν βιολογικά του παιδιά και μάλιστα καλύτερα από τον Βραδούα. Όταν οι τρόφιμοι πέθαναν¹²² ο Ηρώδης τους πένθησε στήνοντας ερμαϊκές στήλες, αγάλματα και επιγραφές σε κάθε αγρόκτημά του¹²³. Ο θάνατος που τον συγκλόνισε όμως ήταν του Πολυδευκίωνα¹²⁴, όπως τον αποκαλούσε, αν κρίνουμε την υπερβολική, για ακόμη μια φορά, έκφραση της θλίψης του οργανώνοντας προς τιμήν του ακόμα και επιτάφιος αγώνες¹²⁵.

Η αγάπη του Ηρώδη για τους τρεις αγαπημένους του τροφίμους τεκμηριώνεται από αναθηματικές επιγραφές¹²⁶, πορτρέτα και ερμαϊκές στήλες που έστησε προς τιμήν τους, από τις οποίες άλλες είναι ακέφαλες και άλλες ελλιπείς. Προς τιμήν του Πολυδευκίωνα μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί συνολικά δώδεκα επιγραφές: Δύο επιγραφές του Πολυδευκίωνα βρέθηκαν στη Ρωμαϊκή αγορά στους Δελφούς¹²⁷, μία σε ερμαϊκή στήλη στο Μαρκόπουλο Αττικής¹²⁸, μία σε βάση αγάλματος του Πολυδευκίωνα στον Ραμνούντα¹²⁹, μία κοντά σε πηγή στο Κάτω Σούλι στην περιοχή Μαραθώνος μαζί με κείμενο αράς¹³⁰ και

¹²¹ A. Spawforth, *Families at Roman Sparta and Epidaurus: Some Prosopographical Notes*, BSA 80, 1985, σ.197 κ.ε.· E. E. Perry, 2001, σσ.468-469: Οι στενές σχέσεις οφείλονται στο γεγονός ότι ο παππούς του Ηρώδη, Ίππαρχος, διετέλεσε πατρονόμος στην Σπάρτη αλλά και ο ίδιος ο Ηρώδης διέμεινε στη Σπάρτη ένα έτος όσο ήταν έφηβος. Άλλο αποδεικτικό στοιχείο αποτελεί μια επιγραφή σε άγαλμα στην Σπάρτη προς τιμήν του παππού του Ηρώδη.

¹²² J. Tobin, 1997, σ.96: Δεν είναι γνωστό πώς και πότε πέθαναν οι τρόφιμοι για τους οποίους ο Ηρώδης έστηνε αναθηματικές επιγραφές με αρές· στο ίδιο, σ.233: Ο θάνατος των τροφίμων μπορεί να δικαιολογηθεί από την πανούκλα που ξέσπασε την δεκαετία του 160 μ.Χ.· W. Ameling, II, 1983, σ.168

¹²³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 558: «εἰκόνας γούν ἀνέτιθει σφῶν θηρῶντων καὶ τεθηρακῶτων καὶ θηρασόντων τὰς μὲν ἐν δρυμοῖς, τὰς δὲ ἐπ' ἀγροῖς, τὰς δὲ πρὸς πηγαῖς, τὰς δὲ ὑπὸ σκιαῖς πλατάνων, οὐκ ἀφανῶς - οὐς οὐκ ἂν ἐπὶ τοσοῦτον ἤρεν, εἰ μὴ ἐπαίνων ἀξίους ἐγίνωσκεν».

¹²⁴ Aulus Gellius, *Atticae Noctae*, XIX, 12, 2: "Disseruit autem contra ἀπάθειαν Stoicorum lacessitus a quodam Stoico, tamquam minus sapienter et parum viriliter dolorem ferret ex morte pueri, quem amaverat" (Μτφρ. Ο ίδιος (ενν. ο Ηρώδης) υποστήριξε το αντίθετο, όταν του επιτέθηκαν οι Στωικοί με ένα είδος στωικής απάθειας, (χαρακτηρίζοντάς τον) ως ανόητο και λιγότερο ανδροπρεπή να υπομένει τον πόνο του αγοριού που αγαπούσε τόσο πολύ)· L. Holford-Strevens, *Towards a Chronology of Aulus Gellius*, *Latomus* 37, 1977, σ.97· E. Gazda, *A Portrait of Polydeukion*, *Bulletin of the Museums of Art and Archaeology*, vol.3, University of Michigan, 1980, σ.1: Ο Πολυδευκίων πρέπει να πέθανε το 147-148 μ.Χ.· W. Ameling, II, 1983, σ.25, υποσ.6: Ο Ηρώδης θρήνησε την ίδια περίοδο την Ρήγιλλα και τον Πολυδευκίωνα· J. Tobin, 1997, σ.109: Ο Πολυδευκίων πέθανε περίπου το 150μ.Χ. σε ηλικία 15 ετών· H. Meyer, *Vibullius Polydeukion: Ein archäologisch-epigraphischer Problem-Fall*, *AM* 100, 1985, σ.396: Με την Tobin συμφωνεί και ο Meyer ο οποίος θεωρεί ότι ο Πολυδευκίων πρέπει να πέθανε πριν από την Ρήγιλλα (160μ.Χ.)· E. Kapetanopoulos, *Polydeukion and the Archon Dionysios*, *Horos* 7, Αθήνα 1989, σ.38: Πιθανώς ο Πολυδευκίων να πέθανε μεταξύ 166-167 όταν ο Ηρώδης βρισκόταν στο Σίρμιο και μάλιστα πριν από τον θάνατο της γυναίκας του και των δυο του θυγατέρων.

¹²⁵ IG III 810· IG II² 3968· Λουκιανός, Δημόναξ, 24: «ἐπεὶ δὲ Ἡρώδης ὁ πάνυ ἐπένθει τὸν Πολυδεύκη πρὸ ὥρας ἀποθανόντα καὶ ἡξίου ὄχημα ζεύγνυσθαι αὐτῷ καὶ ἵππους παρίστασθαι ὡς ἀναβησομένῳ καὶ δεῖπνον παρασκευάζεσθαι»· στο ίδιο, 33: «Περὶ μέντοι Ἡρώδου ἔλεγεν ἀληθεύειν τὸν Πλάτωνα φάμενον, οὐ μίαν ἡμᾶς ψυχὴν ἔχειν: οὐ γὰρ εἶναι τῆς αὐτῆς ψυχῆς Ῥήγιλλαν καὶ Πολυδεύκη ὡς ζῶντας ἐστίαν καὶ τὰ τοιαῦτα μελετᾶν»· W. Ameling, II, 1983, no.172, σ.166· O. Παλαγγιά, 2012, σ.8· L. Robert, *Deux Inscriptions de l'époque impériale en Attique II: Un concours et Herode Atticus*, *AJPh* 100, 1979, σσ.160-165: Πρόκειται για ιδιωτικό αγώνα που πραγματοποιήθηκε μετά τον θάνατο του Πολυδευκίωνα.

¹²⁶ Βλ. παρακάτω στην παρούσα εργασία.

¹²⁷ FD III, 3, 74· FD III, 3, 73

¹²⁸ IG II² 3971

¹²⁹ IG II² 3969· SEG XXXV 156· W. Ameling, II, 1983, no.110 και 162, σσ.126-127· K. Φωτίου, *Η Τετράπολις του Μαραθώνα*, Συμβολή στην Αναθεώρηση των Δήμων και της Μάχης, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1982, σ.122· E. Kapetanopoulos, 1989, σ.36

¹³⁰ IG II² 3970 και IG II² 13190· K. Φωτίου, 1982, εικ.11-12, σσ.119-120· W. Ameling, II, 1983, no.161, σ.163· B. Πετράκος, 1995, σ.113· J. Tobin, 1997, σ.130

άλλη μία επιγραφή χαραγμένη σε ερμαϊκή στήλη στον Βαρνάβα¹³¹. Δύο ακόμα επιγραφές είναι αφιερωμένες από την μητέρα του Ηρώδη Βιβουλλία Αλκία. Από αυτές η μία προέρχεται από βάση αγάλματος του Πολυδευκίωνα στον Βρανά¹³² και η δεύτερη στην Κηφισιά¹³³. Επιπλέον, στην περιοχή της Κηφισιάς βρέθηκαν άλλες τέσσερις επιγραφές προς τιμήν του Πολυδευκίωνα: μία σε βάση αγάλματος¹³⁴, δύο σε ερμαϊκή στήλη¹³⁵ εκ των οποίων η μία περιλαμβάνει και αρά¹³⁶ και μία τέταρτη χαραγμένη σε βωμό¹³⁷.

Προς τιμήν του Μέμνονα βρέθηκαν μόνο δύο επιγραφές: η μία χαραγμένη σε ερμαϊκή στήλη¹³⁸ στο χωριό Μπέη του Μαραθώνα και η δεύτερη στην περιοχή Σκόρπιο ποτάμι του Μαραθώνα¹³⁹. Τέλος, δύο επιγραφές χαραχτήκαν και προς τιμήν του Αχιλλέα, από τις οποίες η μία εντοπίστηκε στην Οινόη και περιελάμβανε και αρά¹⁴⁰ και η δεύτερη σε ερμαϊκή στήλη στον Βαρνάβα¹⁴¹.

---

¹³¹ IG II² 4776

¹³² IG II² 3973· F. Lenormant, 1866, εικ.192, σ.383· W. Ameling, II, 1983, σ.171· J. Tobin, 1997, σ.250

¹³³ IG III 815· IG II² 3972· P. Graindor, 1930, σ.116· W. Peek, *Attische Inschriften*, AM 67, 1942, no.68, σ.48· W. Ameling, II, 1983, no.174, σ.171

¹³⁴ IG II² 3968· L. Robert, 1979, σ.160 κ.ε.· E. Kapetanopoulos, 1989, σ.36

¹³⁵ IG II² 3974

¹³⁶ IG II² 13194

¹³⁷ IG II² 3975

¹³⁸ IG II² 13196· K. Φωτίου, 1982, σ.118: Η επιγραφή πιθανολογείται ότι βρέθηκε in situ.

¹³⁹ W. Ameling, II, 1983, no.159, σ.166· B. Πετράκος, 1995, εικ.52, σσ.109-112· J. Tobin, 1997, σσ.97 και 138

¹⁴⁰ IG II² 13195· P. Graindor, *Inscriptions Attiques d' Époque Romaine*, BCH 38, 1914, σ.355 κ.ε.· P. Graindor, 1914, σ.355· K. Φωτίου, 1982, εικ.7, σ.119· W. Ameling, II, 1983, no.162, σ.164· J. Tobin, 1997, σ.132

¹⁴¹ IG II² 3977· H. Meyer, 1985, σ.393· K. Φωτίου, 1982, σσ.122-123

Α.3 Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΑ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗ

Η σοφιστική ήταν ένα πνευματικό και κοινωνικό κίνημα¹⁴² που εμφανίστηκε στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. Εκδηλώθηκε κυρίως στην Αθήνα, την εποχή του Περικλή, μια περίοδο οικονομικής, πολιτικής και πολιτιστικής ανάπτυξης της πόλης. Η σοφιστική αρχίζει να εξελίσσεται και να αποτελεί σημαντική μέθοδο διδασκαλίας της ρητορικής των πεπαιδευμένων νέων εκείνης της εποχής και όλων όσοι ήθελαν να συμμετάσχουν σε ένα «πνευματικό» διάλογο ιδεών μεταξύ φιλοσόφων και διανοουμένων της εποχής.

Εκπρόσωποι της σοφιστικής αυτής κίνησης του 5ου αι. π.Χ. ήταν οι λεγόμενοι σοφιστές. Ο όρος σοφιστής¹⁴³ σήμαινε τον ρήτορα που δίδασκε με τη ρητορική του δεινότητα το πνευματικό και παιδευτικό ιδεώδες, παρέχοντας τις γνώσεις του έναντι αμοιβής κι έχοντας ως επιδίωξη την προσωπική καταξίωση¹⁴⁴. Ο όρος αρχικά χρησιμοποιήθηκε από τον Πλάτωνα¹⁴⁵ για να διακρίνει την ομάδα αυτή των φιλοσόφων από τους υπολοίπους, όπως τους ποιητές Όμηρο και Ησίοδο αλλά και άλλα επιφανή πρόσωπα, όπως τον Σόλωνα και τους Επτά Σοφούς της αρχαιότητας.

Σύμφωνα με τον Πλούταρχο¹⁴⁶ οι σοφιστές ήταν τόσο ικανοί στην χρήση του λόγου που τους παρομοιάζει με δικηγόρους, δημαγωγούς ακόμα και πολιτικούς. Οι σοφιστές ήταν δάσκαλοι με ευφράδεια λόγου και ευστροφία, κατάγονταν - την ρωμαϊκή κυρίως εποχή - από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, ταξίδευαν από πόλη σε πόλη¹⁴⁷, προσφέροντας ανώτερη μόρφωση

¹⁴² Β. Κύρκος, *Αρχαίος Ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, Ιωάννινα 1986, σ.8

¹⁴³ H. Liddell & R. Scott, *Μέγα Λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Γ', Αθήνα 1925: σοφιστής < ρ. σοφίζω = ο καλός κατέχων την σοφίαν ή την τέχνην του, ο διδάσκων αντί χρημάτων επί εποχής Πλάτωνα γραμματικήν, ρητορικήν, πολιτικήν, μαθηματικά, δημόσιοι ρήτορες· E. L. Bowie, *Greeks and their past in the Second Sophistic*, in Moses I. Finley (ed.), *Studies in Ancient Society*, London: Routledge and Kegan Paul, 1974, σ.169: Οι σοφιστές ως καθηγητές ρητορικής επεδίωκαν να δίνουν δημόσιες παραστάσεις.

¹⁴⁴ K. Eshleman, *Defining the circle of Sophists: Philostratus and the construction of the Second Sophistic*, in *Classical Philology*, vol. 103, no. 4, Oct. 2008, σ.399: Πρόκειται για σοφιστικό κίνημα με στόχο την προσωπική πίστη ή αυτομορφία και την αυτοπροβολή.

¹⁴⁵ Αίλιος Αριστείδης, *Ιεροί Λόγοι* 46, Πρὸς Πλάτωνα ὑπὲρ τῶν τεττάρων λόγος: «Ἐχὼ τὴν ἐντύπωση ὅτι δε γνωρίζουν [όσοι επικρίνουν] καν τι δὴ λῶνε ἡ λέξις «φιλοσοφία» στοὺς Ἕλληνας καὶ τι σήμαινε, καὶ γενικά ὅτι δὲν ξέρουν τίποτε γι' αὐτὰ τὰ πράγματα. Δὲν ἔχει ἀποκαλέσει ὁ Ἡρόδοτος «σοφιστὴ» τὸν Σόλωνα; Δὲν ἔχει ἐπίσης ἀποκαλέσει ἔτσι τὸν Πυθαγόρα; Δὲν ἔχει χαρακτηρίσει καὶ ὁ Ἀνδρότιων τοὺς Επτὰ –ἐννοῶ τοὺς Επτὰ Σοφούς– «σοφιστὴς»; Ἐτσι δὲ χαρακτηρίσει καὶ τὸν Σωκράτη, τὸν περίφημο ἐκεῖνον [...] Ἡ γνώμη μου εἶναι ὅτι «σοφιστὴς» ἦταν ἕνας ὅρος ἀρκετὰ κοινός, κι ὅτι «φιλοσοφία» σήμαινε, κατὰ κάποιον τρόπο, νὰ ἀσχολεῖσαι με τὶς ωραίες τέχνες καὶ νὰ καταπιάνεσαι με διανοήματα– κι ὁχι αὐτὸ που υποδηλώνει τῶρα ὁ ὅρος, ἀλλὰ ἐν γένει τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια [...] καὶ πῶς αὐτὸς που κατεχοχὴν τὰ ἔβαλε με αὐτὸ τὸν ὅρο εἶναι, νομίζω, ὁ Πλάτων».

¹⁴⁶ Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, *Θεμιστοκλής*, 2.4-2.6: «ἦν οἱ μετὰ ταῦτα δικανικαῖς μίξαντες τέχναις καὶ μεταγαγόντες ἀπὸ τῶν πράξεων τὴν ἄσκησιν ἐπὶ τοὺς λόγους, σοφισταὶ προσηγορεύθησαν. τούτῳ μὲν οὖν ἤδη πολιτευόμενος ἐπλησίαζεν. ἐν δὲ ταῖς πρώταις τῆς νεότητος ὁρμαῖς ἀνώμαλος ἦν καὶ ἀστάθμητος, ἅτε τῇ φύσει καθ' αὐτὴν χρώμενος ἄνευ λόγου καὶ παιδείας ἐπ' ἀμφοτέρω μεγάλως ποιούμενη μεταβολὰς τῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ πολλάκις ἐξισταμένη πρὸς τὸ χεῖρον, ὥς ὕστερον αὐτὸς ὠμολόγει, καὶ τοὺς τραχυτάτους πῶλους ἀρίστους ἵππους γίνεσθαι φάσκων, ὅταν ἤς προσήκει τύχῳσι παιδείας καὶ καταρτίσεως. ἃ δὲ τούτων ἐξαρτῶσιν ἔνιοι διηγήματα πλάττοντες, ἀποκλήρυσιν μὲν ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, θάνατον δὲ τῆς μητρὸς ἐκούσιον ἐπὶ τῇ τοῦ παιδὸς ἀτιμία περιλύπου γενομένης, δοκεῖ κατεμεῦσθαι· καὶ τούναντίον εἰσὶν οἱ λέγοντες, ὅτι τοῦ τὰ κοινὰ πράττειν ἀποτρέπων αὐτὸν ὁ πατὴρ ἐπεδείκνυε πρὸς τῇ θαλάττῃ τὰς παλαιὰς τριήρεις ἐβρίμμενας καὶ παρορωμένας, ὥς δὴ καὶ πρὸς τοὺς δημαγωγούς, ὅταν ἄχρηστοι φαίνωνται, τῶν πολλῶν ὁμοίως ἐχόντων».

¹⁴⁷ Πλάτων *Πρωταγόρας* 318e–319a, Το διδακτό της αρετής: «τὰς γὰρ τέχνας αὐτοὺς πεφευγότας ἄκοντας

στους νέους, δίδασκαν τη ρητορική κατόπιν αμοιβής¹⁴⁸ και η φήμη¹⁴⁹ τους προήλθε από τους αυτοσχέδιους λόγους που εκφωνούσαν μπροστά σε ακροατήριο¹⁵⁰, από το οποίο ανέμεναν αποδοχή των απόψεών τους¹⁵¹. Πολλές φορές ακόμα και οι ίδιοι οι μαθητές ταξίδευαν προς αναζήτηση του δασκάλου όπως στην περίπτωση του Ηρώδη που ταξίδεψε μέχρι τη Σμύρνη για να μαθητεύσει κοντά στον Πολέμωνα¹⁵² αλλά και του αυτοκράτορα Αδριανού που ταξίδεψε από την Τύρο στην Αθήνα για να μαθητεύσει κοντά στον σοφιστή Ηρώδη¹⁵³.

Η διδασκαλία των σοφιστών όμως δεν περιορίστηκε μόνο στη ρητορική τέχνη. Οι σοφιστές κατείχαν ένα ευρύ φάσμα γνώσεων, διδάσκοντας γραμματική, μαθηματικά, γεωμετρία, αστρονομία, μουσική¹⁵⁴, ερμηνεία ποιητών, μυθολογία, φιλοσοφία της θρησκείας, ιστορία του πολιτισμού, ιατρική και μαντική τέχνη. Επιπλέον, ήταν ιδιαίτερα γνωστοί για τον λόγο και την πειθώ τους, ώστε καλούνταν ακόμα και στα δικαστήρια σε ρόλο δικηγόρου, με αποτέλεσμα, το όνομα σοφιστής να γίνει «συνώνυμο του δασκάλου της ψευδούς γνώσεως»¹⁵⁵.

Ωστόσο, ο σοφιστής, κατά τον καθηγητή Μ. Κοκολάκη¹⁵⁶, «δεν ήταν μόνο θεωρητικός διδάσκαλος αλλά έμπειρος αγορητής που δέσποζε στις ακροάσεις με λογοτεχνικά και εγκυκλοπαιδικά του δοκίμια ή με τον αυτοσχέδιο χειρισμό θεμάτων. Με την αρχαιομάθειά του, τη συλλογιστική του ευστροφία, τα λεκτικά του σχήματα και τους ρυθμούς της απαγγελίας επιδιώκει να συναρπάσει το κοινό με το να το παρασύρει σ' ένα απατηλό, συνήθως ψευτοϊστορικό, κόσμο γιατί τα θέματα συχνότατα είναι φανταστικά και παράδοξα».

Οι λαμπροί ρήτορες του 1ου αι. μ.Χ. είχαν ως πρότυπά τους τους σοφιστές της Κλασικής περιόδου¹⁵⁷, είχαν εξαιρετες ρητορικές ικανότητες και

πάλιν αὖ ἄγοντες ἐμβάλλουσιν εἰς τέχνας, λογισμούς τε καὶ ἀστρονομίαν καὶ γεωμετρίαν καὶ μουσικὴν διδάσκοντες —καὶ ἅμα εἰς τὸν Ἱππίαν ἀπέβλεψεν— παρὰ δ' ἐμὲ ἀφικόμενος μαθήσεται οὐ περὶ ἄλλου τοῦ ἢ περὶ οὗ ἦκει. τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περὶ τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὐτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, [319a] καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν».

¹⁴⁸ Πλάτων, Σοφιστής 231d, 223b: «ὅποσα ἡμῖν ὁ σοφιστής πέφανται. δοκῶ μὲν γάρ, τὸ πρῶτον ἡνῶν νέων καὶ πλουσίων ἔμισθος θηρευτής [...] τὸ δὲ γε δεῦτερον ἔμπορός τις περὶ τὰ τῆς ψυχῆς μαθήματα.... τρίτον δὲ ἄρα οὐ περὶ αὐτὰ ταῦτα κάπηλος ἀνεφάνη; [...] καὶ τέταρτον γε αὐτοπώλης περὶ τὰ μαθήματα ἡμῖν <ῆν>». Αριστοτέλης, Σοφιστικοὶ Ἑλεγχοὶ I, 165a 21: «γιατί ἡ σοφιστικὴ εἶναι φαινομενικὴ σοφία, ὅχι πραγματικὴ, κι ὁ σοφιστὴς άτομο που κερδίζει χρήματα ἀπὸ φαινομενικὴ σοφία καὶ ὄχι ἀπὸ πραγματικὴ».

¹⁴⁹ J. J. Flinterman, *De tweede sofistiek: een portie gebakken lucht?*, *Lampas* 29, 1996, σ.138: Η φήμη του δασκάλου αντικατοπτριζόταν στον αριθμό των μαθητῶν που τον ακολουθούσε. Ο ὅρος «σοφιστής», κατὰ τὴν ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία, αναφερόταν σε εκείνον που ἦταν προικισμένος, με αυτοσχέδιες αναφωνήσεις, ρήτορας, ὡς μια μορφή δημόσιας ψυχαγωγίας.

¹⁵⁰ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστῶν, 509: «τὸν δὲ αὐτοσχέδιον λόγον ξὺν εὐροίᾳ καὶ θείως διατιθέμενος τὸν ἔπαινον τοῦτον πρῶτος ἠνέγκατο. τὸ γὰρ θείως λέγειν οὕτω μὲν ἐπεχωρίασε σοφιστῶν σπουδαίς, ἀπ' Αἰσχίνου δ' ἤρξατο θεοφορήτῳ ὁρμῇ ἀποσχεδιάζοντας, ὥσπερ οἱ τοὺς χρησμούς ἀναπνέοντες».

¹⁵¹ H. Carr, C.S.B., Philostratus and Eunapius, *The lives of the Sophists*, 1938, translation by Wilmer Cave Wright, The library the institute of mediaeval studies, Toronto, σ.61

¹⁵² Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστῶν, 536-7

¹⁵³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστῶν, 585

¹⁵⁴ Βλ. παραπάνω υποσ.145, Πλάτων Πρωταγ. 318e-319a

¹⁵⁵ G. Romeyer-Dherbey, *Les Sophistes*, P.U.F., Paris 1993, σ.3

¹⁵⁶ Μ. Κοκολάκης, *Η Δευτέρα Σοφιστική και οι Φιλόστρατοι*, (Ανάπτυπο ἀπὸ τα Λημνιακά Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συμποσίου του Αιγαίου, Λήμνος 1979), Αθήνα 1980, σσ.4-5

¹⁵⁷ Ανάκτηση ἀπὸ <http://www.ime.gr/chronos/07/gr/culture/index41.html> (Τελευταία πρόσβαση στις 3/10/2016): Κυρίως τὸν Δημοσθένη καὶ τὸν Ἰσοκράτη.

τις περισσότερες φορές αυτοσχεδίαζαν τους λόγους τους¹⁵⁸ αποκαλύπτοντας τη δύναμη και τη γοητεία του λόγου τους. Οι σοφιστές της Αρχαίας Σοφιστικής κατάγονταν από διάφορα σημαντικά κέντρα ρητορικής, όπως η Αθήνα, η Σμύρνη και άλλες περιοχές της Μ. Ασίας. Μεταξύ των σημαντικότερων συγκαταλέγονταν¹⁵⁹ ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα (περίπου 490/80-420/11 π.Χ.), ο Πρόδικος από την Κέα (460-400 π.Χ.), ο Ιππίας από την Ήλιδα (δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.), ο Αντιφών από την Αθήνα (480-411 π.Χ.), ο Θρασύμαχος από τη Χαλκηδόνα της Προποντίδας (δεύτερο μισό του 5ου αι. π.Χ.), ο Κριτίας από την Αθήνα (ακμή: τελευταίο τέταρτο 5ου αι. – θάνατος: 403 π.Χ.), ο Γοργίας από τους Λεοντίνους της Σικελίας (περίπου 483/80-376/5 π.Χ.), ο Αλκιδάμας ο Ελαίτης (από την Ελαία της Αιολίδας στη Μικρά Ασία, πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.).

Κατά τον 1ο - 3ο αι. μ.Χ. εμφανίστηκε ένα νέο κίνημα σοφιστικής που προήλθε από την στενή σχέση της ρητορικής με τη φιλοσοφία. Πρόκειται για τη Δευτέραν Σοφιστική, όρο που επινοήθηκε από τον Φλάβιο Φιλόστρατο¹⁶⁰ και διατυπώθηκε στο έργο του «Βίοι Σοφιστών», τη βασική πηγή μελέτης των εκπροσώπων της Αρχαίας και της Δεύτερης Σοφιστικής¹⁶¹. Ο Φιλόστρατος με τη Δεύτερη Σοφιστική περιέγραψε την ιστορία της ρητορικής τέχνης και κατέγραψε σημαντικές πληροφορίες της ζωής και της δράσης των σοφιστών. Επιπλέον, ο Φιλόστρατος θεωρεί ότι οι απαρχές της Δεύτερης Σοφιστικής πρέπει να αναζητηθούν στον 4ο αι. π.Χ. και η κατάληξή της να φτάνει μέχρι τον 5ο αι. μ.Χ.¹⁶². Ως περίοδος ακμής της θεωρήθηκε το διάστημα από τον 2ο έως τον 3ο αι. μ.Χ., εποχή συγγραφής των «Βίων Σοφιστών», του Φιλόστρατου.

Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, οι σοφιστές μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες, εκείνους που ασκούν την πρώτη, την Αρχαία Σοφιστική, και εκείνους που ασκούν τη μετ' εκείνην Δευτέραν Σοφιστική. Ο βιογράφος στο πρώτο βιβλίο του έργου του «Βίοι Σοφιστών»¹⁶³ παρουσιάζει είκοσι πέντε σοφιστές που ανήκαν στην αρχαία σοφιστική κίνηση. Αυτοί κατά σειράν είναι ο Εύδοξος ο Κνίδιος, ο Λέων ο Βυζάντιος, ο Δίας ο Εφέσιος, ο Καρνεάδης ο Αθηναίος, ο Φιλόστρατος ο Αιγύπτιος, ο Θεόμνηστος ο Ναυκρατίτης, ο Δίων ο Προυσαίος, ο Φαβωρίνος, ο Γοργίας ο Λεοντίνος, ο Πρωταγόρας ο Αβδηρίτης, ο Ιππίας ο Ηλείος, ο Πρόδικος ο Κείος, ο Πώλος ο Ακραγαντίνος, ο

¹⁵⁸ Θα πρέπει να είχαν άμεση επαφή με τους ακροατές, οι οποίοι μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να τους επιδοκιμάσουν ή να τους αποδοκιμάσουν και να τους ζητήσουν να διαπραγματευτούν επί τόπου ένα θέμα, χωρίς να το έχουν ήδη προετοιμάσει. Ανάκτηση από <http://www.ime.gr/chronos/07/gr/culture/index41.html> στις 3/10/2016

¹⁵⁹ Παρακάτω αναφέρονται τα ονόματα των σοφιστών που ανήκουν σε καθεμία από τις δύο κατηγορίες, την Αρχαία και Δεύτερη Σοφιστική.

¹⁶⁰ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 481: «ή μὲν δὴ ἀρχαία σοφιστικὴ καὶ τὰ φιλοσοφούμενα ὑποτιθεμένη διήγει αὐτὰ ἀποτάδην καὶ ἐς μῆκος, διελέγετο μὲν γὰρ περὶ ἀνδρείας, διελέγετο δὲ περὶ δικαιοσύνης, ἡρώων τε πέρι καὶ θεῶν καὶ ὅπῃ ἀπεσχημάτισται ἡ ἰδέα τοῦ κόσμου. ἡ δὲ μετ' ἐκείνην, ἣν οὐχὶ νέαν, ἀρχαία γάρ, δευτέραν δὲ μᾶλλον προσρητέον»

¹⁶¹ Μ. Κωκολάκης, 1980, σ.5 κ.ε.: Β. Κύρκος, Η Αρχαία Σοφιστική και η λεγόμενη Δευτέρα Σοφιστική, στο Κ. Ι. Βουδούρης, Η Αρχαία Σοφιστική. Πρακτικά του Α' διεθνούς συμποσίου Φιλοσοφίας για την Αρχαία Σοφιστική που οργάνωσε η ελληνική φιλοσοφική εταιρεία τον Σεπτέμβριο του 1982, Αθήνα 1984, σ.416

¹⁶² Β. Κύρκος, 1984, σ.412

¹⁶³ G. Anderson, Philostratus: *Biography and Belles Lettres in the third century A.D.*, London: Croom Helm. 1986, σ.84: Ο Anderson ξεχωρίζει τους σοφιστές σε 6 σοφιστικές γενεές: Ο Ηρώδης Αττικός ανήκει στην 3^η γενιά με τον Πολέμωνα, τον Φαβωρίνο, τον Πηλοπλάτων, τον Φίλαγρο και τον Αντίοχο.

Θρασύμαχος ο Καλχηδόνιος, ο Αντιφών ο Ραμνούσιος, ο Κριτίας, ο Ισοκράτης, ο Αισχίνης ο Ατρόμητος, ο Σμυρναίος, ο Ισαίος ο Ασύριος, ο Σκοπελιανός, ο Διονύσιος ο Μιλήσιος, ο Λολλιανός ο Εφέσιος, ο Μάρκος ο Βυζάντιος και ο Πολέμων ο Σμυρναίος. Στο δεύτερο βιβλίο του παρουσιάζει τριάντα τρεις βιογραφίες σοφιστών της Δεύτερης Σοφιστικής, οι οποίοι κατά σειράν ήταν ο Ηρώδης ο Αθηναίος, ο Θεόδοτος, ο Αριστοκλής ο εκ της Περγάμου, ο Αντίοχος από τις Αιγές της Κιλικίας, ο Αλέξανδρος ο Πηλοπλάτων, ο Ούαρος από την Πέργη, ο Ερμογένης από την Ταρσό, ο Φίλαγρος ο Κίλιξ Λολλιανού, ο Αριστείδης ο Ευδαίμων, ο Αδριανός από τον Φοίνικα Τύρου, ο Χρήστος ο Βυζάντιος, ο Πολυδεύκης ο Ναυκρατίτης, ο Πausanίας ο εκ Καισαρείας της Καππαδοκίας, ο Αθηνόδωρος, ο Πτολεμαίος ο Ναυκρατίτης, ο Ευοδιανός ο Σμυρναίος, ο Ρούφος από την Πέρινθο, ο Ονόμαρχος από την Άνδρο, ο Απολλώνιος ο Ναυκρατίτης, ο Ηρακλείδης, ο Απολλώνιος ο Αθηναίος, ο Πρόκλος ο Ναυκρατίτης, ο Φοίνιξ ο Θεπταλός, ο Δαμμιανός ο εκ της Εφέσου, ο Αντίπατρος από την Ιεράπολη, ο Ερμοκράτης ο Φωκαεύς, ο Ηρακλείδης ο Λύκιος, ο Ιππόδρομος ο Θεπταλός, ο Λαοδικέας Ούαρος, ο Κυρίνος της Νικομήδειας, ο Φιλίσκος ο Θεπταλός, ο Αιλιανός ο Ρωμαίος, ο Ηλιόδωρος και ο Ασπάσιος από την Ραβέννα της Ιταλίας.

Η τέχνη της Δεύτερης Σοφιστικής επικεντρώνεται στη γλώσσα και τη λογοτεχνία¹⁶⁴ κι αποτελεί μια στροφή προς τον κλασικισμό¹⁶⁵, έναν διάλογο με το ύστατο παρελθόν και μια νοσταλγία προς την αρχαία κληρονομιά και τον αττικισμό, με τη χρήση του θεματολογίου των κλασικών φιλοσόφων αλλά και της αττικής διαλέκτου και του ύφους, αντιστοιχώντας «σε ένα λιτό ύφος εμπνευσμένο από την παράδοση της αττικής ρητορείας των κλασικών χρόνων»¹⁶⁶. Σύμφωνα με τον Αίλιο Αριστείδη¹⁶⁷ στο λόγο του «Ἐγκώμιον εἰς Ρώμην» η Δεύτερη Σοφιστική δεν χαρακτηρίζεται μόνο από την άνθιση της ρητορικής τέχνης αλλά και την «έξαρση της έντεχνης σοφιστικής και της κατηλείας του λόγου με τις υπερβολές των αττικιστών»¹⁶⁸.

Ωστόσο, ανάμεσα στην Αρχαία Σοφιστική και την Δεύτερη Σοφιστική υπάρχει διαχωρισμός και ως προς το περιεχόμενο και την θεματολογία με την οποία ασχολούνταν. Συγκεκριμένα, η Αρχαία ασχολούνταν με κοινωνικοπολιτικά ζητήματα¹⁶⁹, ενώ η Δεύτερη με τα πολιτιστικά, καθώς αναπτύχθηκε σε μια περίοδο πολιτικής παρακμής αλλά πνευματικής και οικονομικής άνθισης του ελληνισμού¹⁷⁰. Έτσι, σήμερα οι νεότεροι μελετητές

¹⁶⁴ W. Ameling, Marathon, Herodes Atticus and the Second Sophistic, in: K. Buraselis-E. Kokolakis, *Marathon, The day after, Symposium proceedings*, Delphi 2-4 July 2010, σ.180

¹⁶⁵ T. Schmitz., Performing History in the Second Sophistic, in Zimmermann M., *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. N. Chr.*, Stuttgart 1999, σ.4: «Προσπαθούσαν να γίνουν 'κλασικοί'».

¹⁶⁶ Μ. Χριστόπουλος-Β. Βερτουδάκης-Α. Μπάζου, *Ανθολογία κειμένων από τη γραμματεία των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων*, 2015, σ.98 Διαθέσιμο στο https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/1576/1/00_master_document.pdf

¹⁶⁷ Ο Αίλιος Αριστείδης συγκρίνει τους σοφιστές και τους φιλοσόφους θεωρώντας ότι οι σοφιστές είναι ανώτεροι. Βλ. Αίλιος Αριστείδης, Λόγ. 48, 404

¹⁶⁸ Β. Κύρκος, 1984, σ.411· G. Anderson, *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London: Routledge 1993, σ.142: «Οι σοφιστές της αυτοκρατορικής περιόδου δανείστηκαν αρκετά εργαλεία των φιλοσόφων του 5^{ου} αι. π.Χ. όπως το λογοτεχνικό τους ντεκόρ»

¹⁶⁹ T. Schmitz, 1999, σ.4

¹⁷⁰ Β. Κύρκος, 1984, σσ.414 και 421

θεωρούν ότι ως Δεύτερη Σοφιστική¹⁷¹ ορίζεται «η συνολική πνευματική παραγωγή των αυτοκρατορικών χρόνων» καθώς θεωρήθηκε ότι συνέβαλε σημαντικά στην εξάπλωση του αρχαίου πνεύματος και την διάδοση της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, συμβάλλοντας στην ενοποίηση όλων των λαών του ρωμαϊκού κράτους¹⁷². Επιπλέον, ο Φιλόστρατος στους «Βίους Σοφιστών» επιδιώκει από τη μια μεριά να αποδείξει ότι η Δεύτερη Σοφιστική είναι συνέχεια της Αρχαίας, σαν να έχουν συγγενικές σχέσεις¹⁷³ και από την άλλη ο διαχωρισμός αυτός της Δεύτερης Σοφιστικής από την Αρχαία, δηλαδή το σοφιστικό κίνημα¹⁷⁴ του β' μισού του 5ου αι. π.Χ. όπως την γνωρίζουμε από τον Πλάτωνα¹⁷⁵, βασίζεται στο περιεχόμενο της κάθε μιας καθώς η Δεύτερη Σοφιστική δεν συνδέεται με την πολιτική με την οποία συνδέεται η Αρχαία¹⁷⁶.

Μια ακόμα διάκριση που κάνει ο Φιλόστρατος αφορά τους πατέρες των φιλοσοφικών κινήσεων. Πιο συγκεκριμένα, πατέρας την Αρχαίας Σοφιστικής του 5ου και 4ου αι. π.Χ. θεωρείται ο Γοργίας ο Λεοντίνος¹⁷⁷, καθώς ήταν ο πρώτος ο οποίος καυχήθηκε ότι γνωρίζει τα πάντα, ενώ της Δεύτερης Σοφιστικής ο Αισχίνης¹⁷⁸. Ωστόσο σήμερα πατέρας της σοφιστικής κίνησης ή αλλιώς της Αρχαίας Σοφιστικής των μέσων του 5ου αι. π.Χ. θεωρείται ο Πρωταγόρας από τα Άβδηρα, καθώς ήταν ο μόνος που χρησιμοποίησε τον όρο του σοφιστή για να περιγράψει το επάγγελμά του, δηλαδή την σοφιστική τέχνη¹⁷⁹, σε αντίθεση με τον Γοργία¹⁸⁰ που έλεγε ότι γνώριζε την ρητορική τέχνη και όχι την σοφιστική¹⁸¹.

¹⁷¹ W. Ameling, 2010, σ.168: Μετά τη Μάχη του Μαραθώνα το 490 π.Χ., η Δεύτερη Σοφιστική «πήρε μνήμες που είχαν διαμορφωθεί εδώ και πολύ καιρό και τις χρησιμοποίησε ως ένα αξιοθαύμαστο αντίδοτο ενάντια σε κάθε αγωνία ρωμαϊκής κυριαρχίας»

¹⁷² M. Κοκολάκης, 1980, σ.13· S. Swain, *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Oxford: Clarendon Press, 1996, σ.40: Η Δεύτερη Σοφιστική συμβάλλει στην περαιτέρω κατασκευή και διατήρηση της καλλιεργημένης «ελληνικότητας».

¹⁷³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 492: «Σικελία Γοργίαν ἐν Λεοντίνοις ἤνεγκεν, ἐς ὃν ἀναφέρειν ἡγώμεθα τὴν τῶν σοφιστῶν τέχνην, ὥσπερ ἐς πατέρα»· στο ίδιο, 537: «“πότε,” εἶπεν “ὦ πάτερ, ἀκροασόμεθά σου;”»· G. W. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969, σ.8 κ.ε.

¹⁷⁴ Ο Φιλόστρατος αποφεύγει να κάνει λόγο περί «νέας σοφιστικής», χαρακτηρίζοντάς την ως δεύτερη χρονικά, καθώς το ξεκίνημά της ανάγεται από την κλασική εποχή· G. Anderson, 1986, σ.83: Ο Anderson σχολιάζει ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ένα «δεύτερο σοφιστικό κίνημα», αλλά με ένα κίνημα του «Ηρώδη και του κύκλου του».

¹⁷⁵ B. Κύρκος, 1984, υποσ.2, σ.418

¹⁷⁶ K. Παπαρρηγόπουλος, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, βιβλίο 8^ο, τόμος 3β, σ.376: Ο Γοργίας ο Λεοντίνος είπε: «προβάλετε ὁ,τιδήποτε ζήτημα ἵνα πραγματευθῶ περὶ αὐτοῦ [...]»·

¹⁷⁷ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 481: «τὰς ἐς ὄνομα ὑποθέσεις, ἐφ’ ἃς ἡ ἱστορία ἄγει. ἤρξε δὲ τῆς μὲν ἀρχαιοτέρας Γοργίας ὁ Λεοντίνος ἐν Θετταλοῖς, τῆς δὲ δευτέρας Αἰσχίνης ὁ Ἀτρομήτου τῶν μὲν Ἀθήνησι πολιτικῶν ἐκπεσῶν, Καρία δὲ ἐνομιλήσας καὶ Ῥόδῳ, καὶ μετεχειρίζοντο τὰς ὑποθέσεις οἱ μὲν ἀπὸ Αἰσχίνου κατὰ τέχνην, οἱ δὲ ἀπὸ Γοργίου κατὰ τὸ δόξαν»

¹⁷⁸ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 507: «περὶ δὲ Αἰσχίνου τοῦ Ἀτρομήτου, ὃν φαμεν τῆς δευτέρας σοφιστικῆς ἄρξαι, τάδε χρὴ ἐπεσκέφθαι»

¹⁷⁹ Πλάτων, Πρωταγόρας, 316d-e, 317b και 318e-319a: «Παραδέχομαι ὅτι εἶμαι σοφιστής κι ὅτι μορφῶνων ἀνθρώπους, κι ἔχω τὴν ἐντύπωση πὼς με αὐτὸν τρόπο, δηλαδὴ ὁμολογῶντας τὸ κανεῖς πὼς εἶναι σοφιστής, προφυλάγεται πρὶο ἀποτελεσματικὰ παρὰ ἀν τὸ ἀρνεῖται [...]» Ο Πλάτων ἀναφέρει ὅτι ἦταν ὁ πρῶτος πρὶο υιοθέτησε τὸ ὄνομα σοφιστής και ζητούσε ἀμοιβή γιὰ τὴν ἐκπαίδευση πρὶο παρεῖχε.

¹⁸⁰ B. Κύρκος, 1984, σ.420: Ο Φιλόστρατος θεωρεῖ ὅτι ἡ σοφιστικὴ και ἡ ρητορικὴ ἦταν τὸ ἴδιο πράγμα, χαρακτηρίζοντας τὴν ἀρχαία σοφιστικὴ ὡς ρητορικὴ.

¹⁸¹ Στο ίδιο, σ.420, υποσ.1

Α.4 Ο ΗΡΩΔΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΤΟΥ ΑΠΟΨΕΙΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΑΣ ΣΟΦΙΣΤΙΚΗΣ

Ο Ηρώδης Αττικός εντάσσεται στη Δεύτερη Σοφιστική, ήταν ο πιο δημοφιλής κατά τον 2ο αι. μ.Χ.¹⁸² και στόχευε στη συγγραφή και εκφώνηση λόγων για το ένδοξο παρελθόν της κλασικής Ελλάδας¹⁸³. Ο βίος του στο έργο «Βίοι Σοφιστών» του Φιλόστρατου¹⁸⁴ καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος σε έκταση¹⁸⁵. Αυτό μπορεί να δικαιολογηθεί αφενός από το ότι ο Ηρώδης είχε συγγενικές σχέσεις με τον Γορδιανό, στον οποίο είναι αφιερωμένο όλο το έργο του Φιλόστρατου και αφετέρου από το γεγονός ότι ο Ηρώδης ανήκει στο ίδιο σοφιστικά γενεαλογικό δέντρο με τον Φιλόστρατο.

Όσον αφορά στη σχέση δασκάλου και διδασκόμενων, ο Φιλόστρατος μας δίνει χρήσιμες πληροφορίες όχι μόνο για τις επαγγελματικές αλλά και για τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ τους, καθώς αυτές διέπονταν από βαθιά πίστη, σεβασμό, αμοιβαία εμπιστοσύνη και αφοσίωση¹⁸⁶. Χαρακτηριστικό ήταν το περιστατικό¹⁸⁷, κατά το οποίο όταν ο Αλέξανδρος ο Πηλοπλάτων, που καταγόταν από την Σελεύχεια, επισκέφτηκε την Αθήνα γύρω στο 170 μ.Χ.¹⁸⁸ για να δώσει διαλέξεις, δεν βρήκε κανέναν καθώς όλοι είχαν πάει στον Μαραθώνα, πνευματικό και φιλοσοφικό κέντρο της εποχής εκείνης¹⁸⁹. Όντας σίγουρος ότι όλοι είχαν πάει στην έπαυλη του Ηρώδη, όπου δίδασκε, αποφάσισε να στείλει επιστολή στον Ηρώδη ώστε, εξαιτίας της επιρροής που ασκούσε πάνω τους, να τους πείσει να επιστρέψουν στην Αθήνα, καθώς ήταν ο μόνος που μπορούσε απόλυτα να τους επηρεάσει.

Την περίοδο παραμονής του στην Ασία ο Ηρώδης δεν παρέλειψε να επισκεφτεί σημαντικά κέντρα της Σοφιστικής¹⁹⁰, αποκτώντας σημαντικές γνώσεις που τον βοήθησαν ώστε να διακριθεί για τους αυτοσχεδιασμούς¹⁹¹ και

¹⁸² H. Carr, 1938, σ.92

¹⁸³ Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.2

¹⁸⁴ G. Anderson, 1993, σ.128: Ο σοφιστής από όλες τις βιογραφίες των σοφιστών δείχνει «γοητευμένος» με τους Ηρώδη και Πολεμώνα, χρησιμοποιώντας πολλές λεπτομέρειες για τη ζωή του καθενός σε αντίθεση με τους υπόλοιπους του έργου του.

¹⁸⁵ Δεύτερη σε έκταση ακολουθεί η βιογραφία του δασκάλου του Ηρώδη, Πολεμώνα.

¹⁸⁶ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 595: «Ηρώδου δὲ ἀκροατὴς μὲν, οὐ μὴν ζηλωτὴς ἐγένετο, ἀλλ' ἐς τὸν Πολεμώνα μᾶλλον ὑπηγέχθη»

¹⁸⁷ Στο ποίημα του Κωνσταντίνου Καβάφη με τίτλο «Ηρώδης Αττικός» περιγράφεται το περιστατικό ως απόδειξη της επιρροής του σοφιστή στους έφηβους Αθηναίους, τους οποίους αποκαλεί ως Έλληνες καθώς εκείνη την περίοδο η Αθήνα βρισκόταν υπό Ρωμαϊκή κυριαρχία. Βλ. Κ. Μάντης, *Κωνσταντίνος Καβάφης «Ηρώδης Αττικός» Διαθέσιμο στο* http://latistor.blogspot.gr/2015/08/blog-post_21.html. (Τελευταία πρόσβαση στις 28/7/2017)

¹⁸⁸ J. J. Flinterman, 1996, σ.135

¹⁸⁹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 571: «ἀκούων δὲ τὸν Ἡρώδην ἐν Μαραθῶνι διαιτώμενον καὶ τὴν νεότητά ἐπακολουθοῦσαν αὐτῷ πᾶσαν γράφει πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν αἰτῶν τοὺς Ἕλληνας, καὶ ὁ Ἡρώδης ἄφίξομαι ἔφη ἑμετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ αὐτός»

¹⁹⁰ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 516: «τὴν Σμύρναν ἐσκέπαστο καὶ τὴν ἡχώ τὴν ἐκεῖ πλείστου ἀξίαν ᾤθη. πάσης γὰρ τῆς Ἰωνίας»

¹⁹¹ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 536: «ἦρα μὲν γὰρ τοῦ αὐτοσχεδιάζειν ὁ Ἡρώδης μᾶλλον ἢ τοῦ ὑπατός τε καὶ ἐξ ὑπάτων δοκεῖν.

την ευγλωττία του¹⁹² και να αναδειχθεί σε έναν άξιο δικανικό ρήτορα¹⁹³. Χάρη στις φιλικές σχέσεις, που διατηρούσε με τους Ρωμαίους αυτοκράτορες Μάρκο Αυρήλιο, Λεύκιο Βέρο και Αδριανό, κατάφερε να προσελκύσει μεγάλο αριθμό νέων που ήθελαν να μαθητεύσουν κοντά του, εδραιώνοντας τη θέση του στην κοινωνικοπολιτική ελίτ της Αθήνας εκείνη την περίοδο. Επιπλέον, ήταν ο άνθρωπος που με τη διδασκαλία του, την ευγλωττία του, τις γνώσεις και τη ρητορική του δεινότητα¹⁹⁴ πρόσφερε στους μαθητές του την ανώτερη πνευματική μόρφωση της εποχής, επιδιώκοντας από τη μια την προσωπική του καταξίωση ως δασκάλου και από την άλλη την απόκτηση υψηλών θέσεων τόσο στην Ελλάδα όσο και αλλού όπως στη Μ. Ασία και την Ρώμη.

Ο Ηρώδης, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, επηρεασμένος από το ρεύμα της Δεύτερης Σοφιστικής χρησιμοποίησε στις διαλέξεις και στα μαθήματά του την αττική γλώσσα και δίδασκε τις αρχές της πρώιμης κλασικής ρητορικής του Πλάτωνα.

---

¹⁹² Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 594: «ὁ δὲ Πausανίας ἐπαιδεύθη μὲν ὑπὸ Ἡρώδου καὶ τῶν τοῦ Κλεψυδρίου μετεχόντων εἷς ἐγένετο, οὓς ἐκάλουν οἱ πολλοὶ διψῶντας, ἔς πολλὰ δὲ ἀναφέρων τῶν Ἡρώδου πλεονεκτημάτων καὶ μάλιστα τὸ αὐτοσχεδιάζειν ἀπήγγελλε δὲ αὐτὰ παχείᾳ τῇ γλώττῃ»· στο ίδιο, 538: «ἀκροᾶσθαι δὲ αὐτοῦ τὴν μὲν πρώτην, ὡς οἱ δικάζοντες, τὴν δὲ [...] ἐφεξῆς, ὡς οἱ ἐρῶντες, τὴν τρίτην, ὡς οἱ θαυμάζοντες»· στο ίδιο, 585: «τὰς ἀπάντων ἰδέας ἀποσχεδιάζων σὺν εὐροίᾳ καὶ ἐφίεις τῇ γλώττῃ».

¹⁹³ Ο Ηρώδης χάρη στη ρητορική του δυνατότητα είχε υπερασπιστεί τον εαυτό του όταν κατηγορήθηκε για τον θάνατο της γυναίκας του από τον αδερφό της Βραδοῦα.

¹⁹⁴ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 516: «Ἐφοίτησε δὲ τοὺς ῥητορικοὺς τῶν λόγων παρὰ τὸν Σμυρναῖον Νικήτην μελετήσαντα μὲν ἐπιφανῶς, πολλῶν δὲ μεῖζον ἐν δικαστηρίοις πνεύσαντα»

Α.5 ΟΙ ΕΠΑΥΛΕΙΣ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ

Α.5.1 Η ΕΠΑΥΛΗ ΣΤΟΝ ΜΑΡΑΘΩΝΑ

Τόπος καταγωγής του Ηρώδη ήταν ο αρχαίος Μαραθών (εικ.10), ο μεγαλύτερος δήμος της Τετραπόλεως, ο οποίος αποτελούνταν από συνολικά τέσσερις δήμους, τον Μαραθώνα¹⁹⁵, την Οινόη, την Τρικόρυνθο και την Προβάλινθο. Οι δήμοι αυτοί ανήκαν στην Αιαντίδα φυλή εκτός από τον δήμο Προβαλίνθου, ο οποίος ανήκε στην Πανδιονίδα φυλή¹⁹⁶. Ο αρχαίος Μαραθώνας εκτεινόταν από την ακρόπολη μέχρι τη θάλασσα και ήταν μια περιοχή που ξεχώριζε από την υπόλοιπη Αττική χάρη στην υγρασία, την πλούσια βλάστηση¹⁹⁷ και το καλό κλίμα που της πρόσφερε η λεγόμενη κατά τον Πausανία¹⁹⁸ πηγή «Μακαρία» κοντά στο ορεινό περιβάλλον της Σταμάτας.

Ο Μαραθώνας ήταν ένας τόπος με πλούσια ιστορική και πολιτισμική μνήμη, που έγινε ιδιαίτερα γνωστός το 490 π.Χ., από τη μάχη μεταξύ Αθηναίων και Περσών, ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός που οδήγησε στην ίδρυση της πρώτης δημοκρατίας, της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας των Αθηναίων¹⁹⁹. Η οικιστική εγκατάσταση στην πεδιάδα του Μαραθώνος ξεκινάει από την προϊστορική περίοδο²⁰⁰, με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως το πρωτοελλαδικό νεκροταφείο στο Τσέπτι, τον θολωτό τάφο και τους τέσσερις τύμβους στο Βρανά, λείψανα τοιχοποιίας στο Κάτω Σούλι, λείψανα οικισμού στο Πλάσι, ακρόπολη και σπήλαιο στο Αγριελίκι και πολλά άλλα²⁰¹.

Στην περιοχή του Μαραθώνος ο Ηρώδης διατηρούσε μεγάλης έκτασης ιδιοκτησία που εκτεινόταν ανατολικά και δυτικά του βουνού Κοτρώνι, από το

¹⁹⁵ Γ. Σωτηριάδης, Ανασκαφάι Μαραθώνος, ΠΑΕ 1932, σ.30: Η ονομασία του Μαραθώνος προέρχεται από το φυτό μάραθος ή μάραθος ή μάλαθος· Β. Πετράκος, *Ο Μαραθών*, Αθήνα 1995, σσ.1 και 97: Το αρχικό όνομα της περιοχής ήταν Υπηγία, που αργότερα μετονομάστηκε σε Μαραθώνα, ονομασία προερχόμενη από το φυτό μάραθος, καθώς ακόμα και σήμερα βρίσκεται αυτοφυές σε όλη την περιοχή.

¹⁹⁶ H. G. Lolling, *Topographische Studien, I, Zur Topographie von Marathon*, AM, Band 1, 1876, σσ.67-94· Κ. Φωτίου, *Ο Κλασικός Μαραθώνας*: Η ιστορική μάχη - Η Πύλη Ηρώδη του Αττικού - Η πηγή της Μακαρίας - Ο μαραθώνιος δρόμος, Ρόδος 2008, σσ.15 και 21· Β. Πετράκος, 1995, σ.1· Ξ. Αραπογιάννη, *Ο Μαραθώνας την Ρωμαϊκή εποχή, Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια 1988, σ.307

¹⁹⁷ Πλάτων, Τιμαίος και Κριτίας, 380: «τόπος τῇ φύσει τραχύς, δισίππαστος, ἔχων ἐν ἑαυτῷ πηλούς, τενάνη, λίμνας»· Αριστοφάνης Ὀρνίθες 245: «οἱ θ' ἐλείας παρ' αὐλῶνας ὀξυστόμους ἐμπίδας κάπτεθ', ὅσα τ' εὐδρόσους γῆς τόπους ἔχετε λειμῶνά τ' ἐρόεντα Μαραθῶνος, ὄρνις πτεροποίκιλός τ' ἀτταγᾶς ἀτταγᾶς»· H. G. Lolling, 1876, σ.67 κ.ε.: Ο Lolling επικεντρώνεται στην αναλυτική περιγραφή της περιοχής του Μαραθώνος κάνοντας λόγο για την ευνοϊκή γεωγραφική της θέση με την εύφορη πεδιάδα· Β. Πετράκος, 1995, σ.7: «λιπαρά, γεμάτη ελαιόδεντρα, τέμενος βαθύδενδρον ελαιοτόμου Μαραθώνος»

¹⁹⁸ Πausανίας, Ελλάδος περιήγησις, Αττικά, 32.6: «ἔστι δὲ ἐν τῷ Μαραθῶνι πηγή καλουμένη Μακαρία»· Κ. Φωτίου, 2008, σ.19· Β. Πετράκος, 1995, σ.52: Πιθανώς η αρχαία πηγή Μακαρία να ταυτίζεται με τη λεγόμενη πηγή «Μεγάλο Μάτι», κάτω από το βουνό Σταυροκοράκι· W. Leake, *Travels in Northern Greece*, Vol. II, London 1835, σ.433: «Οι πηγές στους πρόποδες του όρους Σταυροκοράκι είναι πιθανώς η βρύση Μακαρία»

¹⁹⁹ Κ. Φωτίου, 2008, σ.15

²⁰⁰ Ο ίδιος, 1982, σ.63

²⁰¹ Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφή Μαραθώνος, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1970, σ.6 κ.ε.· Μ. Παντελίδου - Γκόφα, Οι ανασκαφές στο Μαραθώνα, στο: περ. *Ο Μέντωρ*, τεύχ. 111, 2015, σσ.63-78· Γ. Σταϊνχάουερ, *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, 2009, σ.25 κ.ε.

Κάτω Σούλι μέχρι και τον Βαρνάβα, ενώ προς τα νότια η έκταση πιθανόν να έφτανε μέχρι την περιοχή του Βρανά και το μικρό έλος της Μπρεξίζας²⁰². Η έπαυλη, που ήταν αφιερωμένη στην γυναίκα του Ρήγιλλα, είχε περίβολο και διέθετε εκτός από την κύρια κατοικία της οικογένειας και δευτερεύουσες εγκαταστάσεις όπως βαλανείο και Αιγυπτιακό ιερό. Σήμερα η περιοχή είναι γνωστή ως «Μάνδρα της Γριάς»²⁰³. Σύμφωνα με τον J. McCredie, ο οποίος περιγράφει την περιοχή της Μάνδρας ως εξής: «Το τείχος, περίπου 3.300μ., ακολουθεί περίπου μια κυκλική πορεία, διατρέχοντας κατά μήκος τις πλαγιές των λόφων κάτω από την κοιλάδα. Η πορεία του τείχους είναι πολύ ασταθής, και προφανώς δεν υπαγόταν στα περιγράμματα της γης. Το ίδιο το τείχος είναι χτισμένο από πέτρες πεδίου, μετρίου μεγέθους αλλά και από μικρότερους λίθους. Το τείχος σε κάποια μέρη φτάνει περίπου το ένα μέτρο και το πάχος του κυμαίνεται από 1,40μ. έως 1,80μ. Στη νότια πλευρά του περιβόλου βρίσκονται τα ερείπια μνημειώδους πύλης, τα οποία προσελκύουν την προσοχή των πρώτων ταξιδιωτών»²⁰⁴. Την ίδια άποψη είχε και ο G. Nadalini²⁰⁵ χωρίς ωστόσο να δίνει περισσότερες πληροφορίες για τον περίβολο.

Ο R. Chandler²⁰⁶, ο οποίος επισκέφτηκε την «Μάνδρα της Γριάς» (εικ.11) το Μάιο του 1676, κατέγραψε έναν θρύλο σχετικά με την ονομασία της περιοχής: «Κοντά στα απομεινάρια ενός μικρού κτηρίου, πιθανώς ενός τάφου, ήταν ένα ακέφαλο άγαλμα μιας καθιστής γυναίκας, ξαπλωμένης στο έδαφος. Οι σύντροφοί μου με ενημέρωσαν ότι ήταν κάποτε μια ηλικιωμένη γριά που είχε στην κατοχή της ένα πολυάριθμο κοπάδι πρόβατα, κοντά σε αυτό το σημείο. Τα πλούτη της ήταν πολλά και η ευημερία της αδιάκοπη. Ήταν ενθουσιασμένη για την καλή της τύχη. Είχε περάσει πια ο χειμώνας και ακόμη και ο βάνανσος μήνας του Μαρτίου είχε σώσει τα πρόβατα και τις αίγες της. Τώρα αντιστάθηκε στον Ουρανό, ως ακατανόητη για το μέλλον, και τόσο ασφαλής από όλα τα ατυχήματα. Αλλά η Πρόνοια, για να διορθώσει την ασυδοσία και την ανυπαρξία της, διέταξε έναν άγριο και δεισδυτικό παγετό να είναι εκδικητικός ... τότε αυτή και τα κοπάδια πέτρωσαν»²⁰⁷.

Ένας άλλος νεότερος θρύλος, τον οποίο διηγήθηκε ο βοσκός Ο. Τσόγκας²⁰⁸ στις 19 Δεκεμβρίου του 1981 είναι ο εξής: «Ήταν μια γριά που όταν πέρασε ο Φλεβάρης και μπήκε ο Μάρτης είπε: «...έβγαλα τα αρνοκάτσικά μου». Τότε ο Φλεβάρης γύρεψε δύο μέρες από το Μάρτη και καθάρισε τα αρνοπρόβατά της. Όλα πέτρωσαν στη μάνδρα και το καζάνι της μαρμάρωσε,

²⁰² J. Tobin, 1997, σσ.282-283· W. Ameling, 2010, σ.170

²⁰³ Η. G. Lolling, 1876, σ.83· Κ. Φωτίου, 1982, σ.67· Γ. Σύκκα, *Η συναρπαστική ιστορία της βίλας του Ηρώδη*, Διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/111385/article/politismos/arxeio-politismoy/o-hrwds-attikos-afhse-ta-ixnh-toy-ston-maraθwna>, Αρχείο Πολιτισμού, 16/02/2002: Ο Πετράκος αναφέρει ότι η περιοχή πήρε το όνομά της από τους μεσαιωνικούς κατοίκους του Μαραθώνος και ότι πρόκειται για έκταση περίπου 680 στρεμμάτων. (Τελευταία πρόσβαση στις 27/1/2017)

²⁰⁴ J. R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia*, Suppl. XI, Princeton 1966, σσ.35-36

²⁰⁵ G. Nadalini, 1979/1980, σ.45

²⁰⁶ R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, Vol. II, Chapter XXXVI, Oxford 1775, σσ.207-208· E. Vanderpool, *Some Attic Inscriptions, Hesperia* 39, 1970, σ.43 κ.ε.· Κ. Φωτίου, 1982, σ.69

²⁰⁷ J. G. Frazer, *Pausanias's Description of Greece*, Vol. II, London 1913, σ.438: Οι βοσκοί ταύτιζαν τη γριά με την Ρήγιλλα και τα πρόβατα με τις πέτρες· Κ. Φωτίου, 1982, σ.69

²⁰⁸ Κ. Φωτίου, 1982, σ.69· S. B. Pomeroy, 2007, σσ.79-80

εκεί που το βλέπαμε ως τώρα».

Η είσοδος στην έπαυλη (εικ.12) φαίνεται πως γινόταν από τα νότια μέσω μιας τοξωτής πύλης που χώριζε το «χώρο»²⁰⁹ του Ηρώδη, στο οροπέδιο της Σταμάτας, γνωστός ως Μεσόγειος Μαραθώνας²¹⁰ από τον παράλιο «χώρο» της Ρήγιλλας, που ήταν γνωστός ως Παράλιος Μαραθώνας.

Το 1792 ο πρόξενος της Γαλλίας L. S. Fauvel²¹¹, βορειοανατολικά του Μικρού έλους και κοντά στο στενό της Αυλώνας, παρατήρησε πρώτος τα λείψανα της Πύλης (εικ.13-18) με την εξωτερική επιγραφή²¹² (εικ.19):

ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥ
ΠΥΛΗ
ΗΡΩΔΟΥ Ο ΧΩΡΟΣ
ΕΙΣ ΟΝ ΕΙΣΕΡΧΕΙ

Το 1926 ο Γ. Σωτηριάδης αποκάλυψε μια δεύτερη επιγραφή²¹³ (εικ.20) από την άλλη πλευρά επίσης στην κορυφή της Πύλης με την αλλαγή του ονόματος:

ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥ
ΠΥΛΗ
ΡΗΓΙΛΛΗΣ Ο ΧΩΡΟΣ
ΕΙΣ ΟΝ ΕΙΣΕΡΧΕΙ

Έτσι, στην κορυφή της Πύλης²¹⁴ είχαν χαραχθεί, εσωτερικά και εξωτερικά, δύο όμοιες και συμμετρικές επιγραφές²¹⁵ με τιμητικό χαρακτήρα. Επιπλέον, δεξιά και αριστερά της πύλης μπροστά από τις παραστάδες της εισόδου

²⁰⁹ Κ. Φωτίου, 2008, σ.12

²¹⁰ Κλαύδιου Πτολεμαίου Αλεξανδρέως, *Γεωγραφική Ύφήγησις του 2ου αι. μ.Χ.*, βιβλ. 3, σ.213· H. Liddell & R. Scott, *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, τ. Γ', Αθήνα 1925: χώρος= το χωρισμένο μέρος εδάφους, η κτηματική περιουσία· Κ. Φωτίου, 2008, σ.12: Ο Φωτίου ερμηνεύει τον όρο «χώρος» με την λέξη «πόλη» επισημαίνοντας ότι η πύλη χώριζε την Παλαιά πόλη του Ηρώδη από την Νέα της Ρήγιλλας· στο ίδιο, σ.22 κ.ε.: Ο Μεσόγειος Μαραθώνας ήταν η περιοχή στην οποία ο Ηρώδης είχε την έπαυλή του μέσα σε ένα περιβάλλον από γόνιμες ορεινές εκτάσεις με θέα προς την παραλία του Μαραθώνα.

²¹¹ Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ 1932*, σ.33: Από αυτά τα λείψανα ο Fauvel μερικά τα πήρε μαζί του και τα μετέφερε στο Λούβρο όπως την προτομή του Ηρώδη και ρωμαίων αυτοκρατόρων. Ο Γ. Σωτηριάδης αναφέρει ότι τον είχαν προλάβει άλλοι και δεν πρόλαβε ο ίδιος να βρει κάτι αξιόλογο όπως οι προηγούμενοι «αρχαιοθήραι»· Κ. Φωτίου, 2008, σ.24

²¹² IG III 403· IG II² 5189· SEG XXIII 121· W. M. Leake, *Die Deme von Attika*, Aus dem Englischen übersetzt von Anton Westermann, Braunschweig 1840, σ.67· A. Mallwitz, *ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥ ΠΥΛΗ*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institute*, Athenische Abteilung, Band 79, Berlin 1964, σσ.157-164· Κ. Φωτίου, Η πύλη του Ηρώδη του Αττικού στον Μαραθώνα, *περ. Αρχαιολογία*, τεύχ.18, Φεβρουάριος 1986, σ.71· M. Galli, 2002, σσ.136-137

²¹³ IG II² 5189· Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ 1932*, σ.32· ο ίδιος, Έρευναι και ανασκαφαί εν Μαραθώνι, *ΠΑΕ 1935*, σ.150· W. Ameling, II, 1983, no.97-98, σ.117

²¹⁴ Ξ. Αραπογιάννη, 1988, υποσ. 6, σ.309: Σήμερα τα λίγα σωζόμενα σπαράγματα της πύλης βρίσκονται στο Μουσείο του Μαραθώνα. Η μεταφορά πραγματοποιήθηκε στις 9/12/1985 από την Β' Εφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής· Κ. Φωτίου, 1986, σ.71

²¹⁵ S. Reinach, *Voyage archelologique en Grece et en Asie Mineure sous la direction de M. Philippe Le Bas (1842-1844)*, Paris 1888, plate 90, σ.51: Το 1843-1844 και ο Philippe Le Bas επισκεπτόμενος την περιοχή ανέφερε επιγραφή στο πάνω μέρος μιας τοξωτής πύλης.

βρέθηκαν δύο καθιστά σε θρόνο αγάλματα, ένα γυναικείο κι ένα ανδρικό, τα οποία αποδίδονται στην Ρήγιλλα και στον Ηρώδη αντίστοιχα (εικ.21-23). Σήμερα τόσο οι επιγραφές όσο και τα αγάλματα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μαραθώνος.

Οι πρώτες έρευνες στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν από τον άγγλο περιηγητή W. M. Leake²¹⁶ και η πρώτη απόπειρα ανασκαφής πραγματοποιήθηκε από τον H. Schliemann το 1884 στην περιοχή «Σωρός»²¹⁷, κοντά στον τύμβο των Αθηναίων, με επόπτη το έφορο αρχαιοτήτων Δ. Φίλιο. Η ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή απέτυχε «εξαιτίας του νερού που ανέβλυζε στον χώρο της ανασκαφής και εγκαταλείφθηκε άκαρπη»²¹⁸. Ο Schliemann²¹⁹, παρά την άρνηση της άποψής του από τον Δ. Φίλιο²²⁰, σε δημοσίευσή του υποστήριξε ότι η λέξη «σωρός» σημαίνει φέρετρο και ο τύμβος δεν ανήκε στους Μαραθωνομάχους καθώς ήταν παλαιότερός του²²¹.

Την περίοδο 1925-1926 κατά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποίησε ο Γ. Σωτηριάδης για τον εντοπισμό αρχαίας οδού και της πλούσιας πηγής «Μεγάλο Μάτι», κοντά στο Μεγάλο έλος, παρατήρησε λείψανα τοιχοποιίας ρωμαϊκών χρόνων και άλλα ανέπαφα μαρμάρινα λείψανα, τα οποία χάθηκαν το 1932 από τις καλλιέργειες και κυρίως τις αμπελοφυτείες²²². Το ενδιαφέρον του βέβαια τράβηξε ένας μαρμάρινος κορμός του 2ου αι. μ.Χ., ο οποίος βρισκόταν μέσα σε έναν «βόρβορο τενάγους» κατά τον ανασκαφέα Γ. Σωτηριάδη²²³ που το εντόπισε μέσα σε φρεάτιο, και πιθανόν να πρόκειται για κορμό αγάλματος του αυτοκράτορα Αδριανού. Σε συνέχεια των ερευνών του για το υδραγωγείο του Ηρακλείου ο Γ. Σωτηριάδης το 1935 αποκάλυψε πήλινους σωλήνες υδραγωγείου, το οποίο ανήκε στον Ηρώδη σε βάθος 40μ. στο αγρόκτημα του Ζεγγίνη και μάλιστα κατασκευασμένοι κατά το «ρωμαϊκό πρότυπο στερέωσης της κατασκευής του»²²⁴.

Λίγα χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1964, ο D. Geagan βρήκε μια τρίτη επιγραφή²²⁵ στη δεξιά παραστάδα της πύλης, σε ύψος 1,70μ., την οποία

²¹⁶ W. M. Leake, 1840, σ.84

²¹⁷ *Eschenburg Topographische, archäologische und militärische Betrachtungen auf dem Schlachtfelde von Marathon: vortrag gehalten am 4 december 1886 in der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin*, σσ.9-10

²¹⁸ Β. Πετράκος, 1995, σσ.22-23

²¹⁹ H. Schliemann, *Das sogenannte Grab der 192 Athener zu Marathon*, *Zeitschrift für Ethnologie* 16, Berlin 1884, σσ.85-88· Β. Πετράκος, 1995, σ.22· Κ. Φωτίου, 2008, σ.16

²²⁰ Δ. Φίλιος, *Δύο λέξεις περί του πώς γράφονται τα των ανασκαφών εν τω αρχαιολογικώ δελτίω*, Αθήνα 1890, σ.9: «Τῶν συλλεγόντων ἐν τῇ ἀνασκαφῇ ὑπ' ἐμοῦ καὶ ἐν τῇ Γενικῇ Εφορείᾳ τῶν Ἀρχαιοτήτων κατατεθειμένων νῦν θραυσμάτων ἀγγείων δύο ἢ τρία φαίνονται ἀληθῶς μαρτυροῦντα τέχνην ἀρχαίων χρόνων, ἀλλὰ τῶν πλείστων, ἐμοί γε κριτῇ, νά ὀρισθῇ ὁ χρόνος τῆς ποιήσεώς τῶν ἀδύνατον, ἐν δὲ αὐτῶν βεβαίως εἶναι προϊόν τέχνης τῶν περὶ τοὺς Μηδικούς πολέμους χρόνων».

²²¹ H. Schliemann, 1884, σ.88: Ο Schliemann υποστήριξε ότι «ο τεχνητός λόφος των 192 Αθηναίων στον Μαραθώνα είναι ένα απλό κενοτάφιο, πιθανότατα του 9ου αι. π.Χ. Επομένως, η θεωρία της ταυτίσεώς του με το πολυάνδριο των 192 Αθηναίων είναι αστήριχτη»

²²² Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1932, σσ.32-34· Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1935, σ.121: Σύμφωνα με τον Σωτηριάδη η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε περαιτέρω προς αποκάλυψη περισσότερων λειψάνων.

²²³ Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1935, ό.π. σσ.121-122 και 126 εικ.11

²²⁴ Στο ίδιο, σσ.118-119

²²⁵ SEG XXIII 121· D. J. Geagan, *A New Herodes Epigram from Marathon*, *AM* 79, Berlin 1964, σσ.149-156· E. Vanderpool, 1970, σ.44· W. Ameling, II, 1983, no.99, σσ.117-8· Κ. Φωτίου, 1982, σ.70· Οι τελευταίοι σίχοι μαρτυρούν ότι το επίγραμμα χαράχτηκε γύρω στο 160/161 μ.Χ.· Β. Πετράκος, 1995, σ.104

φαίνεται πως είχε χαράξει ο Ηρώδης μετά το θάνατο της Ρήγιλλας το 160 μ.Χ. θέλοντας να δείξει τον πόνο του για τον θάνατό της (εικ.24-25). Η επιγραφή αποτελείται από τρία ελεγειακά δίστιχα και είναι η εξής:

Ἄ μάκαρ ὅστις ἔδειμε νέην πόλιν, οὖν[ο]μα δ' αὐτήν
Ῥηγίλλης καλέων, ζῶει ἀγαλλόμενος.
Ζῶω δ' ἀχ[ν]ύμενος τό μοι οἰκία ταῦτα τέτυκται
Νόσφ[ι] φίλης ἀλόχου καὶ δόμος ἡμιτελής.
ὥς ἄρα τοι θνητοῖσι θεοὶ βιοτὴν κεράσαντ[ε]ς
χά[ρ]ματα τα' ἡδ' ἀνίας γείτονας ἀμφίς ἔχω.

Η έμπνευση του διστίχου «ζῶω δ' ἀχνύμενος τό μοι οἰκία ταῦτα τέτυκται νόσφι φίλης ἀλόχου καὶ δόμος ἡμιτελής» παρουσιάζει ομοιότητες με την Ραψωδία Β της Ιλιάδας του Ομήρου, όπου ο Πρωτεσίλαος άφησε το σπῆτι του ημιτελές²²⁶.

Μια ακόμη σημαντική επιγραφή βρέθηκε κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής και Κυριακής, εντός του κτήματος Μπενάκη, η οποία μας δίνει νέα στοιχεία για το κτήμα του Ηρώδη στην περιοχή. Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο Β. Πετράκο «βρισκόταν σε κοινή θέα, αλλά με άόρατα τα γράμματα από το παχύ στρώμα που είχαν δημιουργήσει ασβεστώματα πολλών δεκαετιών»²²⁷. Η επιγραφή αποτελούμενη από 19 ιαμβικούς τρίμετρους στίχους ήταν χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινο ορθοστάτη αναθηματικού μνημείου, με ύψος 1,60 μ. και πλάτος 0,72 μ.²²⁸.

Επιπλέον, το 1955 στην περιοχή του Τύμβου στον Μαραθώνα βρέθηκαν η κεφαλή του Ηρώδη²²⁹ (εικ.26α-β) μαζί με την κεφαλή της Φαυστίνας της Νεώτερης (εικ.27) καθώς και η προτομή του Πολυδευκίωνα²³⁰ (εικ.28), οι οποίες σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος.

Όσον αφορά τις αφιερώσεις προς τιμήν των αγαπημένων του τροφίμων το 1881 στην αυλή της οικίας του Π. Σκουζέ στο χωριό Μπέη του Μαραθώνος ο Ε. Καστόρχης²³¹ εντόπισε μια ακέφαλη μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη (εικ.29) προς τιμήν του Μέμνονα²³², με την επιγραφή²³³:

Μέμνων Τοπάδειν,
Ἄρτέμιδος φίλος²³⁴

²²⁶ Ιλιάδα, Ραψ.Β', στ. 699-701: «Πρωτεσίλαος ἀρήϊος ἡγεμόνευε ζωὸς ἑών· τότε δ' ἦδη ἔχεν κατά γαῖα μέλαινα. τοῦ δὲ καὶ ἀμφιδρυφῆς ἄλοχος Φυλάκη ἐλέλειπτο καὶ δόμος ἡμιτελής»

²²⁷ Γ. Σύκκα, Η συναρπαστική ιστορία της βίλας του Ηρώδη, από <http://www.kathimerini.gr/111385/article/politismos/arxeio-politismoy/o-hrwds-attikos-afhse-ta-ixnh-toy-ston-mara8wna>, Αρχείο Πολιτισμού, 16/02/2002, έντυπη έκδοση

²²⁸ Ο.π.

²²⁹ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδη, ΑΑΑ 11, 1978, σ.220, υποσ.4

²³⁰ Η ίδια, Συμβολή στην εικονογραφία του Πολυδεύκη, ΑΑΑ 10, 1977, σ.146, εικ.23

²³¹ Ε. Καστόρχης, Ηρώδου Αττικού επιγραφή εν Μαραθώνα, περ. Αθήναιον 10, 1882, σσ.538-541

²³² Β. Πετράκος, 1995, σ.109· W. Ameling, II, 1983, σ.164

²³³ IG II² 13196 και SEG XXV 210· Ε. Καστόρχης, 1882, σ.538κ.ε· P. Graindor, 1930, εικ.4, σ.116· Κ. Φωτίου, 1982, σ.118· W. Ameling, II, 1983, no.163, σσ.164-165· J. Tobin, 1997, σ.134· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.24

²³⁴ Β. Πετράκος, 1995, σ.112: Πρόκειται για χαϊδευτικό χαρακτηρισμό του Μέμνονα όπου μικρό τοπάζι ή

Στην άλλη πίσω πλευρά της στήλης υπήρχε χαραγμένη επιγραφή²³⁵ είκοσι πέντε στίχων με μικρά γράμματα. Η επιγραφή ήταν η εξής:

Π]ρὸς θεῶν καὶ ἡρώων, ὅστις εἴ ὁ
ἔχων] τὸν χῶρον, μὴ ποτε μετα-
κεινή]σης τούτων τι· καὶ τὰς τού-
των τ]ῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας καὶ
τει]μὰς ὅστις ἢ καθέλοι ἢ μετ]α-
κεινοί]η, τούτῳ μῆτε γῆν καρπὸν
φέρει]ν μῆτε θάλασσαν πλωτὴν
εἶναι, κακ]ῶς τε ἀπολέσθαι αὐτὸν
καὶ γένο]ς. Ὅστις δὲ κατὰ χώραν
φυλάτ]των καὶ τειμῶν
τὰ εἰω]θότα, καὶ αὔξων
δια]μένοι, πολλὰ καὶ ἀγ-
αθὰ] εἶναι τούτῳ κα]ὶ αὐτῷ καὶ
ἐκγό]νοις· λυμήνασθαι δὲ [μη-
δὲ λ[ωβήσασθαι μηδέν, ἢ
ἀποκροῦσαι ἢ συνθραῦσαι ἢ συγ]χέ-
αι] τῆς μορφῆς καὶ τοῦ σχήματος· εἰ δέ τι
ς οὔτῳ ποιήσ]ει, ἢ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τούτοις ἀ-
ρ]ά. ἀλ[λ' ἐᾶ]ν τὰ τε ἐπιθέματα τῶν μορφῶν
ἀσινῇ καὶ] ἀκέραια καὶ τὰ ὑποστήματα, τ[ὰς
βά]σεις, ὥς ἐποιήθησαν, καὶ ἐν πρώτῳ γε [κ
αὶ ἐπὶ πρ]ώτοις, ὅστις ἢ προστάξειεν ἐτέρ-
ῳ ἢ γ]νώμης ἄρξειεν ἢ γνώμη συμβάλοιτο [πε-
ρὶ τοῦ τούτων τι ἢ κεινηθῆναι ἢ συνχυ-
θῆναι.

Προς τιμὴν του Μέμνονα βρέθηκαν δύο ερμαϊκές στήλες που ἔφεραν χαραγμένη την ἴδια επιγραφή. Η μία βρέθηκε κοντά στην Παναγία Μεσοσπορίτισσα στον Μαραθώνα και η ἄλλη στην Κηφισιά. Η αναθηματική αὐτή στήλη, σύμφωνα με τον Π. Σκουζέ βρέθηκε στα νότια του χωριού Μπέη και του ὄρους Σταυροκοράκι κοντά στην ἐκκλησία των Εισοδίων της Θεοτόκου Μεσοσπορίτισσας στην περιοχή Σκόρπιο ποτάμι στο Μαραθώνα, θεωρώντας ὅτι κοντά στην ἐκκλησία υπήρχε κάποιο ταφικό μνημεῖο ἢ τετράγωνο οικοδόμημα διαστάσεων 5x5μ. Στην οἰκία Σκουζέ ἐκτός ἀπὸ την ερμαϊκή στήλη βρέθηκαν ἀκόμη ἕνας βωμός κι ἕνα ἀκέφαλο γυναικεῖο ἀγαλμα, ὕψους 1,35μ.,

τοπάδι σημαίνει ημιπολύτιμη πέτρα. Η αναφορά στην Ἀρτεμη σχετίζεται με τις κυνηγετικές ἀσχολίες του Μέμνονα.

²³⁵ Ε. Καστόρχης, 1882, σσ.540-541

το οποίο κρατάει ένα κουτί (εικ.30)²³⁶.

Ο Ε. Καστόρχης²³⁷ με τη βοήθεια της συλλογής επιγραφών του Boeckh²³⁸ αναγνωρίζει ότι η επιγραφή της στήλης προς τιμήν του Μέμνονα είναι όμοια με την επιγραφή που βρήκε ο J. Dawkins στην Κηφισιά προς τιμήν του Πολυδευκίωνα αλλά και με την εντοιχισμένη επιγραφή²³⁹ που είδε πρώτος ο Μ. Fourmont²⁴⁰ στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στην Κηφισιά. Ο Boeckh συμπληρώνει ότι παρόμοια επιγραφή είδε πρώτος ο R. Chandler στην περιοχή «Σούλι» στον Μαραθώνα²⁴¹.

Το 1984/5 κατά τις ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από την αρχαιολόγο Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη²⁴² σε ένα πηγάδι στο Κάτω Σούλι βρέθηκε εντοιχισμένη ερμαϊκή στήλη από την Ρωμαϊκή εποχή, αναφερόμενη στον άλλο τρόφιμο, τον Πολυδευκίωνα, στην οποία ήταν χαραγμένες δύο επιγραφές. Στην όψη της είχε χαραγμένη την αναθηματική επιγραφή²⁴³:

Πολυδευκίωνα,
ὄν ἀνθ' υἱ[ί]οῦ ἔστε(ρξεν
καί ἐνθάδε Ἡρώδης ἀνέθηκεν
ὅτι ἐνθάδε καί περί θήραν εἶχον

Στην άλλη πλευρά της στήλης είχε χαραχθεί αρά για να την προστατεύει από εχθρικές διαθέσεις, όμοια με αυτή που αναγραφόταν στην στήλη προς τιμήν του Μέμνονα, στην οποία έγραφε²⁴⁴:

Πρός θεῶν καί ἡρώων, ὅστις εἴ ὁ ἔχων τόν χῶρον μήποτε μετακινήσης τούτων τι· καί τάς τούτων τῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας καί τειμάς ὅστις ἦ καθέλοι ἢ μετακεινοίη, τούτῳ μήτε γῆν καρπόν φέρειν μήτε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι, κακῶς τε ἀπολέσθαι αὐτούς καί γένος. ὅστις δέ κατὰ χώραν φυλάττοι καί τειμῶν τά εἰώθότα καὶ αὔξων διαμένοι, πολλά καί ἀγαθὰ

²³⁶ E. Vanderpool, *Some Attic Inscriptions*, σ.40· *Αρχαιολογικό Δελτίο 1927-1928*, τόμος 11, Παράρτημα, Αθήνα 1930, no.4, σ.5· M. Bieber, *Verzeichnis der Käuflichen Photographien des Kaiserlich Deutschen archäologischen Instituts in Athen*, Athen 1912, σ.237· Deutsches Archäologisches Institut Athenische Abteilung, *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts*, Athenische Abteilung: Antikenbericht aus Attika, τόμος 12, 1887, no.344, σ.309 Διαθέσιμο στο <https://archive.org/details/mitteilungendes33abtegoog> (Τελευταία πρόσβαση στις 3-5-2017)

²³⁷ Ε. Καστόρχης, 1882, σ.540

²³⁸ A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Pars II, Vol.1, Βερολίνο, επιγρ. αρ. 991, σ.543

²³⁹ IG II² 13197· R. Chandler, *Travels in Greece*, Chapter XXXIV, London 1776, σσ.198-200· W. Ameling, II, 1983, no.148, σ.160· J. Tobin, 1997, σ.123

²⁴⁰ Για το ταξίδι του Μ. Fourmont στην Αττική βλ. H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIIe siècles*, Paris 1902, σ.564κ.ε.

²⁴¹ A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, σσ.542-543

²⁴² Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.20 κ.ε.: Οι στήλες αυτές πιθανολογείται ότι ήταν στημένες κάπου αλλού, καθώς βρέθηκαν μέσα σε δωμάτιο, όπου λειτουργούσε ασβεστοκάμινος, πληροφορία που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι προορίζονταν για ασβεστοποίηση.

²⁴³ IG II² 3970· A. Boeckh, Vol.1, επιγρ. αρ. 992, σ.543: Η επιγραφή καταγράφηκε από τον Μ. Fourmont

²⁴⁴ IG II² 13190· J. Tobin, 1997, σ.115

εἶναι τούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις. λυμήνασθαι δε μηδέ λωβήσασθαι
μηδέν ἢ ἀποκροῦσαι ἢ συνθραῦσαι ἢ συνεχέαι τῆς μορφῆς καὶ τοῦ
σχήματος· εἰ δέ τις οὕτω ποιήσῃ,
ἢ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τούτοις ἀρά.
ἀλλ' ἐὰν τὰ τε ἐπιθέματα τῶν μορφῶν ἀσινῇ καὶ ἀκέραια καὶ
τὰ ὑποστήματα, τὰς βάσεις, ὥς ἐποιήθησαν,
καὶ ἐπὶ πρώτῳ γε καὶ ἐπὶ πρώτοις, ὅστις ἢ προστάξειεν ἑτέρῳ
ἢ γνώμης ἄρξειεν ἢ γνώμη συμβάλοιτο περὶ τοῦ τούτων τι
ἢ κεινηθῆναι ἢ συνχυθῆναι.

Στην περιοχή του Βρανά βρέθηκε ἀγαλμα του Πολυδευκίωνα, το οποίο
φαίνεται να ἔστησε ἡ μητέρα του Ἡρώδη, Βιβουλλία Ἀλκία. Στη βάση του
υπάρχει ἡ αναθηματικὴ ἐπιγραφή²⁴⁵:

[Οὐιβού]λλιον Πολυδευ[κίωνα]
[Οὐιβου]λλία Ἀλκία Ἡρ[ώδου μήτηρ]
[ἦρωα]

Στην περιοχή τῆς Προβαλίνθου μεταξύ Μαραθῶνα καὶ Βρανά βρέθηκε καὶ
δεύτερη ἐπιγραφή²⁴⁶ με ἀρὰ σε μαρμάρινη βάση, ὅμοια με τὶς προηγούμενες:

Πρὸς θεῶν καὶ ἡρώων, ὅστις εἴ ὁ ἔχων
τόν χῶρον μήποτε μετακινήσῃς
τούτων τι· καὶ τὰς τούτων τῶν ἀγαλμά-
των εἰκόνας καὶ τειμάς ὅστις ἢ καθέλοι
ἢ μετακεινοίῃ, τούτῳ μήτε γῆν καρπὸν
φέρειν μήτε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι,
κακῶς τε ἀπολέσθαι αὐτοὺς καὶ γένος.
ὅστις δέ κατὰ χώραν φυλάττοι καὶ τι-
μῶν τὰ εἰωθότα καὶ αὐξων διαμένοι,
πολλὰ καὶ ἀγαθὰ εἶναι τούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις.
λυμήνασθαι δε μηδέ λωβήσασθαι
μηδέν ἢ ἀποκροῦσαι ἢ συνθραῦσαι
ἢ συνεχέαι τῆς μορφῆς καὶ τοῦ σχήματος·
εἰ δέ τις οὕτω(ς) ποιήσῃ,
ἢ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τούτοις
ἀρά.

²⁴⁵ IG III 816· IG II² 3973· F. Lenormant, 1866, εἰκ.191, σ.383· W. Ameling, II, 1983, no.175, σ.171: Ἡ ἐπιγραφή σήμερα δε σώζεται· J. Tobin, 1997, σ.250· E. Kapetanopoulos, 1989, σ.37: Ἡ Βιβουλλία μπορεῖ να εἶναι ἡ μητέρα ἢ ἡ ἀδερφή του Πολυδευκίωνα.

²⁴⁶ IG II² 13205· F. Lenormant, 1866, εἰκ.192, σ.383· W. Ameling, II, 1983, no.167, σ.166· K. Φωτίου, 1982, σ.116· J. Tobin, 1997, σ.136

Ο Ηρώδης έκανε αφιερώσεις και προς τιμήν του τρίτου μαθητή του, Αχιλλέα, όπως αυτή σε αναθηματική ερμαϊκή στήλη που βρέθηκε εντοιχισμένη σε εκκλησία της Παναγίας στην περιοχή του Βαρνάβα, με την επιγραφή²⁴⁷:

Ἡρώδης Ἀχιλλεῖ·
ὃς βλέπειν σε ἔχοιμι
καί ἐν τούτῳ τῷ
νάπει αὐτός τε
καί εἴ τις γ' ἕτερος
κάκεῖνοί [γ' ἔ]ση μεμνημένος
[τῆ]ς ἡμετέρας φιλίας
ᾧση ἡμεῖν ἐγένετο ἱερόν δε σε Ἑρμοῦ
ἐφόρου καί νομίου
ποιοῦμαι

Άλλες επιγραφές βρέθηκαν στην περιοχή της Οινόης κοντά στην λεγόμενη «Φράγκικη εκκλησία» (σημερινός ναός Αγίων Αποστόλων). Πρόκειται για μία επιγραφή η οποία περιλάμβανε μόνο την αρά²⁴⁸:

ἀλλ' ἐᾶν τά τε ἐπιθέματα τῶν
μορφῶν ἀσινῇ καὶ ἀκέραια
καὶ τὰ ὑποστήματα, τὰς βά-
σεις, ὥς ἐποιήθησαν,
καὶ ἐπὶ πρώτῳ γε
καὶ ἐπὶ πρώτοις, ὅσ-
τις ἢ προστάξει-
εν ἐτέρῳ ἢ γνώμης
ἄρξειεν ἢ γνώμη
συμβάλοιτο τό
περὶ τοῦ τουτων τι
ἢ κεινηθῆναι ἢ συν-
χυθῆναι.

Στην ίδια περιοχή βρέθηκε και μία ακέφαλη ερμαϊκή στήλη προς τιμήν του Αχιλλέα (εικ.31) με την επιγραφή²⁴⁹:

Πρὸς θεῶν καὶ ἡρώων, ὅστις εἴ ὁ ἔχων

²⁴⁷ IG II² 3977· P. Graindor, 1914, σ.362 κ.ε.· W. Ameling, II, 1983, no.180, σ.173· J. Tobin, 1997, σ.277· B. Πετράκος, 1995, ό.π., σ.109

²⁴⁸ IG II² 13202· P. Graindor, 1914, σσ.39-40· K. Φωτίου, 1982, σ.118· W. Ameling, II, 1983, no.164, σ.165· J. Tobin, 1997, σ.135

²⁴⁹ IG II² 13195· P. Graindor, 1914, σ.355 κ.ε.· K. Φωτίου, 1982, σ.119· W. Ameling, II, 1983, no.162, σ.164· J. Tobin, 1997, σ.132

ΑΧΙΛΛΕΥΣ

τὸν χῶρον, μή ποτε μετακινήσης
τούτων τι· καὶ τὰς τούτων τῶν ἀ-
γαλμάτων εἰκόνας καὶ τειμᾶς
ὅστις ἢ καθέλοι ἢ μετακεινοίη,
τούτῳ μήτε γῆν καρπὸν φέρει]ν
μήτε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι,
κακῶς τε ἀπολέσθαι αὐτὸν καὶ
γένος. Ὅστις δὲ κατὰ χώραν
φυλάττων καὶ τειμῶν τὰ εἰω]θότα,
καὶ αὔξων δια]μένοι, πολλὰ καὶ
ἀγαθὰ εἶναι τούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ
ἐκγόνοις· λυμήνασθαι δὲ μη-
δὲ λωβήσασθαι μηδέν, ἢ ἀποκροῦ-
σαι ἢ συνθραῦσαι ἢ συγχέαι τῆς
μορφῆς καὶ τοῦ σχήματος· εἰ δέ τις
οὔτῳ ποιήσῃ, ἢ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τούτοις
ἀρ]ά. ἀλλ' ἐὰν τὰ τε ἐπιθέ-
ματα τῶν μορφῶν ἀσινῇ καὶ ἀκέ-
ραιοι καὶ τὰ ὑποστήματα, τὰς βάσεις,
ὥς ἐποιήθησαν,
καὶ ἐπὶ πρώτῳ γε καὶ
ἐπὶ πρώτοις, ὅστις
ἢ προστάξειεν ἐτέ-
ρω ἢ γνώμης ἄρξειεν
ἢ γνώμη συμβάλοι-
το περὶ τοῦ του-
των τι ἢ κεινηθῆναι
ἢ συνχυθῆναι.

Τέλος, άλλα ευρήματα που αποδίδονται στον Ηρώδη από την περιοχή της Οινόης αποτελούν τα ερείπια από λουτρικές εγκαταστάσεις με ημιυπόγειο χώρο, τα οποία εντόπισε το 1972 ο Σπ. Μαρινάτος²⁵⁰, μέσα στις οποίες εντοπίστηκαν στηλίδες υποκαύστων από στρογγυλά τούβλα τοποθετημένα το ένα πάνω στο άλλο. Όπως περιγράφει ο αρχαιολόγος Β. Πετράκος²⁵¹: «Πολύ κοντά στον μεσαιωνικό πύργο της Οινόης ερευνήθηκε από τον Σπ. Μαρινάτο μεγάλο οικοδόμημα, που αποτελείται από ορθογώνιο περιστύλιο διαστάσεων 13,60×17,30μ. Πρόκειται για μαρμάρινους, τετράγωνης τομής, πεσσούς πλευράς 0,70–0,72μ. που βαίνουν σε μαρμάρινο επίσης καλοδουλεμένο στυλοβάτη, πλάτους 0,92μ. Στο εσωτερικό του περιστυλίου, πίσω από κάθε

²⁵⁰ Σπ. Μαρινάτος, Ανασκαφή Μαραθώνος, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1972, σσ.6-7· J. Travlos, 1988, σσ.217-218, εικ.294-301

²⁵¹ Β. Πετράκος, 1995, σσ.91- 95

πεσσό, υπάρχει μάρμαρο μήκους 2,50μ., πλάτους 0,55μ. και ύψους 0,87μ. Η άνω επιφάνεια είναι ελαφρώς κοίλη, βάθους από 0,065 έως 0,095μ. Στο εσωτερικό άκρο τους η επιφάνεια, πλάτους 0,22μ., είναι επίπεδη και φέρει δύο οπές για γόμφους. Κατά την υπόθεση του Ι. Τραυλού, με τους γόμφους στερεωνόταν άλλο μάρμαρο ως προσκεφάλαιο των μεγάλων αυτών μαρμάρων που θα χρησίμευαν ως κλίνες. Οι στενοί χώροι, πλάτους 1,20μ., ανάμεσα στις κλίνες είναι φραγμένοι με μαρμάρινα θωράκια ύψους 0,88μ., όσο και το ύψος των κλινών, τοποθετημένα σε απόσταση 0,79μ. από τους πεσσούς. Τα θωράκια αυτά, πάχους 0,072–0,085μ., στερεώνονται μέσα σε εγκοπές που έχουν λαξευθεί στα πλευρά των κλινών. Οι κατασκευαστές του κτηρίου στην αρχή τα είχαν τοποθετήσει σε απόσταση 1,16μ. από τους πεσσούς, σώζονται μάλιστα οι εγκοπές, αλλά άλλαξαν γνώμη, λάξευσαν νέες, και έφραξαν τις πρώτες με τούβλα και ασβέστη που κάλυψαν με λεπτό κονίαμα. Το δάπεδο ανάμεσα στους πεσσούς και τα θωράκια είναι στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Μικρή βαθμίδα από τούβλα, καλυμμένη με ορθομαρμάρωση, βοηθούσε να ανεβεί κανείς στην κλίνη. Το δάπεδο του εσωτερικού του κτηρίου βρίσκεται κατά 0,12μ. υψηλότερα από τον στυλοβάτη της πεσσοστοιχίας και είναι κατασκευασμένο από κουρασάνι με επάλειψη ασβέστη στο επάνω μέρος του. Το πάχος του είναι 0,14μ. Η μέχρι τώρα ημιτελής ανασκαφή του οικοδομήματος δεν επιτρέπει τη συναγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τον προορισμό του. Η χρήση κουρασανιού και η λιθουργική εργασία των μαρμάρων δείχνουν πως το περιστύλιο με τις κλίνες χρονολογείται με πιθανότητα στα χρόνια του Ηρώδη Αττικού, έργο του οποίου φαίνεται να είναι. Ο Ι. Τραυλός το θεώρησε εγκοιμητήριο, και το συσχέτισε με το Πύθιο που περιγράφουν ο σχολιαστής του Σοφοκλέους και ο Φιλόχορος, άποψη πολύ πειστική».

Α.5.2 Η ΕΠΑΥΛΗ ΣΤΗΝ ΚΗΦΙΣΙΑ

Στους βορειοδυτικούς πρόποδες της Πεντέλης εκεί όπου βρίσκεται ο δήμος Κηφισιάς²⁵² ο Ηρώδης Αττικός διατηρούσε την εξοχική του κατοικία (villa rustica). Όπως φαίνεται, ο Ηρώδης δεν περιορίστηκε μόνο στην περιοχή του Μαραθώνος, αλλά, σύμφωνα με τον Φιλόστρατο²⁵³, τον Aulus Gellius²⁵⁴ και τα αρχαιολογικά ευρήματα²⁵⁵, η παρουσία του μαρτυρείται και στην περιοχή της Κηφισιάς²⁵⁶.

Η Κηφισιά²⁵⁷, η οποία βρίσκεται βορειοανατολικά του λεκανοπεδίου της Αττικής, μεταξύ Πάρνηθος και Πεντέλης, κατοικούνταν από την αρχαιότητα. Σύμφωνα με τον ιστορικό και αθιδογράφο Φιλόχορο²⁵⁸, ήταν μία από τις δώδεκα πόλεις που ίδρυσε ο μυθικός βασιλιάς της Αθήνας Κέκροπας ενώ, κατά τον γεωγράφο Στράβωνα²⁵⁹, ανήκε στις δώδεκα πόλεις που συνένωσε ο Θησέας υπό μία αρχή. Το έδαφος της περιοχής από την οδό Πίνδου μέχρι την οδό Τατοΐου παρουσιάζει κατηφορική κλίση²⁶⁰ και το κλίμα της ήταν εύφορο χάρη στους υδρευτικούς αγωγούς που ξεκινούσαν από το Κεφαλάρι μέχρι το δήμο Αμαρουσίου εξασφαλίζοντας πλούσια βλάστηση και γόνιμα εδάφη στα αγροκτήματα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα ευρήματα που έχουν βρεθεί κατά καιρούς στην περιοχή, η Κηφισιά προσέλκυσε το ενδιαφέρον του Ηρώδη, ο οποίος επέλεξε να χτίσει την έπαυλή του στο κέντρο του δήμου. Με βάση την αρχαιολογική

²⁵² Δ. Πανταζής, Κηφισιακά, *Εφημ. Αιών*, αρ. φύλ. 2325, 04.03.1868: 1-2: «ή Κηφισία, ως δήμος πλέον, υπήχθη εις τὴν φυλὴν Ἑρεχθίδᾶ». Π. Φουρίκης, Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής, *Αθηνά: Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικῆς Εταιρείας*, τεύχ. 41, Αθήνα 1929, σ.88: Η Κηφισία αναγραφόταν ως Τσηβισιά. Οι Έλληνες της Αθήνας την έλεγαν Κηβισιά ενώ οι Αρβανίτες κάτοικοι της Kifise ή Kivise· Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών*, τόμ. Γ', 1892, σ.41: Αναφέρεται και ως Τζιβισιά· Γ. Πάλλης, *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2007, σ.257

²⁵³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 562: «διητάτο μὲν ὁ Ἡρώδης ἐν τῇ Ἀττικῇ περὶ τοὺς φιλάτους ἑαυτῷ δήμους Μαραθῶνα καὶ Κηφισίαν»

²⁵⁴ Aulus Gellius, *Noctes Atticae* 1, II, 1-2: «ὅταν ἤμασταν στὴν Αθῆνα καὶ φοιτοῦσαμε κοντὰ στους δασκάλους μας, (ο Ἡρώδης Αττικός) μας προσκαλοῦσε συχνά στὶς ἐπαύλεις του ποὺ ἦταν κοντὰ στὴν πόλιν, ἐμένα καὶ τὸν διακεκριμένο ἄνδρα Σερβιλιανό, καὶ πολλοὺς ἄλλους συμπατριῶτες μας ποὺ εἶχαν ἔλθει ἀπὸ τὴ Ρώμῃ στὴν Ελλάδα, γιὰ τὴν ἀναζήτησιν τῆς καλλιέργειας τοῦ πνεύματος. Καὶ ἐκεῖ ὅταν ἤμασταν μαζί του, στὴν ἐπαυλὴ ποὺ τὸ ὄνομά τῆς εἶναι Κηφισιά, μέσα στὸν καύσωνα τῆς ἐποχῆς καὶ τὸ λιοπύρι τοῦ φθινοπύρου, ἀποφεύγαμε τὴν ἐνοχλητικὴ ζέστη στὴ σκιά τῶν πελώριων δέντρων, στὰ ἄλση καὶ στους μακροὺς καὶ ευκολοπάτητους δρομίσκους περιπάτου, μέσα στὸ σπῆτι ποὺ εἶχε χτιστεῖ ἐτσι ὥστε νὰ εἶναι δροσερό στὰ ἀπαστράπτοντα λουτρά, με τὰ ἀφθονὰ νερά ποὺ λαμπύριζαν στὸ φῶς, μέσα στὴν ὁμορφιά ὁλόκληρης τῆς ἐπαύλης»

²⁵⁵ Δ. Σκιλάρντι, Η Αρχαιολογική Συλλογή Κηφισιάς: Το κτήριο και τα εκθέματα, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τ.25, τεύχ.101 (Οκτ.-Δεκ.2006), σσ.90-94

²⁵⁶ J. Tobin, 1997, σ.211 κ.ε.

²⁵⁷ Για την ονομασία της περιοχής βλ. Ι. Σαρρής, Τα τοπωνύμια της Αττικής, *περιοδ. Αθηνά*, τεύχ. 40, 1928, σ.123· Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, Ο Αρχαίος Δήμος των Κηφισιέων, Σύντομη περιπλάνηση, στο: *Μοίρα και Μοίρα*, Τιμητικός Τόμος για την Βούλα Ι. Λαμπροπούλου, Αθήνα 2011, σ.126 κ.ε.

²⁵⁸ Philochoros, FGrH 328 F 94

²⁵⁹ Στράβων, *Γεωγραφικά*, Θ', 1.20: «Κέκροπα πρῶτον εἰς δώδεκα πόλεις συνοικίσαι τὸ πλῆθος, ὧν ὀνόματα Κεκροπία Τετράπολις Ἐπακρία Δεκέλεια Ἐλευσίς Ἀφιδνα (λέγουσι δὲ καὶ πληθυντικῶς Ἀφιδνας) Θόρικος Βραυρῶν Κύθηρος Σφηττὸς Κηφισιά ... πάλιν δ' ὕστερον εἰς μίαν πόλιν συναγαγεῖν λέγεται τὴν νῦν τὰς δώδεκα Θησεύς»

²⁶⁰ Εφημ. Κηφισσία, 13-9-1925, «Το μεγάλο έλος της Κηφισσίας»· Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Ο Αρχαίος Δήμος των Κηφισιέων*, σ.120, υποσ.2

έρευνα για τον εντοπισμό της έπαυλης του Ηρώδη μοναδικά τεκμήρια αποτελούν τα οικοδομικά κατάλοιπα που βρέθηκαν *in situ*. Μεταξύ των ευρημάτων ήταν κτίσματα και κινητά ευρήματα όπως λίθινες σαρκοφάγοι, αγγεία, πορτρέτα και επιγραφές. Τα αρχαιολογικά αυτά ευρήματα βρέθηκαν σε διάφορα τμήματα στο ανατολικό άκρο της πλατείας Πλατάνου και συγκεκριμένα στις οδούς Ραγκαβή, Τατοΐου, Όθωνος και Κόκκοτα, Κηφισίας, Διομήδους Κυριακού, Κασσαβέτης και Δροσίνη²⁶¹.

Το 1750 ο άγγλος K. Dawkins κατέγραψε επιγραφή²⁶² από ακέφαλη ερμαϊκή στήλη (εικ.32) που βρισκόταν μεταξύ των ερειπίων εκκλησίας²⁶³ στην Κηφισιά, την οποία δώρισε στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης όπου βρίσκεται μέχρι σήμερα. Η στήλη είχε δύο επιγραφές προς τιμήν του Πολυδευκίωνα. Η επιγραφή είναι γνωστή από τον Boeckh στον τόμο του με αρ. 989²⁶⁴:

Ἦρωσ Πολυδευκίων,
ταῖς δε ποτ' ἐν τριό-
δοις σὺν σοί ἐπε-
στρεφόμην.
Πρὸς θεῶν καὶ ἡρώων,
ὅστις εἶ ὁ ἔχων τὸν χῶρον,
μή ποτε μετακινήσῃς
τούτων τι· καὶ τὰς τούτων
τῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας
καὶ τειμὰς ὅστις ἢ καθέλ(οι
ἢ μετακεινοίη, τούτῳ μ(ή-
τε γῆν καρπὸν φέρειν μ(ή-
τε θάλασσαν πλωτὴν εἶ-
ναι, κακῶς τε ἀπολέσθαι
αὐτοὺς καὶ γένος. ὅστις
δὲ κατὰ χώραν φυλάττοι
καὶ τειμῶν τὰ εἰωθότα,
καὶ αὖξων διαμένοι, πολλ(ὰ
καὶ ἀγαθὰ εἶναι τούτῳ καὶ
αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις·
λυμήνασθαι δὲ μηδὲ λω-
βή)σασθαι μηδέν, ἢ ἀπο-
κ)ροῦσαι ἢ συνθραῦσαι ἢ
συνχέαι τῆς μορφῆς κ)αῖ

²⁶¹ M. Galli, 2002, σ.152 κ.ε.

²⁶² IG II² 13194· R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, Third Edition, Vol. II, Chap. XXXIV, London 1817, σ.180· W. Leake, *The Topography of Athens and the Demi of Attica*, Vol. 2, London 1841, σ.82· W. Ameling, II, 1983, no.158, σ.163· Στ. Κουμανούδης, *Αττικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι*, Αθήναι 1993, σσ.307-308, αρ.2569· J. Tobin, 1997, σ.121

²⁶³ Είναι άγνωστο το όνομα της εκκλησίας καθώς σε καμία πηγή δεν γίνεται σχετική μνεία.

²⁶⁴ A. Boeckh, Vol.1, ό.π. αρ.989 σ.541

τοῦ σχήματος· εἰ δὲ τις ο(ῦ-
τω ποιήσῃ, ἢ αὐτὴ καὶ ἐ-
πὶ τούτοις ἀρά.

Στην πίσω πλευρά της στήλης ήταν χαραγμένη η συνέχεια της επιγραφής:

Ἄλλ' ἐὰν τά τε ἐπ(ι-
θέματα τῶν μο(ρ-
φῶν ἀσινῇ καὶ ἀκ(έ-
ραια καὶ τὰ ὑποσ(τη-
ματα, τὰς βάσεις, ὥς
ἐποιήθησαν. καὶ ἐπὶ
πρώτῳ γε καὶ ἐπὶ π(ρώ-
τοις, ὅστις ἢ προστ(ά-
ξειεν ἐτέρῳ ἢ γνώμη(ς
ἄρξειεν ἢ γνώμη συ(μ-
βάλοιτο περὶ τοῦ το(ύ-
των τι ἢ κεινηθῆναι
ἢ συνχυθῆναι.

Μια παρόμοια επιγραφή²⁶⁵ κατέγραψε και ο M. Fourmont²⁶⁶, ο οποίος εἶδε παρόμοια επιγραφή εντοιχισμένη σε τοῖχο του ναοῦ του Αγίου Γεωργίου²⁶⁷ στην Κηφισιά με την διαφορά ὅτι αναφέρει μόνο τους στ. 5 με 27.

Σε ἔρευνα που πραγματοποίησε η Γ. Μαλλούχου²⁶⁸ το 2004 στην εκκλησία των Αγίων Σαράντα ἢ Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στην Κηφισιά παρατήρησε θραύσμα αράς με παρόμοια επιγραφή ἀπὸ λευκό πεντελικό μάρμαρο εντοιχισμένο στην αριστερή γωνία της εισόδου της εκκλησίας (εικ.33), για την οποία αρχικά ἔκαναν λόγο το 1860 ο Γ. Πιπτάκης²⁶⁹ και το 1933 ο A. Wilhelm²⁷⁰. Στη μία πλευρά η επιγραφή²⁷¹ ἔγραφε:

Ἦρωσ Πολυδευκίων· ταῖσδέ ποτ' ἐν τριόδοις
σὺν σοὶ ἐπεστρεφόμην·
[πρὸς θε[ῶν καὶ ἡρώων, ὅσ]
[τις εἶ ὁ ἔχων τὸν χῶρ[ον, μή ποτε μετακεῖ]-

²⁶⁵ IG II² 13197· W. Ameling, II, 1983, no.148, σ.160· J. Tobin, 1997, σ.123· A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, επιγρ.αρ. 990, σ.542· Σήμερα βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. EM 10465.

²⁶⁶ R. Chandler, *Travels in Greece*, Chapter XXXIV, σ.200· W. Leake, 1841, σσ.82-83: Πρόκειται για απλές επαναλήψεις της επιγραφῆς που βρίσκεται στην Οξφόρδη· A. Boeckh, Vol.1, επιγρ. αρ.992, σ.543: Παρόμοια επιγραφή ο Fourmont εἶδε και στο Σούλι πρὸς τιμὴν του Πολυδευκίωνα.

²⁶⁷ K. A. Ορλάνδος, Μεσαιωνικά μνημεῖα της πεδιάδος των Αθηνῶν και των κλιτύων Ὑμηττοῦ-Πεντελικοῦ-Πάρνηθος και Αιγάλεω, *Ευρετήριον των Μεσαιωνικῶν Μνημείων της Ελλάδος*, τεύχ. Γ', Αθήνα 1933, σ.205: Η εκκλησία βρισκόταν στην οδὸ Στροφυλίου.

²⁶⁸ Γ. Μαλλούχου, Θραύσμα αράς ἀπὸ την Κηφισιά, *Γραμματεῖον* 1, 2012, σσ.39-43

²⁶⁹ Γ. Πιπτάκης, AE 1860, τ.16, αρ.4034

²⁷⁰ A. Wilhelm, Zwei Hermen des Herodes Attikos, *JOAI* 28, Beiblatt 1933, σσ.172-182

²⁷¹ IG II² 13192· Γ. Πιπτάκης, AE 1860, τ.16, αρ.4034· A. Wilhelm, 1933, σ.172 κ.ε.· W. Ameling, II, 1983, no.156· J. Tobin, 1997, σ.120· Γ. Μαλλούχου, 2012, σσ.39-43

[ν]ήσης τούτων τι· [καὶ τὰς τούτων τ]-
ῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας καὶ τ[ειμὰς ὅστις]
ἢ καθέλοι ἢ μετακεινοίη, [τούτω μη]-
τε γῆν καρπὸν φέρειν μήτε [θάλασσαν] πλωτὴν εἶναι,
κακ]ῶς τε ἀπο[λέσθαι]
αὐτοὺς καὶ γένος. Ὅστις δὲ [κατὰ χῶ]-
ραν φυλάττοι

ενώ στην πίσω πλευρά έγραφε:

καὶ ἐπὶ πρώτῳ γε καὶ ἐπὶ πρώ-
τοις, ὅστις ἢ προστάξειεν ἑτέρῳ ἢ γνώμης ἄρξειεν ἢ
γνώμη συμβάλοιτο περὶ τοῦ [του]-των τι ἢ κεινηθῆναι
ἢ συνχυθῆναι

Σήμερα η επιγραφή έχει υποστεί μεγάλη φθορά που δύσκολα μπορεί κανείς να αντικρίσει τι γράφει. Σύμφωνα με τον Α. Ορλάνδο²⁷² η εκκλησία των Αγίων Σαράντα²⁷³ ήταν μια μικρή μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική χτισμένη το 1562, επί της Λεωφόρου Αθηνών – Κηφισίας κοντά στην πλατεία Πλατάνου (εικ.34-36). Το 1990-1991 εξαιτίας των σχεδίων διαπλάτυνσης της λεωφόρου Κηφισίας, οι πρώτες σκέψεις ήταν αρχικά η κατεδάφιση του ναϊδρίου. Τελικά, στις 7 Μαρτίου του 1991 εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο²⁷⁴ η απόφαση μεταφοράς του ναού στη σημερινή του θέση, στη συμβολή των οδών Ζηρίνη και Αγίου Δημητρίου, απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, 150 περίπου μέτρα από την αρχική του θέση με κύλιση του κτηρίου πάνω σε ράγες. Το έργο της μελέτης αλλά και εκτέλεσης (εικ.37-39) ανέλαβε η εταιρεία Ελληνική Τεχνοδομική ΑΕ²⁷⁵ με εμπνευστή τον αρχιτέκτονα Δ. Κορρέ ενώ τη χρηματοδότηση ανέλαβε η Διεύθυνση Αναστηλώσεως Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ.Α. Το κόστος της μεταφοράς και της ασφάλισης του κτηρίου λόγω σαθρότητας και αστάθειας της κατασκευής ανέλαβε η Ασφαλιστική Εταιρεία ΓΚΟΤΑΕΡ. Για την μεταφορά κρίθηκε απαραίτητη η απογύμνωση του μνημείου εργασία κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη στη νοτιοανατολική γωνία και στο βόρειο τοίχο (εικ.40-41), θραύσμα ρωμαϊκού αγάλματος δίπλα στο παράθυρο της νότιας πλευράς²⁷⁶ (εικ.42-43) και πολλά ακόμα μέλη, από τα οποία άλλα

²⁷² Κ. Α. Ορλάνδος, 1933, σ.204

²⁷³ Στ. Μουζάκης, *Βυζαντινές – Μεταβυζαντινές εκκλησίες Βόρειας Αττικής (12ος-19ος αιώνας)*, Αρχιτεκτονική – Εικονογραφική περιγραφή, Αθήνα 2010, σ.185· Γ. Πάλλης, 2007, σ.266

²⁷⁴ Γ. Μαλλούχου, 2012, σ.39· <http://www.kifissia24.gr/kifissianews/kifissia/item/4727-αναμνήσεις-απο-την-κηφισιά-η-μετακόμιση-των-αγσαράντα> (Τελευταία πρόσβαση στις 2/11/2017)

²⁷⁵ Η δημοσίευση του έργου της εταιρείας είναι διαθέσιμο στο [https://www.domi-ae.gr/el/flexgallery/eidika-erga/61.html?path\[0\]=7&path\[1\]=61](https://www.domi-ae.gr/el/flexgallery/eidika-erga/61.html?path[0]=7&path[1]=61). (Τελευταία πρόσβαση στις 2/11/2017)

²⁷⁶ Στ. Μουζάκης, 2010, σ.186· Σχετικά με την ολική μετακίνηση του ναού βλ. Υπουργείο Πολιτισμού, «Ολόσωμη μεταφορά εκκλησίας Αγίων Σαράντα» Κατασκευαστής, 12, (Μάιος – Ιούνιος 1991), σσ.16-22· Για την διαδικασία μετακίνησης βλ. το ντοκιμαντέρ με τίτλο «Οι Άγιοι Σαράντα...μετακομίζουν» που προβλήθηκε από την κρατική τηλεόραση ΕΤ1 με αφηγητή τον Δ. Πετρόπουλο. Διαθέσιμο στο

απομακρύνθηκαν²⁷⁷ και άλλα διατηρήθηκαν, όπως οι λευκές μαρμάρινες πλάκες σε δεύτερη χρήση (εικ.44-45) στην δυτική και νότια πλευρά, καθώς και ένα τμήμα μαρμάρου σε δεύτερη χρήση εντοιχισμένο στην αριστερή γωνία της δυτικής πλευράς του ναϊδρίου (εικ.46).

Άλλες δύο -παρόμοιες με τις παραπάνω- επιγραφές βρέθηκαν σε άγνωστη τοποθεσία στην πλατεία Πλατάνου. Στην μία επιγραφή²⁷⁸ είναι χαραγμένο:

[πρὸς] θε[ῶν καὶ ἡρώων, ὅστις εἴ ὁ ἔ-
[χω]ν τὸν χῶρ[ον, μὴ ποτε μετακει]-
[ν]ήσης τούτων τι· [καὶ τὰς τούτων τ]-
ῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας καὶ τ[ειμὰς ὅστις]
ἢ καθέλοι ἢ μετακεινοίη, [τούτῳ μη]-
τε γῆν καρπὸν φέρειν μήτε [θάλασσαν] πλωτὴν
εἶναι, κακ]ῶς τε ἀπο[λέσθαι]
αὐτούς καὶ γένος. Ὅστις δὲ [κατὰ χῶ]-
ραν φυλάττοι καὶ τειμῶν τὰ εἰωθ[ότα, καὶ]
αὔξων διαμένοι, πολλὰ καὶ ἀγ[αθὰ εἴ]-
ναι τούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοι[ς].
λυμήνασθαι δὲ μηδὲ λωβήσασθαι [μη]-
δέν, ἢ ἀποκροῦσαι ἢ συνθραῦσαι ἢ σ[υνχέ]-
αι τῆς μορφῆς καὶ τοῦ σχήματος· εἰ [δε]
τις οὕτω ποιήσει, ἢ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τούτοι[ς]
ἀρά.

ενώ στην δεύτερη επιγραφή²⁷⁹, συμπεριλαμβάνονται και οι στίχοι:

ἀλλ' ἔαν τὰ τε ἐπιθέματα τῶν μορφῶν ἀσι-
νῇ καὶ ἀκέραια καὶ τὰ ὑποστήματα, τὰς βάσεις
ὥς ἐποιήθησαν. καὶ ἐπὶ πρώτῳ γε καὶ ἐπὶ πρώ-
τοις, ὅστις ἢ προστάξειεν ἑτέρῳ ἢ γνώμης
ἄρξειεν ἢ γνώμη συμβάλοιτο περὶ τοῦ [του]-των
τι ἢ κεινηθῆναι ἢ συνχυθῆναι.

Παρόμοιες επιγραφές²⁸⁰ βρέθηκαν εντοιχισμένες και στις εκκλησίες

<https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>. Δημοσιεύθηκε στις 20/1/2011 (Τελευταία πρόσβαση στις 5/10/2017)

²⁷⁷ Κατά την μεταφορά του ναού χρειάστηκε να απογυμνωθεί το ναϊδριο προκειμένου να είναι όσο το δυνατόν ασφαλέστερη η μετακίνησή του σε νέα θέση <http://www.kifissia24.gr/kifissianews/kifissia/item/4727-αναμνήσεις-απο-την-κηφισιά-η-μετακόμιση-των-αγσαράντα> (Τελευταία πρόσβαση στις 2/11/2017)

²⁷⁸ IG II² 13198· W. Ameling, II, 1983, no.149, σσ.160· J. Tobin, 1997, σ.124· P. Graindor, 1914, no.3, σσ.360-362

²⁷⁹ IG II² 13188· A. Wilhelm, 1933, σ.176· W. Ameling, II, 1983, no.154, σ.162· J. Tobin, 1997, σ.117· H. G. Lolling, *Inscriptioni d' edecrazione in Cefissia*, Bdl, 1873, σ.220· W. Peek, 1942, σσ.141-142

²⁸⁰ H. Meyer, 1985, σ.393· Σύμφωνα με τον κατάλογο των επιγραφών που αναφέρει η J. Tobin συνολικά έχουν βρεθεί εικοσιπέντε παρόμοιες επιγραφές με αρές, εκ των οποίων άλλες ήταν χαραγμένες σε

Παναγία Ξυδού²⁸¹ στην οδό Τατοΐου και Άγιο Στέφανο²⁸² στην Κηφισιά (εικ.47). Το 1898 στα ερείπια της εκκλησίας του Αγ. Στεφάνου και συγκεκριμένα στην τοιχοποιία της νότιας πλευράς της εκκλησίας βρέθηκαν εντοιχισμένοι αρχαίοι λίθοι οι οποίοι πιθανολογείται ότι προέρχονται από κάποιο ηρώο ή αρχαίο οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο αποδίδεται στον Ηρώδη²⁸³, καθώς αυτός συνήθιζε να ιδρύει στα κτήματά του «Ηρώα» για τα αγαπημένα του πρόσωπα. Σε έναν λίθο βρέθηκε χαραγμένη προς τιμήν του Πολυδευκίωνα η επιγραφή²⁸⁴:

[Π]ΟΛΥΔΕΥΚΙΩΝΑΠΟΧΕΙΔΩ[ΝΙΟΥΙΒΟΥΛΛΙΑ]
ΑΛΚΙΑΤΟΝΦΙΛΤΑΤΟΝΤΩ[ΕΑΥΤΗΣΑΝΔΡΙ]
ΗΡΩΔΗΚΑΙΕΑΥΤΗ²⁸⁵

Εντός της εκκλησίας του Αγίου Στεφάνου βρέθηκε κι ένας κιονίσκος ύψους 1,60μ. με χαραγμένη την επιγραφή²⁸⁶:

ΦΑΕΘΩ ΟΥΣΑΙΣΦ ΚΑΙΑΟΙΔ ΚΗΦΕΙΣ ΑΤΕΥ

Την ίδια χρονιά άλλα ευρήματα που υποδεικνύουν την θέση της έπαυλης του Ηρώδη στην Κηφισιά είναι δύο τετράγωνοι βωμοί από λευκό μάρμαρο της Αδριάνειας περιόδου που βρέθηκαν εντοιχισμένοι σε δύο εκκλησίες. Συγκεκριμένα, ο ένας βωμός βρέθηκε εντοιχισμένος στη νότια πλευρά του περιβόλου του ναού της Παναγίας Ξυδούς (εικ.48) με την επιγραφή²⁸⁷

πορτρέτα, άλλες σε βάσεις και άλλες σε στήλες. Από αυτές οι έντεκα βρέθηκαν στην Κηφισιά, δέκα στον Μαραθώνα, μία στη Μονή Λουκούς, μία στην Εύβοια και άλλες δύο άγνωστης προέλευσης οι οποίες σήμερα βρίσκονται στο Επιγραφικό μουσείο της Αθήνας. Βλ. J. Tobin, 1997, σ.114 κ.ε.· στο ίδιο, σ.215: Οι επιγραφές που είναι εντοιχισμένες στις εκκλησίες πιθανόν να μην απομακρύνθηκαν από τον τόπο από τον οποίο αρχικά τοποθετήθηκαν.

²⁸¹ SEG XIV.292· Στ. Κουμανούδης, *Αττικά Επιγραφαί, περ. Νέον Αθήναιον*, τεύχος 1, Αθήνα 1955, σσ.1-3: «Την επιγραφὴν ταύτην ανεύρον σπηριχθεὶς εἰς χειρόγραφον σημείωμα του Σ. Α. Κουμανούδη, ὑπὸ ἡμερομηνίαν 21/8/1954: 'Ἐν τῇ λεγομένῃ Ξυδοῦ Παναγία επιγραφή τις λίαν ἐξίτηλος 12 περίπου στίχων, ἐξ ὧν μόνον μένοι ἀνέγνωι ευκρινώς»· W. Ameling, II, 1983, no.170, σ.166· J. Tobin, 1997, σ.127· Στ. Μουζάκης, 2010, σ.193: Στο ναῖδριον βρέθηκαν εντοιχισμένα ἑνα τεμάχιο ἑλικά ἰωνικοῦ κιονόκρανου, θραῦσμα ἐπιστυλίου, τμήμα μαρμάρινου γείσου, μαρμαρόλιθοι στοὺς σταθμούς και στο πρέκι τῆς εἰσόδου. Στὴν δυτικὴ ἐξωτερικὰ πλευρὰ βρέθηκε ἀρχαιοελληνικὸ μαρμάρينو ἀκρωτήριο.

²⁸² Σ. Ν. Δραγούμης, *Τοπογραφικά και Επιγραφικά της Κηφισιάς, ΑΕ 1906*, σσ.185-186: Τis επιγραφές εἶχε παρατηρήσει πρῶτος στα ερείπια του ναοῦ του Αγίου Στεφάνου ο γάλλος M. Fourmont· W. Peek, 1942, σ.141, no.310· W. Ameling, II, 1983, no.152, σ.162· J. Tobin, 1997, σ.128

²⁸³ Σ. Ν. Δραγούμης, *ΑΕ 1906*, σσ.187-190

²⁸⁴ A. Boeckh, Vol.1, ό.π. σ.543, επιγρ.αρ. 993· Σ. Ν. Δραγούμης, *ΑΕ 1906*, σσ.187-190· W. Peek, 1942, no.310, σ.141· W. Ameling, II, 1983, no.152, σ.162· J. Tobin, 1997, σ.128

²⁸⁵ Σ. Ν. Δραγούμης, *ΑΕ 1906*, σσ.189-190: Η επιγραφή συμπληρώθηκε αργότερα ως εξής: ΦΑΕΘΩ[Ν] (Μ)ΟΥΣΑΙΣ Φ[ΙΛΑΙΣ] Η [ΙΛΟΣ] ΚΑΙ ΑΟΙΔ[ΟΙΣ] Η [ΟΣ] (ΙΑΣ ... ΙΟΥ) ΚΗΦΕΙΣ[ΙΕΥΣ] [ΓΡΑΜΜ]ΑΤΕΥ(Σ) Η [ΕΓΓΡΑΜΜ]ΑΤΕΥ(Ε)

²⁸⁶ Στο ίδιο, σσ.187-189

²⁸⁷ IG II² 5003· Σ. Ν. Δραγούμης, *Επιγραφαί Πλαταιών και Κηφισιάς, ΑΕ 1895*, Περίοδος τρίτη, Τεύχ. 4^ο, σ.186: «Λείψανα μεγάλης αρχαίας κατοικίας (πιθανώς του Ηρώδου). Κείται δε το εκκλησίδιον τούτο επί της νέας οδοῦ τῆς ἀπὸ του ἐν Κηφισίᾳ σταθμοῦ του σιδηροδρόμου ἀγοῦσης εἰς Δεκέλειαν, ὀλίγον ἐντεῦθεν του γνωστοῦ ρέματος τῆς Πύρνας, εἰς ὃ ἀπολήγουσι τα περισωζόμενα ἴχνη ἀρχαίων τοίχων»· Στ. Κουμανούδης, 1955, σ.3: «Δια τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῆς Ξυδούς ἔχει χρησιμοποιοῦν ἀρχαίον υλικόν, ὡς ἑλῖξ ἰωνικοῦ κιονοκράνου κ.α., περὶ δὲ τῆς ἐκκλησίας κείται διάφοροι ἀρχαίοι λίθοι ἐργασμένοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων και σπόνδυλος ἀρραβδῶτου κίονος. Ἐκ τούτων εἰκάζω ὅτι ὁ ναὸς τῆς Σελήνης εἶχεν ἰδρυθῆ ἐκεῖ που πλησίον»

CEΛΗΝΗΣ, ενώ ο δεύτερος έξω από την εκκλησία του Προφήτη Ηλία με την επιγραφή ΔΙΟΝΥΣΟΥ²⁸⁸ (εικ.49α-β).

Στην Κηφισιά το 1866 βρέθηκε ένα ρωμαϊκό ταφικό μνημείο²⁸⁹ (εικ.50) στη σημερινή πλατεία Πλατάνου, που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. Το ρωμαϊκό αυτό ταφικό μνημείο της εποχής των Αντωνίωνων βρίσκεται στη συμβολή των οδών Κασσαβέτη και Κηφισίας σε οικόπεδο του Μ. Γεωργαντά και Θανούκου-Ηλιού²⁹⁰. Ο ταφικός θάλαμος δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1866 στην εφημερίδα Παλιγγενεσία από τον Π. Ευστρατιάδη που τον ανέσκαψε²⁹¹, ενώ αργότερα με αυτόν ασχολήθηκαν και άλλοι μελετητές²⁹² όπως οι Ο. Benndorf²⁹³, Α. Tschira²⁹⁴ και ο Η. Möbius²⁹⁵.

Πιστεύεται ότι το κτίσμα ανήκε στον Ηρώδη καθώς το 1961²⁹⁶ στα βόρεια του ναού της Παναγίας Ξυδούς σε κήπο ιδιοκτησίας του Σ. Δήμα, σε απόσταση περίπου 500μ. βορειοανατολικά από το σημείο επί της οδού Ραγκαβή 4²⁹⁷, βρέθηκαν ένα πορτρέτο και μια προτομή του Ηρώδη²⁹⁸ (εικ.51α-γ), τα οποία σήμερα βρίσκονται στη Ρωμαϊκή Συλλογή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με αριθμ. 435 και 4810 αντίστοιχα και μια προτομή του Πολυδευκίωνα²⁹⁹ με αριθμ. 4811 (εικ.52α-γ). Οι προτομές του Ηρώδη και του Πολυδευκίωνα χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. φορούν ιμάτιο και έχουν στραμμένο το βλέμμα τους προς τα δεξιά και εικονίζονται στον τύπο του φιλοσόφου³⁰⁰. Ακόμη στο ίδιο σημείο βρέθηκαν μια προτομή ίππου³⁰¹ (εικ.53), ένα επίκρανο παραστάδας με ανάγλυφα ανθέμια (εικ.54) και δύο τεμάχια

²⁸⁸ Σ. Ν. Δραγούμης, *ΑΕ* 1895, σ.186

²⁸⁹ Ν. Παπαχατζής, Πausanίου Ελλάδος Περιήγησις, *Αττικά*, Αθήνα 1974, σ.415: «Το ταφικό μνημείο της Κηφισιάς έμοιαζε πολύ με το ελάχιστο μεγαλύτερο του Χαλανδρίου που μετατράπηκε σε εκκλησία της Παναγίας της Μαρμαριώτισσας». Α. Tschira, *Eine römische Grabkammer in Kephissia*, *AA* 1948/9, σ.83 κ.ε.· Μ. Πετριτάκη, *ΑΔ* 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.65: Το μνημείο τοποθετείται στην εποχή του Αδριανού και θεωρείται ότι ανήκει στην οικογένεια του Ηρώδη· Ε. Ε. Perry, 2001, σ.461

²⁹⁰ Μ. Πετριτάκη, *ΑΔ* 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.65

²⁹¹ Π. Ευστρατιάδης, Περί των εν Κηφισία ανακαλυφθέντων Αρχαίων, *εφημ. Παλιγγενεσία*, εκδ. 19 Σεπτεμβρίου 1866, αρ. 1002 Διαθέσιμο στο http://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=38866&seg=0· Μ. Πετριτάκη, *ΑΔ* 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.65

²⁹² Βλ. αναλυτικά παρακάτω

²⁹³ Ο. Benndorf, *Römisches Grab in Kephissia*, στον τόμο E. Gerhard, *Archäologische Zeitung*, Berlin 1867, *AZ* 36, Jahrgang 1868, σσ.35-40

²⁹⁴ Α. Tschira, 1948/9, σσ.83-97

²⁹⁵ G. Nadalini, 1979/1980, υποσ.3 και 4, σ.58· Η. Möbius, *Römisches Grab bei Chalandri Athen*, *Abt.* 52, 1927, σ.189

²⁹⁶ Β. Πετράκος, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Χρονικά Β', σσ.29-30, πιν.32 και 34α

²⁹⁷ Σ. Ν. Δραγούμης, *ΑΕ* 1906, σσ.187-190: Τα ευρήματα επιβεβαίωσε σε ανασκαφική έρευνα ο Στ. Δραγούμης· Β. Πετράκος, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Χρονικά Β', σσ.29-30, πιν.32 και 34α· J. Travlos, 1988, σ.197· G. Richter, 1965, ό.π., σ.28

²⁹⁸ Ε. Μαστροκώστας, *Αττικά επιτύμβιοι στήλαι και ανάγλυφα*, *ΑΕ* 1961, 2Β, σσ.39-40· J. Travlos, 1988, σ.197· J. Tobin, 1997, σ.74· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, *Ρωμαϊκά Πορträita στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας*, Αθήνα 1985, σσ.49-51, πιν.48-53: Τα πορτρέτα του Ηρώδη τον απεικονίζουν σε ώριμη ηλικία, περίπου πενήντα χρόνων. Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1978, σσ.161 και 214

²⁹⁹ C. Neugebauer, Herodes Atticus: ein antiker Kunstmäzen, *Die Antike* 10, 1934, σσ.99-100: Παρατήρησε στυλιστικές ομοιότητες των πορτρέτων του Μέμωνα και του Ηρώδη στο Παρίσι· G. Daux, *Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1961*, *BCH* 86, 1962, σ.683, εικ.27· E. Gazda, *A Portrait of Polydeukion*, *Bulletin - Museums of Art and Archaeology*, University of Michigan, Vol.III, 1980, σ.1, εικ.1· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1985, σσ.51-52, πιν.54-55· R. Bol, 1998, σ.121 κ.ε.

³⁰⁰ Κ. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Αθήνα 1997, σσ.90-91

³⁰¹ Β. Πετράκος, *ΑΔ* 17, ό.π., σ.30: Προτομή ίππου βρέθηκε και σε ανάγλυφο του Πολυδευκίωνα στην Βραυρώνα.

ενωμένα από χέρι μελανού μαρμάρου, τα οποία αποδίδονται στον μαθητή του Ηρώδη Μέμνονα λόγω της αιθιοπικής του καταγωγής³⁰².

Συγκεκριμένα, πρόκειται για τετράγωνο ημιυπόγειο στεγασμένο θάλαμο³⁰³ πλευράς 4,08μ., η είσοδος του οποίου φρασσόταν με μαρμάρινη δίφυλλη πόρτα έχοντας εξωτερικά οκτώ κλίμακες³⁰⁴. Σήμερα το μόνο που διατηρείται από το μνημείο είναι το πλακοστρωμένο δάπεδο και το κατώτερο τμήμα των τοίχων του θαλάμου. Στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου³⁰⁵ βρέθηκαν τέσσερις μαρμάρινες σκαλιστές σαρκοφάγοι³⁰⁶ από πεντελικό μάρμαρο από τις οποίες η μεγαλύτερη βρέθηκε απέναντι από την είσοδο. Από αυτές η μία είναι κοσμημένη με Ερωτιδείς³⁰⁷, ανάγλυφες γιρλάντες και βουκράνια, η δεύτερη κοσμημένη μόνον με Ερωτιδείς, η τρίτη με εικονιστικές παραστάσεις και η τέταρτη είναι ακόσμητη. Όπως πιθανολογείται το ταφικό μνημείο προοριζόταν για τρεις σαρκοφάγους, ενώ η τέταρτη πιθανόν να τοποθετήθηκε αργότερα καθώς βρέθηκε κοντά στην είσοδο του θαλάμου³⁰⁸. Από αυτές τις σαρκοφάγους η πιο εντυπωσιακή είναι η σαρκοφάγος με τις μοναδικές ανάγλυφες παραστάσεις³⁰⁹. Το ύψος της είναι 1,12μ., το μήκος της μιας πλευράς 2,27μ. και της άλλης 2,33μ., ενώ το πλάτος από αριστερά 0,94μ. και δεξιά 0,89μ³¹⁰. Το περιεχόμενο της κόσμησής της είναι ασυνήθιστο και θεωρείται πιθανό να κατασκευάστηκε κατόπιν παραγγελίας. Η σαρκοφάγος (εικ.55α-γ) καλύπτεται με μαρμάρινο δικλινές κάλυμμα κοσμημένο στις δύο αετωματικές απολήξεις του με λέοντες που κατασπαράζουν ταύρους. Στη μια στενή πλευρά της σαρκοφάγου εικονίζεται η Λήδα³¹¹, η μυθική βασίλισσα της Σπάρτης, φορώντας το στέμμα της και κρατώντας με το δεξί της χέρι ένα πέπλο προσπαθώντας να καλύψει τον εαυτό της την στιγμή που αγωνίζεται με

³⁰² E. Vanderpool, News Letter from Greece, AJA 65, 1961, σ.299: Ο Vanderpool πιστεύει ότι χωρίς αμφιβολία ότι πρόκειται για θραύσμα αγάλματος του Μέμνονα· Τ. Ορεσίβιος, *Πεντέλη*, Από την ανάδυση της Αιγαίας γης έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Αθήνα 2012, σσ.62-63 Διαθέσιμο στο <http://www.iranon.gr/PO/penteli.pdf>

³⁰³ O. Benndorf, 1868, σ.40: Ο Benndorf έγραψε την πρώτη ολοκληρωμένη περιγραφή του θαλάμου και των σαρκοφάγων και ξεκαθάρισε ότι ο θάλαμος ανήκε στην οικογένεια του γνωστού Ηρώδη του Αττικού· E. E. Perry, 2001, σ.461

³⁰⁴ A. Tschira, 1948/9, σσ.83-97: Κατά την ανασκαφή του 1866 υπήρχαν ίχνη οκτώ βαθμίδων πράγμα που σημαίνει ότι οι πέντε από αυτές καταστράφηκαν.

³⁰⁵ O. Benndorf, 1868, σ.40: Στον τάφο βρέθηκαν και μικρότερα αντικείμενα όπως ένα πράσινο γυάλινο δοχείο, ένα μικρό κυρτό κάλυμμα, μια σφραγίδα με σχήματα και στολίδια κι ένα στρόγγυλο χάλκινο πιάτο ή καθρέφτης.

³⁰⁶ Π. Ευστρατιάδης, εφημ. *Παλιγγενεσίαν*, 19/9/1866, αρ. 1002: Μια εικασία είναι οι τέσσερις λάρνακες να ανήκουν στα προσφιλέστατα πρόσωπα του Ηρώδη, την γυναίκα και τους τρεις τροφίμους Αχιλλέα, Μέμνονα και Πολειδευκίωνα.

³⁰⁷ Χρ. Τσούντας, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης*, Αθήνα 1928, σ.559: «με τας ιδιαίτερας χαριτωμένας παραστάσεις, εις τας οποίας εικονίζονται κωμάζοντες μεθυσμένοι παῖδες». Βλ. Β. Καλλιπολίτης, Παρατηρήσεις επί αττικών σαρκοφάγων, *ΑΕ* 1961, σ.5 κ.ε. Για σαρκοφάγους με Έρωτες βλ. G. Koch, Σαρκοφάγοι της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής στην Αρκαδία και την Λακωνία, στον τόμο O. Palagia – W. Coulson, *Sculpture from Arcadia and Laconia*, 1993, σσ.245-250· E. Paragianni, *Attische Sarkophage mit Erosen und Girlanden*, *Sarkophag-Studien* 9, Ruppolding 2016, σσ.16-18 και 132, κατάλ.52, εικ.1-2

³⁰⁸ http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=21104 (Τελευταία πρόσβαση στις 8/10/2017)

³⁰⁹ G. Koch, Οι Αττικές Σαρκοφάγοι και η Σημασία τους για την τέχνη της αυτοκρατορικής εποχής, στο: Κλασική Παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009, σ.54: «Κάθε αττική σαρκοφάγος αποτελεί ένα μοναδικό έργο, πράγμα που απαιτεί ένα πολύ υψηλό κόστος κατά την σχεδίαση και κατά την εκτέλεση της εργασίας».

³¹⁰ C. Robert, *Die antiken Sarkophagreliefs II*, Berlin 1890, σσ.9-10

³¹¹ J. Oakley, *Die attischen Sarkophage, Andere Mythen ASRIX.1.3*, Berlin 2011, σσ.32-34, taf.10-12

τον Δία (εικ.55δ), ο οποίος είναι μεταμορφωμένος σε κύκνο, ενώ με το άλλο προσπαθεί να απομακρύνει τον κύκνο από τον ελικοειδή λαιμό του σε μια απόπειρά του να την φιλήσει. Η Λήδα παρουσιάζεται γυμνή, με λυγισμένα ελαφρά τα γόνατα και με το αριστερό πόδι της να ανασηκώνεται πάνω από το έδαφος ενώ το δεξί δεν είναι ορατό. Ο κύκνος είναι μεγαλύτερος σε μέγεθος από τη Λήδα, έχοντας τα φτερά του ανοιχτά καλύπτει όλη την αριστερή πλευρά της σαρκοφάγου, τα νύχια του μοιάζουν με νύχια αρπακτικού πουλιού και η αριστερή φτερούγα του αγκαλιάζει τη Λήδα. Στην μακρά πλευρά της σαρκοφάγου παριστάνεται η Ελένη ως κεντρική μορφή πλαισιωμένη δεξιά και αριστερά από τα αδέλφια της, τους Διόσκουρους³¹² (εικ.55ε). Το θέμα αυτό επιλέχτηκε καθώς ο Πολυδευκίων και η Ελένη ήταν παιδιά της Λήδας και του Δία. Η Ελένη³¹³ έχει μετωπική στάση με το κεφάλι της σε κλήση προς τα αριστερά. Φοράει χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο καλύπτει τους ώμους και η άκρη του τυλίγεται στο αριστερό της χέρι, με το οποίο κρατάει ένα μήλο ή ένα ρόδι. Από την άλλη, οι Διόσκουροι έχουν και αυτοί μετωπική στάση με τα κεφάλια τους στραμμένα προς την Ελένη. Το βάρος του σώματος τους στηρίζεται στο ένα πόδι, είναι γυμνοί με ιμάτιο περασμένο στους ώμους και ο καθένας κρατάει με το ένα χέρι, στραμμένο προς τα κάτω, ξίφος ενώ το άλλο είναι λυγισμένο στον αγκώνα. Στα ανασηκωμένα χέρια διακρίνεται ένα μικρό κοίλο, από το οποίο πιθανόν να κρατούσαν μια μεταλλική λόγχη. Η σύνθεση έχει μια αμφίπλευρη συμμετρία που μοιάζει με κατοπτρική εικόνα³¹⁴.

Μορφολογικά η Ελένη μοιάζει με τις αρχαϊζουσες Καρυάτιδες οι οποίες κοσμούν τις τέσσερις γωνίες της σαρκοφάγου, πλαισιωμένες από δύο ανδρικές φιγούρες³¹⁵. Οι Καρυάτιδες είναι στημένες πάνω σε μικρό βάθρο, έχουν έντονες πτυχωσεις του ιματίου, φέρουν στο κεφάλι κάλαθο και τα μαλλιά τους είναι χωρισμένα στη μέση πέφτοντας στους ώμους. Επιπλέον, η μόνη διαφορά που παρατηρείται μεταξύ τους είναι ότι οι δύο έχουν το αριστερό χέρι στο στήθος ενώ οι άλλες δύο το δεξί. Στην άλλη στενή πλευρά της σαρκοφάγου απεικονίζεται μια παραλλαγή του Έρωτα του Λυσίππου, ο οποίος είναι στραμμένος προς τα αριστερά κοιτάζοντας κατά πρόσωπο, γυμνός και με τα δυο του χέρια κρατάει το τόξο του. Στην πίσω πλευρά της σαρκοφάγου η παράσταση του Τρίτωνος με την Νηρηίδα πλαισιωμένων από ορθογώνιο γείσο. Ο Τρίτων στο αριστερό του χέρι κρατάει σκύφο και στο δεξί κουπί, ενώ το σώμα του καταλήγει σε φιδίσια ουρά πάνω στην οποία είναι ξαπλωμένη η Νηρηίδα, η οποία κρατάει ένα ιμάτιο που ανεμίζει πάνω από το κεφάλι της³¹⁶.

³¹² Στο ίδιο, σσ.15-17, taf.10-12

³¹³ Η Ελένη παρουσιάζει τις ίδιες αναλογίες με τις γυναικείες μορφές της ύστερης κλασικής εποχής όπως για παράδειγμα την Αφροδίτη της Κνίδου.

³¹⁴ Παρόμοια ανάγλυφη παράσταση με την Ελένη πλαισιωμένη από τους Διόσκουρους με αντικατοπτρική συμμετρία απεικονίζεται και σε σαρκοφάγο στην Σπάρτη, όπου οι Διόσκουροι κρατούν ακόντιο. Ομάδα αναστηματικών αναγλύφων με παρόμοιο θέμα σήμερα εκτίθενται στο Μουσείο της Σπάρτης. Βλ. Γ. Σταϊνχάουερ, Η εικονογραφία των Διόσκουρων στη Ρωμαϊκή Σπάρτη στον τόμο: Ο. Palagia – W. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, 1993, σσ.225-232

³¹⁵ K. D. S. J. Lapatin, A Family Gathering at Rhamnous? Who's Who on the Nemesis Base, *Hesperia* 61, 1992, σ.113 κ.ε.· E. E. Perry, 2001, ό.π., σ.482· Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.6

³¹⁶ Π. Ευστρατιάδης, εφημ. *Παλιγγενεσίαν*, 19/9/1866, αρ. 1002

Σχετικά με τις σαρκοφάγους που κοσμούνται με τις γιρλάντες (εικ.56α-β) και τους Ερωτιδείς (εικ.57α-γ), το θέμα τους ήταν συνηθισμένο στις μικρές αττικές σαρκοφάγους³¹⁷, καθώς επιλεγόταν κατά κανόνα σε σαρκοφάγους μικρού μεγέθους και το θέμα χρησιμοποιούνταν αλληγορικά. Επιπλέον, σε δύο σαρκοφάγους του ταφικού μνημείου σώζονται μαρμάρινα δικλινή καλύμματα κοσμημένα στις δύο κλίνες με κυμάτια και πιθανόν να έφεραν διακόσμηση στις αετωματικές απολήξεις τους, οι οποίες έχουν καταστραφεί.

Σε απόσταση μικρή σχετικά από το ταφικό μνημείο βρέθηκε επιγραφή³¹⁸ ενσωματωμένη στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, η οποία επιβεβαιώνει τις απόψεις περί σύνδεσης του ταφικού μνημείου με την οικογένεια του Ηρώδη. Η επιγραφή αυτή αναφέρεται σε μια πρόσφατη απώλεια ενός παιδιού του Ηρώδη του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται και είναι η εξής:

Ἡρώδης, οἷ τήνδε κόμην, οὐ πάντα ἐνιαυτὸν
οὔτε κόμην θρέψας οὔτε σέ παῖδα φίλον
μηνί τρίτῳ κείρας, ὑπὸ κεύθεσι θήκατο γαίης,
Ἡρώδης δεύσας ἄκρα κόμης δάκρυσιν·
σῆμ' ἔτυμον παίδων ψυχαῖς τρισίν, ὥς ποτε σῶμα
δέχεσθ' ἐν θήκαις ὑμετέροιο πατρός.

Σήμερα οι σαρκοφάγοι φυλάσσονται στον ειδικά στεγασμένο χώρο του μαυσωλείου στην πλατεία Πλατάνου και συγκεκριμένα στη συμβολή των οδών Κασσαβέτη και Κηφισίας, ενώ ακριβώς δίπλα από τους τάφους ορισμένες λίθινες πλάκες μεταξύ των οποίων και η ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα (εικ.58) από το ναῖσκο της Αγίας Παρασκευής, πλησίον των γραμμών του ηλεκτρικού σταθμού της Κηφισίας, βρίσκονται πρόχειρα τοποθετημένες κάτω από στέγαστρο (εικ.59α-στ).

Πολλοί ήταν οι ερευνητές που μελέτησαν το ταφικό μνημείο στην Κηφισιά. Μεταξύ αυτών ήταν ο γερμανός ερευνητής A. Tschira³¹⁹ και η S. Pomeroy³²⁰ (εικ.60-61) οι οποίοι υποστήριξαν ότι οι τρεις σαρκοφάγοι προορίζονταν για τρία παιδιά του Ηρώδη και βασισμένοι στις βάσεις, τα μεγέθη και τη φθορά της καθεμιάς στο έδαφος, τα τοποθετούν κατά σειράν με πρώτη τη σαρκοφάγο με τις γιρλάντες, δεύτερη με τους Έρωτες, τρίτη με την Λήδα και τελευταία την ακόσμητη. Με την άποψη αυτή συμφωνούν και οι J. Tobin³²¹ και O. Benndorf³²² οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η τέταρτη σαρκοφάγος μπήκε τελευταία κοντά στην

³¹⁷ G. Koch, 1993, σ.249: «Αντίγραφα αττικών σαρκοφάγων υπάρχουν σε σχεδόν όλες τις περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας [...] προέρχονται από τον 2^ο αι.»· ο ίδιος, *Οι Αττικές Σαρκοφάγοι και η Σημασία τους*, σ.35 κ.ε.· St. Dimas, Untersuchungen zur Themenauswahl und Bildgestaltung auf römischen Kindersarkophagen, 1998 a, σ.29 στον τόμο: G. Koch, *Akten des Symposiums "125 Jahre Sarkophag-Corpus"*, 1998, σσ.28-33· Για αττικές σαρκοφάγους βλ. G. Koch – H. Sichtermann, *Römische Sarkophage*, München 1982, σσ.366-475

³¹⁸ SEG XXIV 290· E. E. Perry, 2001, σ.462· J. Tobin, 1997, σσ.224-228

³¹⁹ A. Tschira, 1948/9, σ.86

³²⁰ S. Pomeroy, 2007, σ.138 κ.ε.

³²¹ J. Tobin, 1997, σ.222 κ.ε.

³²² O. Benndorf, 1868, σ.36

είσοδο. Μια άλλη άποψη είναι αυτή του C. Robert³²³, ο οποίος πιθανολογεί ότι η σαρκοφάγος με τις παραστάσεις ανήκει σε γυναίκα ενώ θεωρεί ότι η σαρκοφάγος ήταν αρκετά μεγάλη για να προορίζεται μόνο για δύο. Επιπλέον, οι W. Ameling³²⁴, J. Tobin³²⁵ και M. Galli³²⁶ δέχονται την συσχέτιση της σαρκοφάγου με την οικογένεια του Ηρώδη και συγκεκριμένα με την κόρη του Ελπινίκη³²⁷.

Οι περισσότεροι μελετητές συμφωνούν ότι ο τάφος και οι σαρκοφάγοι ανήκουν στον 2ο αι. μ.Χ. Εντούτοις, τα στοιχεία και οι ερμηνείες που έχουν δοθεί δεν μπορούν να οδηγήσουν σε μια απόλυτη χρονολόγηση. Ο G. Koch³²⁸ ως πιθανή χρονολογία προτείνει το διάστημα μεταξύ 170-180 μ.Χ. στηριζόμενος στο γεγονός ότι τα θέματα που απεικονίζονται στη σαρκοφάγο με τη Λήδα είναι ασυνήθιστα. Επιπλέον, ο H. Wiegartz³²⁹ προτείνει ως χρονολογία τοποθέτησης των σαρκοφάγων μέσα στον ταφικό θάλαμο το 180 μ.Χ. (εικ.62-63), υποστηρίζοντας ότι η εισαγωγή των καλυμμάτων σε σαρκοφάγους στην Αττική άρχισε λίγο αργότερα από ότι στη Μικρά Ασία καθώς τα πρώτα παραδείγματα χρονολογούνται περίπου μεταξύ 165 και 170 μ.Χ.

Αναφορικά με την επιλογή των θεμάτων, το θέμα της σαρκοφάγου με την Ελένη και τη Λήδα ενδεχομένως επιλέχθηκε για να τονίσει τη στενή σχέση που είχε η οικογένεια του Ηρώδη με την Σπάρτη³³⁰, τη μάχη του Μαραθώνος αλλά και το λατρευτικό άγαλμα της Νέμεσης στον Ραμνούντα³³¹, θέλοντας να τιμήσει τον πρόγονό του Μιλτιάδη. Σύμφωνα με τον Πausανία³³², το άγαλμα της Νέμεσης ανεγέρθηκε ως τρόπαιο για τη νίκη του στη μάχη του Μαραθώνος. Επιπλέον, ένας ακόμα λόγος επιλογής του θέματος της Ελένης και των Διόσκουρων στην σαρκοφάγο πιθανόν να στάθηκε το γεγονός ότι στη βάση του αγάλματος της Νέμεσης απεικονίζονταν τα παιδιά του Τυνδάρεως³³³, θέμα ασυνήθιστο για τις σαρκοφάγους εκείνης της εποχής στην Αττική³³⁴. Ωστόσο, ως πιο πιθανή, κατά την E. Perry³³⁵, εκδοχή είναι η σαρκοφάγος να ανήκει στην

³²³ C. Robert, 1890, σσ.9-10

³²⁴ W. Ameling, II, 1983, no.140, σσ.143-146

³²⁵ J. Tobin, 1997, σσ.222-228

³²⁶ M. Galli, 2002, σ.151 κ.ε.

³²⁷ E. E. Perry, 2001, σσ.464 και 487

³²⁸ Στο ίδιο, σ.484· G. Koch, 2009, σ.54: «Το 170-180 παρατηρείται εκπληκτική ποικιλία θεμάτων, οπότε δικαιολογημένα γίνεται λόγος για μια 'φάση πειραματισμού'». Βλ. G. Koch – H. Sichtermann, 1982, σσ.371, 415, 422, 460-461

³²⁹ H. Wiegartz, *Kaiserzeitliche Relief in Myra: Eine Metropole*, 1975, σσ.188-189 υποσ.161

³³⁰ E. E. Perry, 2001, σ.472

³³¹ Πausανίας, Αττικά, 33.7: Σύμφωνα με τον Πausανία η Νέμεσις ήταν η φυσική μητέρα της Ελένης ενώ η Λήδα η τροφός της· E. E. Perry, 2001, σ.482 κ.ε.

³³² Πausανίας, *Ελλάδος περιήγησις*, Αττικά, 33.3: «...ἔγον ἑς τροπαίου ποιήσιν. τοῦτον Φειδίας τὸν λίθον ἐργάσατο ἄγαλμα μὲν εἶναι Νεμέσεως»

³³³ Πausανίας, *Ελλάδος περιήγησις*, Αττικά, 33.7-8: τάδε μὲν ἑς τοσοῦτον εἰρήσθω· πτερὰ δ' ἔχον οὔτε τοῦτο τὸ ἄγαλμα Νεμέσεως οὔτε ἄλλο πεποιήται τῶν ἀρχαίων, ἐπεὶ μὴδὲ Σμυρναίοις τὰ ἀγιώτατα ξόανα ἔχει πτερὰ· οἱ δὲ ὕστερον—ἐπιφαίνεσθαι γὰρ τὴν θεὸν μάλιστα ἐπὶ τῷ ἐρᾷ ἐθέλουσιν—ἐπὶ τούτῳ Νεμέσει πτερὰ ὥσπερ Ἔρωτι ποιοῦσι. νῦν δὲ ἤδη δίδειμι ὅποσα ἐπὶ τῷ βάθρῳ τοῦ ἀγάλματος ἐστὶν εἰργασμένα, τοσόνδε ἑς τὸ σαφὲς προδηλώσας. Ἑλένη Νεμέσιν μητέρα εἶναι λέγουσιν Ἕλληνες, Λήδαν δὲ μαστὸν ἐπισχεῖν αὐτῇ καὶ θρέψαι· πατέρα δὲ καὶ οὗτοι καὶ πάντες κατὰ ταῦτα Ἑλένης Δία καὶ οὐ Τυνδάρεων εἶναι νομίζουσι. ταῦτα ἀκροῶς Φειδίας πεποίηκεν Ἑλένην ὑπὸ Λήδας ἀγομένην παρὰ τὴν Νέμεσιν, πεποίηκε δὲ Τυνδάρεων τε καὶ τοὺς παῖδας καὶ ἄνδρα σὺν ἵππῳ παρεστηκότα Ἴππέα ὄνομα.

³³⁴ E. E. Perry, 2001, σσ.461-462

³³⁵ Στο ίδιο, σ.486 κ.ε.

κόρη του Ηρώδη, Ελπινίκη, χάρη στο εικονογραφικό πρόγραμμα της σαρκοφάγου, στα γυναικεία οστά που βρέθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα αλλά και λόγω της αντιστοιχίας του ονόματος της Ελπινίκης με το όνομα της κόρης του Μιλτιάδη. Αν κάτι τέτοιο ισχύει τότε οι σαρκοφάγοι χρονολογούνται κατά την περίοδο θανάτου της Ελπινίκης, το 160 μ.Χ.

Επιπλέον, ο Ηρώδης πιθανώς να είχε ανεγείρει ταφικά μνημεία και στις άλλες δύο επαύλεις του, αν λάβουμε υπόψη το κάλυμμα³³⁶ μιας σαρκοφάγου με τη μορφή κλίνης πάνω στην οποία απεικονίζεται ο νεκρός ημίγυμνος και η οποία σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Μαραθώνος, αλλά κι ένα ακόμη αντίστοιχο κάλυμμα σαρκοφάγου με απεικόνιση του νεκρού ντυμένου με χιτώνα από την Εύα της Κυνουρίας³³⁷.

Το 1979 σε εργασίες του ΟΤΕ επί της οδού Κασσαβέτη³³⁸, σε απόσταση περίπου 17,50μ. από την συμβολή των οδών Δροσίνη και Κασσαβέτη και 15,50μ. βόρεια από το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο³³⁹, σε βάθος 0,15μ. βρέθηκε μαρμάρινο ανδρικό άγαλμα (εικ.64), εποχής Αντωνίνων (~150 μ.Χ.) από νησιώτικο μάρμαρο πιθανώς Θάσου³⁴⁰. Πρόκειται για όρθιο νεαρό γυμνό άνδρα (εικ.65α-γ), ύψους 2,06μ.³⁴¹, ο οποίος έχει το κεφάλι του στραμμένο προς τα δεξιά. Το πρόσωπό του είναι ωοειδές με μεγάλα αμυγδαλόσχημα μάτια, έχει κόμμωση με μνηνοειδείς και σπειροειδείς βοστρύχους, στηρίζεται στο δεξί πόδι προβάλλοντας το αριστερό ελαφρά λυγισμένο, ενώ τα άνω άκρα λείπουν από τους βραχίονες και κάτω. Ο νέος φοράει χλαμύδα πιασμένη με εξαγωνική πόρπη, έχει βαθιές πτυχώσεις και πέφτει πίσω από τους ώμους μέχρι το ύψος του δεξιού γονάτου³⁴², ενώ η αριστερή άκρη της πιθανόν να έπεφτε μέχρι τον αστράγαλο. Επιπλέον, στο κάτω μέρος του αγάλματος βρέθηκε τετράγωνη πλίνθος με τα πέλματα και στο πίσω μέρος του δεξιού ποδιού σχηματοποιημένος κορμός δέντρου με νευρώσεις που λειτουργεί ως στήριγμα (εικ.66). Το κεφάλι βρέθηκε σε απόσταση 0,50μ. από τα πόδια. Από το σκάμμα συγκεντρώθηκαν όστρακα³⁴³ από αγγεία, αμφορείς, ψηφίδες μωσαϊκού δαπέδου και ενεπίγραφη πλάκα που διατηρούσε τρία γράμματα³⁴⁴. Το άγαλμα³⁴⁵ μεταφέρθηκε στο Μουσείο του Πειραιά όπου βρίσκεται από το 1981 με αριθ.4498 και είναι εκτεθειμένο στον προθάλαμο του Μουσείου. Το άγαλμα θα μπορούσε να συνδεθεί με τον Ηρώδη που διέμενε στην Κηφισιά κατά την περίοδο της Ρωμαϊοκρατίας.

Το 1979, σε ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε σε οικόπεδο (εικ.67-68) επί της συμβολής των οδών Τατοΐου 25 και Κοκκινάκη, απέναντι από την

³³⁶ G. Koch, 2009, σ.38: Η χρήση κλινόμορφου καλύμματος υιοθετείται στην Αθήνα γύρω στο 160μ.Χ.

³³⁷ Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.6

³³⁸ Δ. Καζιάνης, ΑΔ 1979, Χρονικά Β'1 τ.34, σ.89· Δ. Καζιάνης, Άγαλμα της ρωμαϊοκρατίας από την Κηφισιά, *Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ' Αθηνών*, τ.15, 1982, υποσ.1, σ.130

³³⁹ Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.65

³⁴⁰ Δ. Καζιάνης, 1982, υποσ.1, σσ.130-141

³⁴¹ Το ύψος του αγάλματος είναι 2μ. ενώ μαζί με την πλίνθο φτάνει τα 2,06μ.

³⁴² Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε στο: Δ. Καζιάνης, 1982, σσ.130-141

³⁴³ Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.65

³⁴⁴ Δ. Καζιάνης, 1982, σσ.130-141

³⁴⁵ Σύμφωνα με τον Καζιάνη πρόκειται για άγαλμα αφηρωισμένου νέου παρά για άγαλμα-πορτρέτο ενώ τον παρομοιάζει με τον Δορυφόρο του Πολυκλείτου. Βλ. Δ. Καζιάνης, 1982, σ.136

Παναγία Ξυδού, βρέθηκε τμήμα ρωμαϊκού λουτρού, βαλανείου, με υπόκαυστα³⁴⁶ (εικ.69), αποτελούμενο από μεγάλα δωμάτια με πολύχρωμα μάρμαρα. Αρχικά, για τα ερείπια στην οδό Τατοΐου 25, είχε κάνει λόγο ο Σ. Ν. Δραγούμης στην Αρχαιολογική Εφημερίδα του 1895, ο οποίος μίλησε για λίθους και κονιάματα σε οικόπεδο δυτικά του ναού της Παναγίας Ξυδούς³⁴⁷. Δύο χρόνια αργότερα, το 1981, στη διασταύρωση των οδών Όθωνος και Κόκκοτα, στο οικόπεδο Κατσίκη και σε βάθος 1-1,30μ. βρέθηκαν λείψανα από τρεις τοίχους και σύστημα τριών αγωγών³⁴⁸. Ο πρώτος, με διαστάσεις 0,48-0,95x0,25μ. και κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, αποτελούνταν από μικρούς λίθους χωρίς κατεργασία και θραύσματα από ρωμαϊκές κεραμίδες, ο δεύτερος, μήκους 6μ. και ύψους 0,10μ. με ίδια τοιχοδομία, κατευθυνόταν από τα βόρεια προς τα νότια, ενώ ο τρίτος τοίχος επίσης με κατεύθυνση από βορρά προς νότο και όμοιας τοιχοδομίας, είχε διαστάσεις 7,60x0,48-0,60x0,07μ. για τον οποίο, όπως αναφέρει η Μ. Πετριτάκη³⁴⁹, «υπήρχαν ενδείξεις ότι συνεχιζόταν προς τα νότια». Αν και δεν υπάρχουν ακριβείς ενδείξεις οι δύο πρώτοι τοίχοι πιθανολογείται ότι τέμνονταν λόγω της μικρής διάστασης του δεύτερου τοίχου. Οι τρεις αγωγοί βρέθηκαν νοτιοδυτικά των τοίχων, καλύπτονταν από πλάκες, ενώ άγνωστη παραμένει η πορεία τους. Ο κεντρικός αγωγός είχε διαστάσεις 7,50x0,35-0,40μ. εξωτερικό πλάτος, 0,10-0,15μ. εσωτερικό πλάτος και ύψος 0,09μ. Ο δεύτερος αγωγός είχε διαστάσεις 2,40x0,17x0,10-0,14μ. και ο τρίτος 2,80x0,30x0,09μ. Προφανώς πρόκειται για αγωγούς που χρησίμευαν για το αποχετευτικό σύστημα της περιοχής. Η κεραμική της επίχωσης χρονολογεί τα λείψανα στην ρωμαϊκή εποχή. Παράλληλα με τα παραπάνω ευρήματα βρέθηκαν εφυσωμένα όστρακα και θραύσματα αλατοδοχείου του 4ου αι. π.Χ³⁵⁰.

Το 1982 κατά τις εργασίες κατεδάφισης ενός κτηρίου νοτιοανατολικά του ταφικού μνημείου της Ρήγιλλας με σκοπό την ανέγερση νέας οικοδομής, ξεκίνησε και πάλι ανασκαφική έρευνα κοντά στην οδό Κασσαβέτη. Συγκεκριμένα, στην προέκταση της εισόδου του μνημείου αποκαλύφθηκαν τρεις βαθμίδες³⁵¹, λαξευμένες σε κροκαλοπαγή βράχο, η πρώτη με διαστάσεις 2,03x0,58x0,27μ., η δεύτερη 1,75x0,39x0,25μ. ενώ από την τρίτη γνωρίζουμε μόνο το πλάτος της που είναι 0,35μ. λόγω του τοίχους από σύγχρονο κτίσμα που χτίστηκε για την προστασία του μνημείου. Προς τα βόρεια οι βαθμίδες πλαισιώνονταν από λείψανα δύο μαρμάρινων συνεχόμενων παραστάδων. Η

³⁴⁶ J. Travlos, 1988, σ.197, 200-201, εικ.253-254· G. Touchais, *Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1979*, BCH 104, 1980, σ.583· J. Tobin, 1997, σ.215· M. Galli, 2002, σ.163· Ε. Πέππα-Παπαϊωάννου, *Ο αρχαίος δήμος των Κηφισίων*, σσ.134-136· Γ. Πάλλης, *Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας)*, *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, 2013, τ.23, σ.120: «Αν και η γεινίαση με τον υστεροβυζαντινό ναό της Παναγίας Ξυδούς συνεπάγεται σύγχρονη πιθανώς δραστηριότητα, η πυκνότητα των ευρημάτων ενδέχεται να σημαίνει παλαιότερη χρήση του χώρου»· J. Tobin, 1997, σσ.215-216

³⁴⁷ Στ. Κουμανούδης, 1955, σ.2 εικ.1

³⁴⁸ Πιθανολογείται ότι πρόκειται για τρεις υπαίθριους χώρους. Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 36, Χρονικά Β'1, 1981, σ.56

³⁴⁹ Στο ίδιο, σ.56

³⁵⁰ Στο ίδιο, σ.56

³⁵¹ A. Tschira, 1948/9, σσ.83-97· Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.66

πρώτη σώζεται με διαστάσεις 0,67x0,25x0,49μ., ενώ η δεύτερη 0,77x0,40x1,14μ. Από την άλλη μεριά, οι παραστάδες της νότιας πλευράς δεν βρέθηκαν³⁵².

Νοτιοανατολικά των βαθμίδων βρέθηκε πήλινος αγωγός, ο οποίος ξεκινούσε από το νότιο άκρο της πρώτης βαθμίδας και σε απόσταση 1,10μ. από αυτήν κατευθυνόταν προς τα ανατολικά και υπόγεια κάτω από το βράχο, που ήταν σκαλισμένο το όρυγμα του αγωγού. Στη συνέχεια με κατεύθυνση προς τα νότια και διανύοντας μια απόσταση 15,30μ. με καμπύλη πορεία χανόταν προς τα νοτιοδυτικά της όμορης ιδιοκτησίας. Ο αγωγός αυτός είχε διαφορετική πορεία από την αρχική του χρήση³⁵³, καθώς σε ένα τμήμα του διακοπτόταν από σύγχρονο βόθρο, με αποτέλεσμα ο αγωγός που οδηγούσε στην είσοδο του ταφικού μνημείου να συνεχίζει υπόγεια και βόρεια προς την οδό Κασσαβέτη. Έτσι, ο αγωγός αυτός ήταν αποχετευτικός με κατεύθυνση από δυτικά προς τα ανατολικά ώστε να απομακρύνει τα ύδατα που μαζεύονταν στην είσοδο του ταφικού μνημείου.

Για τον αγωγό χρησιμοποιήθηκαν πεταλόσχημες κεραμίδες οι οποίες πατούσαν σε τοιχία αποτελούμενα από τούβλα και κεραμίδες ενωμένες με ασβεστοκονίαμα. Μεταξύ των τοιχίων ήταν τοποθετημένα πήλινα μέλη σε σχήμα ανάποδου Π και το συνολικό ύψος του αγωγού έφτανε τα 0,68μ. Κάτω από τα θεμέλια της οικοδομής τα τμήματα του αγωγού διατηρούσαν τα πήλινα μέλη και το όρυγμά τους, επιχωμένο με πολλά κομμάτια τούβλων και κεραμίδων. Επομένως, συμπεραίνουμε ότι στην οδό Κασσαβέτη πιθανόν να υπήρχε λουτρό ή Νυμφαίο, πράγμα που επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη των σωλήνων και ενός συστήματος αποχέτευσης με κλίμακες δεξαμενών νερού³⁵⁴.

Τον ίδιο χρόνο κατά τις εργασίες του ΟΑΠ³⁵⁵ εντοπίστηκαν, σε απόσταση 25μ. από την συμβολή της οδού Κασσαβέτη και λεωφόρου Κηφισίας μέχρι τη διασταύρωση των οδών Κασσαβέτη και Κυριαζοπούλου³⁵⁶, λείψανα κτισμάτων, γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών που χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. έως την υστερορωμαϊκή περίοδο. Πιο αναλυτικά, σε βάθος 0,30μ. προς τα ανατολικά βρέθηκαν μαρμάρινο κατώφλι, διαστάσεων 2,82x0,67x0,20μ., με πολλούς τόρμους από κτίσμα που αναπτυσσόταν προς τα νότια, λείψανα τοίχων με τούβλα και πέτρες. Σε βάθος 1,15μ. βρέθηκε φρεάτιο³⁵⁷ τετράγωνης διατομής διαστάσεων 1,30x2x1,80μ. Οι τοίχοι του με πάχος 0,40μ. ήταν χτισμένοι από μικρούς πλακοειδείς λίθους και λίγα κομμάτια τούβλων όλα ενωμένα με ασβεστοκονίαμα. Στο επάνω τμήμα καλυπτόταν από μεγάλες μονόλιθες πλάκες. Στη βόρεια και νότια πλευρά του φρέατος εντοπίστηκαν δύο αγωγοί, ένας σε κάθε πλευρά. Ο πρώτος αγωγός πλάτους 1μ. και ύψους 0,80μ.

³⁵² Στο ίδιο, σ.66

³⁵³ Ό.π.

³⁵⁴ Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.65· Μ. Galli, 2002, σ.156· Σύμφωνα με τον γεωλόγο και ορυκτολόγο Α. Κορδέλλα, η Κηφισιά διέθετε υδρευτικό σύστημα το οποίο ξεκινούσε από το Κεφαλάρι, ώστε να ενισχύει την ύδρευση περιοχών όπως η Κηφισιά, το Μαρούσι, το Χαλάνδρι και άλλες. Α. Κορδέλλας, Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν έποψιν 1952, Αθήνα 1879, σσ.96-97 και 128-129

³⁵⁵ Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.63

³⁵⁶ Πρόκειται για την οδό Κυριαζή ή πιθανόν την οδό Δροσίνη.

³⁵⁷ Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.64

με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, έφερε στον πυθμένα πλάκες με ασβεστοκονίαμα, ενώ το επάνω τμήμα ήταν μπαζωμένο με πέτρες και χώμα. Αντίθετα, ο δεύτερος πλάτους 0,24μ. και ύψους 0,48μ. με κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά, ήταν στρωμένος στον πυθμένα με χτιστές πλάκες ενώ στο επάνω μέρος συνέχιζε ο τοίχος του φρέατος με καλυπτήριες πλάκες. Μεταξύ των δύο αγωγών, οι οποίοι τέμνονταν στη δυτική και βόρεια πλευρά, υπήρχε υψομετρική διαφορά 0,56μ. που βοηθούσε το νερό να κατευθυνθεί από τον μεγάλο αγωγό στον μικρό.

Σε βάθος 0,67μ. βρέθηκε και δεύτερο φρεάτιο επίσης τετράγωνης διατομής, διαστάσεων 0,85x0,85μ. Οι τοίχοι του ήταν και αυτοί χτισμένοι από πέτρες και ασβεστοκονίαμα, πλην του βόρειου τοίχου που αποτελούνταν από τέσσερις σειρές τούβλων που εναλλάσσονταν με πέτρες, καλυμμένο στο άνω τμήμα από πλάκες. Η αποκάλυψή του δεν ολοκληρώθηκε λόγω κακών συνθηκών εργασίας. Σε βάθος 2,20-2,90μ. ανατολικότερα από το δεύτερο φρεάτιο βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού μήκους 4,80μ. και ύψους 0,30μ. Ο αγωγός αυτός, με κατεύθυνση βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά, ήταν χτισμένος από πέτρες, τούβλα και καμαροειδή πήλινα σώματα. Το βορειοδυτικό τμήμα του ήταν κατεστραμμένο, ενώ σε αντίθεση με τα δύο φρεάτια ο πήλινος αγωγός είχε εσωτερικό υδραυλικό κονίαμα. Σε βάθος 0,65μ. βρέθηκαν ακόμα δύο λείψανα δύο κτισμάτων πιθανώς της υστερορωμαϊκής εποχής, με απόσταση 3,70μ. το ένα από το άλλο με κοινά μορφολογικά στοιχεία, με κατεύθυνση προς βορρά και νότο. Και τα δύο κτίσματα αποτελούνταν από δύο παράλληλους τοίχους προς βορρά και νότο και άλλον έναν εγκάρσιο σε αυτούς. Στο κτίσμα με κατεύθυνση προς βορρά η απόσταση των τοίχων ήταν 1,54μ. ενώ του κτίσματος προς νότο 1,20μ.

Επιπλέον, κατάλοιπα αγωγού και δεξαμενής βρέθηκαν και σε δεύτερο σκάμμα του ΟΑΠ κοντά στη συμβολή των οδών Ραγκαβή και Τατοΐου³⁵⁸, τα οποία δεν γνωρίζουμε αν σχετίζονταν με τους αγωγούς του βαλανείου που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση επί της οδού Τατοΐου 25 και Κοκκινάκη. Ο αγωγός που είχε κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά αποτελούνταν από πέτρες με ασβεστοκονίαμα ενώ η δεξαμενή αποτελούνταν από τοίχους κατασκευασμένους από θραύσματα κεραμίδων, ακατέργαστες πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Η χρονολόγησή τους είναι «προβληματική», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε η Μ. Πετριτάκη³⁵⁹, με πιο πιθανή την άποψη να ανήκουν στη ρωμαϊκή περίοδο.

Κοντά στη συμβολή των οδών Κασσαβέτη και Κυριαζή, σε βάθος 1,45μ. από το οδόστρωμα εντοπίστηκε τμήμα τοίχου³⁶⁰, αποτελούμενου από πέτρες και ασβεστοκονίαμα, μήκους 4,50μ. και πάχους 0,50μ. και έχοντας νοτιοανατολική και βορειοδυτική κατεύθυνση. Σε βάθος 0,90-1,60μ. μεταξύ του πρώτου και δεύτερου φρέατος βρέθηκαν στρώμα επίχωσης από γκρίζο χώμα, λίθοι, τούβλα, τμήματα γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών. Μεταξύ αυτών

³⁵⁸ Στο ίδιο, σ.63

³⁵⁹ Ο.π.

³⁶⁰ Στο ίδιο, σ.64

ανήκει γλυπτό με νύμφη καθισμένη πάνω σε βάθρο με λυγισμένο το αριστερό πόδι και καλυμμένο το πέλμα με πολύπτυχο ιμάτιο. Από το δεξί πόδι σώζεται μονάχα τμήμα του πέλματος. Ένα άλλο εύρημα είναι τμήμα δεξιού μηρού μέχρι το γόνατο, πάνω στο οποίο ακουμπάει ο καρπός του δεξιού χεριού, το οποίο κρατάει την άκρη ιματίου. Το κομμάτι αυτό πιθανολογείται ότι ανήκει στο γλυπτό με τη νύμφη, παρόλο που βρέθηκε σε διαφορετικό σημείο από εκείνο. Ένα ακόμα εύρημα, το οποίο βρέθηκε θραυσμένο στα δύο, είναι τμήμα αγάλματος που απεικονίζει ένα παιδί να κάθεται σε δελφίни επάνω σε βάθρο³⁶¹. Άλλο εύρημα είναι γλυπτό το οποίο απεικονίζει έναν έφηβο ξαπλωμένο σε βάθρο, τυλιγμένο με ιμάτιο. Το γλυπτό αυτό σώζεται από την ηβική χώρα και κάτω έχοντας ακάλυπτο τμήμα των μηρών.

Άλλα ευρήματα³⁶² ήταν: τμήμα ιωνικής βάσης ύψους 0,68μ., τμήμα ανδρικού μηρού, ένας καρπός από παιδικό χέρι, το άνω τμήμα ανδρικού μηρού, τμήμα ανδρικής κνήμης, τμήμα ποδιού, τεμάχια από αρράβδωτες μαρμάρινες κολόνες κομμένες καθ' ύψος στη μέση και δύο περγαμηνά κιονόκρανα το ένα ακέραιο και το άλλο σωζόμενο κατά το ήμισυ. Τα κιονόκρανα αυτά ανήκουν στην κατηγορία του σύνθετου κορινθιακού τύπου³⁶³, έχοντας στο άνω τμήμα τους κάλαθο κοσμημένο με φύλλα φοίνικα.

Το 1983 κατά την κατεδάφιση παλιάς διώροφης οικοδομής³⁶⁴, σε οικόπεδο το οποίο ανήκε στους Ε.Π. και Ι. Αγγελινά, επί της οδού Διομήδους Κυριακού 12, βρέθηκαν τέσσερα ακόμα ευρήματα τα οποία μεταφέρθηκαν κοντά στο ρωμαϊκό ταφικό μνημείο. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος με τόρμο, διαστάσεων 0,68x0,48μ. και πάχους 0,25μ., μια μαρμάρινη πλάκα διαστάσεων 0,50x0,20μ. που φέρει στην πάνω επιφάνειά της ανάγλυφη διακόσμηση επίπεδης ταινίας πλάτους 0,085μ., μια ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα διαστάσεων 0,50x0,30μ. και πάχους 0,014μ. με ίχνη από ανάγλυφη μορφή ζώου (πιθανώς σκύλου) και τέλος ένα τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου ύψους 0,41μ. και λοιπών διαστάσεων 0,34x0,24μ. διατηρώντας κυκλικό τόρμο.

Ένα από τα τελευταία αρχαιολογικά σύνολα που βρέθηκαν στην Κηφισιά, το 2010, από τον αρχαιολόγο Ν. Γκίόκα σε βάθος 0,76μ. (εικ.70) είναι ένα κυκλικό κτίσμα, με αγωγούς και μια μεγάλη δεξαμενή, διαφόρων φάσεων μέχρι και τον 5ο αι. μ.Χ. σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Αποστόλου, Βασιλικής, Μαρίας, Κατερίνας και Χριστίνας Χριστέλλου (Ο.Τ.163) στην οδό Ραγκαβή 12 και Τατοΐου 12 (εικ.71-73)³⁶⁵. Επιπλέον, στο ίδιο οικόπεδο βρέθηκαν και μεταγενέστερα αρχαιολογικά ευρήματα του 11ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου τα κατάλοιπα αυτά θα διατηρηθούν ορατά κάτω από σύγχρονο κτίσμα το οποίο θα τα προστατεύει και παράλληλα

³⁶¹ Δ. Σκιλάρντι, 2006, σ.92: Στον χώρο 5 της Συλλογής Κηφισιάς εκτίθονταν «μαρμάρινα διακοσμητικά γλυπτά με απόδοση νέων, παιδιού και δελφινιού τα οποία αποδίδονται στην οικογένεια του Ηρώδη».

³⁶² Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.64

³⁶³ Στο ίδιο, σ.65: «Είναι ίδια με τα κιονόκρανα από το Ωρολόγιο του Κυρρήστου (1ος αι. π.Χ.)»

³⁶⁴ Μ. Πετριτάκη, ΑΔ 37, Χρονικά Β'1, 1982, σ.63· η ίδια, ΑΔ 38, 1983, Χρονικά Β1, σ.58

³⁶⁵ Μ. Στεφανοπούλου – Δ. Παλαιολόγος, ΑΔ 65 (2010), Β'1α, σσ.131-134, εικ.53· Το οικόπεδο σήμερα το εντοπίζει κανείς δίπλα στο Νηπιαγωγείο - παιδικό σταθμό «Χαρούμενη Πολιτεία».

θα τα αναδεικνύει αφήνοντας τον χώρο επισκέψιμο για το ευρύ κοινό³⁶⁶.

Τέλος, όλα τα παραπάνω ευρήματα πλησίον της πλατείας Πλατάνου και του ταφικού μνημείου με τις σαρκοφάγους στην οδό Κασσαβέτη, καθώς και άλλα σε κάπως μεγαλύτερη απόσταση, προϋποθέτουν μία σύνδεση με την έπαυλη του Ηρώδη, καθώς χρονολογούνται στα χρόνια του Ηρώδη και βρίσκονται σε κοντινή απόσταση το ένα από το άλλο (εικ.74).

---

³⁶⁶ Βλ. Υ.Α., αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ02/84790/3823 με θέμα: «Έγκριση α) διατήρησης αρχαίων καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν σε οικόπεδο, φερομένης ιδιοκτησίας Αποστόλου, Βασιλικής, Μαρίας, Κατερίνας και Χριστίνας Χριστέλλου, επί της οδού Ραγκαβή και Τατοΐου 12 (Ο.Τ. 163), Δήμου Κηφισιάς και β) ανέγερσης τριών νέων τριώροφων μονοκατοικιών με υπόγειο στο ως άνω οικόπεδο». Μ. Θερμού, Στα ίχνη του Ηρώδη Αττικού, Κτηριακό συγκρότημα εντοπίσθηκε στην Κηφισιά, *εφημ. Το Βήμα*, Δημοσιεύθηκε στις 17/11/2011. Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=430727> (Τελευταία πρόσβαση στις 10/2/2017). Α. Κώπη, Στα χνάρια της έπαυλής του: Κάτοικος Κηφισιάς ο Ηρώδης, *Έθνος*. Δημοσιεύθηκε στις 18-11-2011. Διαθέσιμο στο www.ethnos.gr/politismos/arthro/katoikos_kifisias_o_irodis-63551869/ (Τελευταία πρόσβαση στις 10/2/2017). Το εξοχικό του Ηρώδη του Αττικού, *Έλευθεροτυπία*, Έντυπη Έκδοση, Δημοσιεύθηκε στις 18-11-2011. Γ. Πάλλης, 2013, σ.121

A.5.3 Η ΕΠΑΥΛΗ ΣΤΗΝ ΕΥΑ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ

Έπειτα από πολυετή ανασκαφική έρευνα και βασισμένοι σε πηγές και αρχαιολογικά δεδομένα, σήμερα μπορούμε να μιλάμε με βεβαιότητα ότι στην Εύα Κυνουρίας³⁶⁷, πόλη της αρχαίας Θυρεάτιδας, γνωστή από τον Θουκυδίδη³⁶⁸ και τον Πausανία³⁶⁹, βρίσκεται η τρίτη έπαυλη του Ηρώδη. Αρχικά, στον οικισμό της αρχαίας Θυρέας³⁷⁰ αναφέρονται οι μελετητές L. Ross³⁷¹ και W. Leake³⁷² οι οποίοι τον ταυτίζουν με την περιοχή της Λουκούς. Από την άλλη μεριά οι H. Lolling³⁷³, R. Heberdey³⁷⁴, C. Bursian³⁷⁵ και Π. Φάκλαρης³⁷⁶ θεωρούν ότι η αρχαία Θυρέα βρίσκεται στην περιοχή του Ελληνικού ή Τειχιό, οι Pritchett³⁷⁷ και J. Christien και Θ. Σπυρόπουλος³⁷⁸ στο Καστράκι της Μελιγούς, οι E. Boblaye³⁷⁹ και E. Curtius³⁸⁰ την τοποθετούν στη θέση «Νησί» του Αγίου Ανδρέα ενώ ο N. Παπαχατζής³⁸¹ από την άλλη θεωρεί ότι εκεί εκτεινόταν η Άνω Πόλις που αναφέρει ο Θουκυδίδης (IV,57.1), κάνοντας λόγο για Ελληνικό Μελιγούς και ορίζοντας τη θέση της νοτιοανατολικά του Άστρους.

Στην αρχαία Θυρεάτιδα (εικ.75) ανήκαν σύμφωνα με την περιγραφή του Πausανία³⁸² το 170 μ.Χ., οι κώμες Ανθήνη, Νηρίς και Εύα. Όσον αφορά την ακριβή θέση των αρχαίων αυτών κωμών, σήμερα οι απόψεις των μελετητών

³⁶⁷ Κ. Ρωμαίος, Κυνουρία και Κυνούριοι, *Πελοποννησιακά*, τ.Α', Αθήνα 1956, σ.14: Η λέξη Κυνουρία προέρχεται από τις λέξεις κυνός + ουρά.

³⁶⁸ Θουκυδίδης IV 56, 2: «ἀφικνούνται ἐπὶ Θυρέαν, ἥ ἐστὶ μὲν τῆς Κυνουρίας γῆς καλουμένης»· ο ίδιος, V 41, 2: «Κυνουρίας γῆς, ἥς αἰεὶ περὶ διαφέρονται μεθορίας οὔσης (ἔχει δὲ ἐν αὐτῇ Θυρέαν καὶ Ἀνθήνην πόλιν, νέμονται δ' αὐτὴν Λακεδαιμόνιοι)»

³⁶⁹ Πausανίας, *Ελλάδος περιήγησις*, Αρκαδικά, 3.3: «Θυρέα ἐν τῇ Ἀργολίδι γῇ»· Πausανίας, *Ελλάδος περιήγησις*, Κορινθιακά, 38,4: «ἐντεῦθεν διελθοῦσιν Ἀνιγραῖα καλούμενα ὁδὸν καὶ στενὴν καὶ ἄλλως δύσβατον, ἔστιν ἐν ἀριστερᾷ μὲν καθήκουσα ἐπὶ θάλασσαν καὶ δένδρα, ἐλαίας μάλιστα, ἀγαθὴ τρέφειν γῆ· ἰόντι δὲ ἄνω πρὸς τὴν ἡπειρον Θυρέα χωρίον ἐστίν, ἔνθα δὴ ἐμαχέσαντο ὑπὲρ τῆς γῆς ταύτης [...]»· J. G. Frazer, 1913, σ.306 κ.ε.

³⁷⁰ I. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - I. Κακαβούλια, *Θυρεάτις Γη*, Ιστορία-Αρχαιολογία-Λαογραφία, Αθήνα 1981, σ.36: «Ἄλλοι μιλοῦν γιὰ δύο Θυρέες τοποθετώντας τὴν ἄνω Θυρέαν στὸ Ἑλληνικὸ»

³⁷¹ L. Ross, *Reisen und Reiserouten durch Griechenland, Reisen in Peloponness*, Berlin 1841, σσ.170-171

³⁷² W. Leake, *Travels in the Morea in three volumes*, vol II, Chap.XXII, London 1830, σ.486· ο ίδιος, *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Moréa*, London 1846, σ.296: Κατὰ τὸν W. Leake ἡ Λουκού ἐκτεινόταν μεταξύ τοῦ Ἄστρους καὶ τοῦ Αγ. Ανδρέα.

³⁷³ H. Lolling, *Hellenische Landeskunde und Topographie, Geographie und politische Geschichte des klassischen Altertums*, Band 3, Nördlingen 1889, σ.166· K. Baedeker, *Griechenland, Handbuch für Reisende*, Leipzig 1893, σ.250

³⁷⁴ R. Heberdey, *Die Reisen des Pausanias in Griechenland*, Wien 1894, σ.53

³⁷⁵ C. Bursian, 1868-1872, σ.69

³⁷⁶ Π. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία*, Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον, Αθήνα 1990, σ.79· στο ίδιο, υποσ.1, σ.82: «Ἑλληνικὸ ονομάζεται ὁλόκληρη ἡ περιοχή γύρω ἀπὸ τὸν οχυρωμένο ἀρχαῖο οἰκισμό. Ἡ κορυφὴ τοῦ λόφου, ἡ ὁποία ζώνεται ἀπὸ τὰ τείχη, ονομάζεται Τειχιό»

³⁷⁷ W. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, Vol. IV, Berkeley 1982, σ.64

³⁷⁸ J. Christien - Th. Spyropoulos, *Eua et la Thyreatide*, Topographie et Histoire, *BCH* 109, 1985, σσ.461 καὶ 466

³⁷⁹ E. Puillon-Boblaye, *Reserches géographiques sur les ruines de la Moree*, Paris 1835, σ.69

³⁸⁰ E. Curtius, *Peloponnesos: Eine historisch – geographische Beschreibung der Halbinsel*, Vol. II, Gotha 1852, σ.378

³⁸¹ N. Παπαχατζής, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Κορινθιακά, σ.304 σημ.1

³⁸² Πausανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, Κορινθιακά, 38, 5-6: «τὰ δὲ ἐπ' ἐμοῦ τὴν Θυρεάτιν ἐνέμοντο Ἀργεῖοι: φασὶδὲ ἀνασώσασθαι δίκην νικήσαντες. ἀπὸ δὲ τῶν πολυανδρίων ἰόντι Ἀνθήνῃ τέ ἐστιν, [ἐς] ἣν Αἰγινήται ποτε ὤκησαν, καὶ ἑτέρα κώμη Νηρίς, τρίτη δὲ Εὔα μεγίστη τῶν κωμῶν»· Π. Φάκλαρης, 1990, σ.18

για την ταύτιση των αρχαίων οικισμών δίστανται.

Η πρώτη και αρχαιότερη κώμη ήταν η Ανθήνη ή Αθήνη³⁸³, την οποία οι W. Leake³⁸⁴ και E. Boblaye³⁸⁵ ταυτίζουν με την περιοχή του Ελληνικού, ο E. Curtius³⁸⁶ με την περιοχή κοντά στο όρος της Μελιγούς, οι H. Lolling³⁸⁷, C. Bursian³⁸⁸, J. Frazer³⁸⁹ και K. Ρωμαίος με την τοποθεσία «Νησί» του Αγίου Ανδρέα, ο R. Heberdey³⁹⁰ με τις λεγόμενες «Σπηλιές» ή Κάτω Δολιανά, ο L. Ross³⁹¹ κοντά στο μετόχι της Αγίας Τριάδας και νοτιοανατολικά από την περιοχή της Μελιγούς, ενώ οι W. Pritchett³⁹², K. Καλίτσης³⁹³ και J. Christien και Θ. Σπυρόπουλος³⁹⁴ την τοποθετούν στη θέση Τσόροβο (ή Τσιόροβο ή Τσόρβο)³⁹⁵, τρία περίπου χιλιόμετρα βορειοδυτικά από το χωριό Κάτω Δολιανών Κυνουρίας, στηριζόμενοι σε αρχαία λείψανα που βρέθηκαν στην περιοχή³⁹⁶.

Αναφορικά με την κώμη Νηρίδα οι L. Ross³⁹⁷ και ο C. Bursian³⁹⁸ την ταυτίζουν με την περιοχή του Ελληνικού Άστρους ή αλλιώς «Τειχίο», οι W. Leake³⁹⁹, R. Heberdey⁴⁰⁰ και H. Lolling⁴⁰¹ με το λεγόμενο μεσαιωνικό φρούριο «Κάστρο της Ωριάς» κοντά στην εκκλησία του Αγίου Πέτρου στο χωριό Ξεροκάμπι, ο E. Boblaye⁴⁰² την τοποθετεί στην Λουκού, ο E. Curtius⁴⁰³ κοντά στον Άγιο Ιωάννη και ο N. Παπαχατζής⁴⁰⁴ μεταξύ Αγίου Ανδρέα και Άστρους. Άλλες απόψεις για τον οικισμό της Νηρίδας είναι αυτές των μελετητών W. Pritchett⁴⁰⁵, K. Καλίτσης⁴⁰⁶ και J. Christien και Θ. Σπυρόπουλου⁴⁰⁷, οι οποίες φαίνεται να ταυτίζονται, καθώς και οι τρεις πιστεύουν ότι η Νηρίς βρισκόταν στο

³⁸³ Στ. Βυζάντιος, *Εθνικά*, Μέγα γεωγραφικόν λεξικόν αρχαίων πόλεων, τόπων και εθνών: «Ἀνθάνα, πόλις Λακωνική»· K. Καλίτσης, Τα *Ανιγγραία* του Παυσανίου και η θέση των Θυραϊατικών κωμών, *ΑΕ* 1965, Παράρτημα – Αρχαιολογικά Χρονικά, τ.104, σ.10

³⁸⁴ W. Leake, 1830, σ.494· ο ίδιος, 1846, ό.π. σ.296

³⁸⁵ E. Puillon-Boblaye, 1835, σσ.66-68

³⁸⁶ E. Curtius, *Peloponnesos II*, σ.382

³⁸⁷ H. Lolling, 1889, σ.166

³⁸⁸ C. Bursian, *Geographie von Griechenland II*, Leipzig, 1868-1872, σ.71

³⁸⁹ J. Frazer, *Pausanias' s Description of Greece*, Vol. III, London 1898, σσ.307-309

³⁹⁰ R. Heberdey, 1894, σσ.53-54

³⁹¹ L. Ross, 1841, ό.π., σ.163

³⁹² W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, Vol. III, 1980, σσ.112-114 και σσ.118-120

³⁹³ K. Καλίτσης, *ΑΕ* 1965, Παράρτημα, σσ.16-17· στο ίδιο, σ.18: Οι θυραϊατικές κώμες εκτείνονταν μεταξύ των περιοχών Τσόροβου και Ελληνικού, αποκλείοντας τις θέσεις Καστράκι, Αγ. Ανδρέα, Κάστρο της Ωριάς και Άγιο Πέτρο.

³⁹⁴ J. Christien – Th. Spyropoulos, 1985, ό.π., σ.457

³⁹⁵ K. Καλίτσης, *ΑΕ* 1965, Παράρτημα, σ.17: Η θέση Τσιόροβου ή Τσόρβου αποδίδεται στο νοτιοδυτικό άκρο της Ζαβίτσης, περιοχή γνωστή από τη μάχη των Αργείων και των Σπαρτιατών· Π. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία: Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985, σ.99: Η θέση Τσιόροβος βρίσκεται στις νότιες πλαγιές της Ζάβιτσας, όπου βρίσκονται ερείπια αρχαίου οικισμού.

³⁹⁶ Βλ. Ch. Kritzas, *Remarques sur trois inscriptions de Cynourie*, *BCH* 109, 1985, σσ.709-716

³⁹⁷ L. Ross, ό.π., σσ.171-172

³⁹⁸ C. Bursian, 1868-1872, σσ.70-72

³⁹⁹ W. Leake, 1830, ό.π., σ.493· ο ίδιος, 1846, σ.298

⁴⁰⁰ R. Heberdey, 1894, σ.54

⁴⁰¹ H. Lolling, 1889, σ.166· K. Baedeker, 1893, σ.250

⁴⁰² E. Puillon-Boblaye, 1835, σ.66

⁴⁰³ E. Curtius, *Peloponnesos II*, σ.382

⁴⁰⁴ N. Παπαχατζής, *Κορινθιακά και Λακωνικά*, υποσ.1, σσ.303-304

⁴⁰⁵ W. K. Pritchett, 1980, ό.π., σσ.122-123: Ο W. Pritchett την αναφέρει ως Κουρμέτι.

⁴⁰⁶ K. Καλίτσης, *ΑΕ* 1965, Παράρτημα, σ.16 κ.ε.

⁴⁰⁷ J. Christien – Th. Spyropoulos, 1985, ό.π., σ.457

σημερινό χωριό Κουρμέκι, ενώ ο E. Boblaye⁴⁰⁸ την ταυτίζει με τη ευρύτερη περιοχή της Λουκούς.

Όσον αφορά την τρίτη και μεγαλύτερη από τις προηγούμενες κώμη Εύα⁴⁰⁹ οι μελετητές H. Lolling⁴¹⁰ και C. Bursian⁴¹¹ την ταυτίζουν με τη θέση «Σπηλιές» και το ιερό του Πολεμοκράτη κοντά στη Μονή Λουκού, οι W. Leake⁴¹² και L. Ross⁴¹³ την τοποθετούν στη Θυρέα, νότια του χωριού Ζάβιτσα, οι R. Heberdey⁴¹⁴ και E. Curtius⁴¹⁵ την ταυτίζουν με τον Άγιο Πέτρο ενώ από την άλλη μεριά οι K. Καλίτσης⁴¹⁶, P. Cartledge⁴¹⁷, W. Pritchett⁴¹⁸ και J. Christien και Θ. Σπυρόπουλος⁴¹⁹ την τοποθετούν στην περιοχή του Ελληνικού, η οποία εκτεινόταν μέχρι τη σημερινή θέση της Μονής Λουκού.

Ένα τεκμήριο ταύτισης της Εύας με την περιοχή του Ελληνικού⁴²⁰ αποτελεί μία πήλινη κέραμος (εικ.76), ελληνιστικών χρόνων, η οποία βρέθηκε το 1961 στην πεδιάδα του Ελληνικού με την επιγραφή:

ΕΥΑΤΑΝ ΔΑΜΟCΙΟΙ

όπου Ευάτας, κατά τον K. Καλίτση⁴²¹, ονομάζεται ο κάτοικος της κώμης Εύας, τονίζοντας ότι η αρχική θέση της Εύας ήταν στο Ελληνικό. Η επιγραφή αυτή είναι σημαντική καθώς είναι η πρώτη που αναφέρεται στην κώμη Εύα επιβεβαιώνοντας τις αναφορές του Πausανία⁴²².

Αρχικά το 1809 εντοπίστηκαν από τον άγγλο περιηγητή W. Leake⁴²³, λείψανα αρχαίου οικισμού, ο οποίος έπειτα από την επίσκεψή του στην Εύα Κυνουρίας μίλησε με κάθε λεπτομέρεια για τα γλυπτά και τα ερείπια που είδε⁴²⁴, όπως λείψανα αρχαίου τείχους με γωνιόλιθους, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα⁴²⁵. Εκτός από τον W. Leake, την περιοχή επισκέφτηκαν και άλλοι μελετητές, όπως μια αποστολή γάλλων μελετητών με επικεφαλής τον Α.

⁴⁰⁸ E. Puillon-Boblaye, 1835, σ.66 κ.ε.

⁴⁰⁹ Πausανίας, Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, 38, 5-6: «τρίτη δὲ Εὐὰ μεγίστη τῶν κωμῶν»· K. Καλίτσης, ΑΕ 1965, Παράρτημα, σ.11: Η Εύα ακολουθούσε την κώμη Ανθήνη.

⁴¹⁰ H. G. Lolling, 1889, σ.166· K. Baedeker, 1893, σσ.248-249

⁴¹¹ C. Bursian, 1868-1872, σσ.70-71

⁴¹² W. Leake, 1830, ό.π., σ.486 κ.ε.· ο ίδιος, 1946, σ.296

⁴¹³ L. Ross, ό.π., σσ.152-153

⁴¹⁴ R. Heberdey, 1894, σ.54

⁴¹⁵ E. Curtius, *Peloponnesos II*, σσ.382-383

⁴¹⁶ K. Καλίτσης, ΑΕ 1965, Παράρτημα, σ.17

⁴¹⁷ P. Cartledge, *Sparta and Laconia, a regional History*, 1300-362 BC, London 1979, σσ.112 και 189

⁴¹⁸ W. K. Pritchett, 1980, ό.π., σ.124 κ.ε.

⁴¹⁹ J. Christien – Th. Spyropoulos, 1985, ό.π., σ.457 κ.ε.

⁴²⁰ Ι. Κουσκούνα - K. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.129: Πρόκειται για «Δημόσιον κρίριον των κατοίκων της Εύας [...] η επιγραφή βρέθηκε από τον Ε. Μπάρλα ή Μπουρνάρα»· στο ίδιο, σ.129 κ.ε.: Άλλα ευρήματα από την περιοχή του Ελληνικού ήταν ένας μικρός πύλινος Σάτυρος, μια κεφαλή Ασκληπιάδη 4ου αι. π.Χ., μια μαρμάρινη κεφαλή «χθονίας θεότητας», μια επιτύμβια επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων στην οποία αναγράφεται το όνομα «Λυσίδω» και παράσταση Ερμή.

⁴²¹ Τα γράμματα της επιγραφής ήταν πρόστυπα. K. Καλίτσης, Εύας Επιγραφή, ΑΕ 1960, Παράρτημα – Αρχαιολογικά Χρονικά, τ.99, σσ.6-8· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, ό.π., σ.14

⁴²² Πausανίας, Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, 38.6

⁴²³ W. Leake, 1830, σσ.486-491 και ο ίδιος, 1946, σ.296

⁴²⁴ Π. Φάκλαρης, 1990, ό.π., σ.96

⁴²⁵ W. Leake, 1830, σσ.486-491· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.108

Blouet⁴²⁶, οι οποίοι επισκέφτηκαν τη Λουκού το 1829, αποτυπώνοντας τα λείψανα που αντίκρισαν. Ο C. Bursian⁴²⁷ ταύτισε τα ερείπια που είδε με την Εύα κάνοντας λόγο για ρωμαϊκή έπαυλη, χωρίς ωστόσο να τεκμηριώνει την άποψή του, ενώ ο Boblaye⁴²⁸ επιβεβαίωσε ότι πρόκειται για ερείπια ρωμαϊκών χρόνων, ταυτίζοντας την περιοχή με τη θέση της Νηρίδας. Το 1833 ο L. Ross⁴²⁹ κατά την επίσκεψή του στη Λουκού σχεδίασε στο σημειωματάριό του ένα σκαρίφημα ενός αταύτιστου αναγλύφου ελληνιστικών χρόνων (εικ.77), το οποίο σήμερα σώζεται στο Αρχείο του Ινστιτούτου της Επιγραφικής της Ακαδημίας Επιστημών στο Βερολίνο. Από την άλλη μεριά, ο E. Curtius⁴³⁰, ο οποίος το 1850 επισκέφθηκε και αυτός την περιοχή, επιβεβαίωσε ότι τα ερείπια ανήκαν σε έπαυλη και όχι σε κάποιον οικισμό.

Μισό αιώνα αργότερα, το 1906 ο K. Ρωμαίος⁴³¹ περιηγήθηκε την Κυνουρία και σύμφωνα με μελέτες του για τα αρχαιολογικά ευρήματα των W. Leake και A. Boblaye, υποστήριξε πρώτος με βεβαιότητα ότι τα ερείπια στην Εύα Κυνουρίας ανήκαν στην έπαυλη. Ο Ρωμαίος στήριξε την άποψη αυτή χάρη σε δύο τεκμήρια: «ανέκδοτα επιγραφαί, σπουδαιότατα δια την ιστορία του τόπου»⁴³². Η πρώτη επιγραφή⁴³³ (εικ.78) εντοπίστηκε από τον ίδιο στον αύλειο χώρο της Μονής χαραγμένη πάνω σε πλατιά μαρμαρίνη ταινία από μάρμαρο Δολιανών, η οποία χρησίμευε ως επιστύλιο κάποιου «ευμεγέθους αναγλύφου»⁴³⁴. Η επιγραφή αναφερόταν στον παππού του Ηρώδη, Ίππαρχο, και ήταν η εξής:

ΙΠΠΑΡΧΟΣ ΑΤΤΙΚΟΥ ΠΑΤΗΡ

Η δεύτερη επιγραφή βρέθηκε και αυτή χαραγμένη πάνω σε θραύσμα από μάρμαρο Δολιανών, το οποίο το 1889 ήταν εντοιχισμένο σε ασβεστόκτιστο τοίχο πίσω από την κόγχη της εκκλησίας. Σύμφωνα με τον Ρωμαίο, ο λίθος αρχικά πρέπει να ήταν ερμαϊκή στήλη και να έφερε επιγραφές και στις δύο

⁴²⁶ A. Blouet, *Expedition Scientifique de Moree III*, Paris 1838, σ.56 κ.ε., πίν. 88-91· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.108

⁴²⁷ C. Bursian, 1868-1872, σσ.71-72

⁴²⁸ E. Puillon-Boblaye, 1835, σ.66

⁴²⁹ A. Μουστάκα, Ο Ludwig Ross στην Πελοπόννησο στο Ludwig Ross και η Ελλάδα, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα, 2-3 Οκτωβρίου 2002, επιμ. Η. R. Goette.-Ο. Παλαγγιά, Rahden/Westf 2005, σσ.240-241: Ο L. Ross κατά την επίσκεψή του στη Μονή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στη Λουκού σχεδίασε ορισμένα γλυπτά· A. Μουστάκα, Σχέδιο ενός αταύτιστου αναγλύφου των ελληνιστικών χρόνων από τη Μονή Λουκού στο *Amicitiae Gratia*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Τόμος στη Μνήμη της Αλκμήνης Ντάτσουλη, Αθήνα 2008, σσ.73-78, υποσ.3 και εικ.1-2: Το σκαρίφημα σύμφωνα με την A. Μουστάκα παρουσιάζει ομοιότητες με ανάγλυφο, αρ. ευρ. Λ 421, το οποίο βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου.

⁴³⁰ E. Curtius, *Peloponnesos II*, σσ.378-383· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.108· Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, *Η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας*, σ.9

⁴³¹ K. Ρωμαίος, *Επιγραφαί εκ Κυνουρίας*, Αθήνα: *Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας*, τεύχ.18, Αθήνα 1905, σσ.438-454· K. Ρωμαίος, *Ερευνητική περιοδεία εις Κυνουρίαν*, ΠΑΕ 1950, σσ.236-238

⁴³² Βλ. παρακάτω

⁴³³ K. Ρωμαίος, 1905, σ.439, εικ.1

⁴³⁴ Στο ίδιο, σ.440

πλευρές της. Η επιγραφή⁴³⁵ αυτή δεν ήταν ευανάγνωστη, καθώς από κάθε σειρά λείπουν δύο γράμματα⁴³⁶.

.επ.πρωτωγεκ.ι
ιπρωτοιςοστιςη
οσταξειενετερω
νω.ησαρξειεν.
ωμη.υμ.αλοιτο
ριτουτουτωνντικ..
θηναιησυγχυθηνα.

(καὶ) ἐπ(ί) πρώτῳ γε κ(α)ὶ
(ἐπ)ὶ πρώτοις, ὅστις ἦ
(πρ)οστάξειεν ἑτέρῳ
(ἦ γ)νώ(μ)ης ἄρξειεν ἦ
(γν)ώμη (σ)υμ(β)άλοιτο
(πε)ρὶ τοῦ τούτων τι κ(ει)
(νη)θῆναι ἢ συνχυθῆναι(ι).

Επειδὴ η επιγραφή ακολουθεῖ τον ἴδιο ἀρχαῖζοντα χαρακτήρα με τις ἀντίστοιχες επιγραφές με ἀρά του Ἡρώδη χωρὶς νὰ παρατηρεῖται καμία παραλλαγή, ο Ρωμαῖος τὴν ταυτίζει με τις επιγραφές του Βοικχίου (Boeckhiius)⁴³⁷, του Καστόρχη⁴³⁸ ἀλλὰ καὶ του Κουμανούδη⁴³⁹, υποστηρίζοντας ὅτι η επιγραφή θα ἦταν ἀφιερωμένη στον τρόφιμο Πολυδευκίωνα μαζί με ἀρά γιὰ ὅποιον τὴν κατέστρεφε. Ολόκληρη η επιγραφή εικάζεται ὅτι θα ἦταν ὡς ἐξῆς⁴⁴⁰:

Ἦρωες Πολυδευκίων,
ταῖς δε ποτ' ἐν τριόδοις σὺν σοὶ ἐπεστρεφόμην.
Πρὸς θεῶν καὶ ἡρώων, ὅστις εἶ ὁ ἔχων τὸν
χώρον, μήποτε μετακινήσης τούτων τι· καὶ τὰς
τούτων τῶν ἀγαλμάτων εἰκόνας καὶ τειμὰς
ὅστις ἦ καθέλ(οι ἦ μετακεινοίη, τούτῳ μ(ή)τε γῆν
καρπὸν φέρειν μ(ή)τε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι,
κακῶς τε ἀπολέσθαι(ι αὐτοῦς καὶ γένος. ὅστις
δὲ κατὰ χώραν φυλάττοι καὶ τειμῶν τὰ εἰωθότα,
καὶ αὔξων διαμένει, πολλ(ὰ καὶ ἀγαθὰ εἶναι
τούτῳ καὶ αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις· λυμήνασθαι δὲ
μηδὲ λωβή)σασθαι μηδέν, ἦ ἀποκ)ροῦσαι ἦ

⁴³⁵ IG III³ 1418· Στο ἴδιο, σ.445

⁴³⁶ Στο ἴδιο, σ.444

⁴³⁷ A. Boeckhiius, Vol.1, ὁ.π. ἀρ.989 σ.541

⁴³⁸ IG II² 13196· SEG XXXV 210· E. Καστόρχης, 1882, σ.538

⁴³⁹ IG II² 13194· Στ. Κουμανούδης, *Αττικὴς Επιγραφαὶ Επιτύμβιοι*, Αθήναι 1993, σσ.307-308, ἀρ.2569

⁴⁴⁰ Κ. Ρωμαῖος, 1905, σσ.444-445

συνθραῦσαι ἢ συνεχέαι τῆς μορφῆς καὶ τοῦ σχήματος· εἰ δὲ τις οὕτω ποιήσῃ, ἢ αὐτὴ καὶ ἐπὶ τούτοις ἀρά. Ἄλλ' ἔαν τὰ τε ἐπιθέματα τῶν μορφῶν ἀσινῇ καὶ ἀκέραια καὶ τὰ ὑποστήματα, τὰς βάσεις, ὥς ἐποιήθησαν καὶ ἐπὶ πρώτῳ γε καὶ ἐπὶ πρώτοις, ὅστις ἢ προστάξειεν ἑτέρῳ ἢ γνώμης ἄρξειεν ἢ γνώμη συμβάλοιτο περὶ τοῦ τούτων τι ἢ κεινηθῆναι ἢ συνχυθῆναι.

Αρχικά, ο πατέρας του Ηρώδη, Αττικός, διέθετε μια μικρή έπαυλη στην Εύα, την οποία έχτισε είτε ο ίδιος είτε ο πατέρας του, Ίππαρχος⁴⁴¹. Στα χρόνια του Ηρώδη η έπαυλη⁴⁴² επεκτάθηκε σε μεγάλο βαθμό⁴⁴³ και η διάταξή της⁴⁴⁴ θυμίζει το αρχιτεκτονικό σχέδιο των ρωμαϊκών περιαστικών (villa suburbana)⁴⁴⁵ αλλά και παραθαλάσσιων επαύλεων (villae maritimae)⁴⁴⁶. Ενδεχομένως, ο Ηρώδης να είχε ως πρότυπο την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι της Ιταλίας⁴⁴⁷ (εικ.79-80), καθώς πιθανολογείται ότι γύρω στο 130/1 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Αδριανός επισκεπτόμενος την περιοχή έδωσε στον Ηρώδη την άδεια για την επέκτασή της⁴⁴⁸.

Ο Ηρώδης ευεργέτησε την περιοχή της Εύας⁴⁴⁹ με την αναδιαμόρφωση της έπαυλης, κοσμώντας την με γλυπτά και αφιερώματα προς τιμήν της οικογένειάς του αλλά κι άλλων αγαπημένων του προσώπων. Η τεράστια αυτή έπαυλη (εικ.81) εκτείνεται σε επιφάνεια πάνω από 20.000τ.μ.⁴⁵⁰ στην Κυνουρία, απέναντι από τη Μονή Λουκούς, περίπου ενάμισι χιλιόμετρο νοτιοανατολικά από το σημερινό χωριό Κάτω Δολιανά και τρία χιλιόμετρα από την πόλη του Άστρους. Ο πρώτος ερευνητής της έπαυλης ήταν ο αρχαιολόγος Κ. Ρωμαίος το 1906, ο οποίος –όπως αναφέρθηκε και παραπάνω- υποστήριζε ότι στη Λουκού βρίσκεται η έπαυλη του Ηρώδη βασιζόμενος στον συνδυασμό δύο επιγραφών που σήμερα βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Άστρους αλλά και σε πορτρέτα του Πολυδευκίωνα, του Αντίνοου, του Λούκιου Βέρου και άλλων.

Κατά την αρχαιότητα εκεί όπου χτίστηκε ο σημερινός ναός της Μονής Λουκούς⁴⁵¹, μεταβυζαντινό κτίσμα αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του

⁴⁴¹ S. Karusu, RM 76, 1969, σ.253κ.ε.· W. Ameling, I, 1983, σ.29· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.33

⁴⁴² Βλ. J. Ermatinger, The World of Ancient Rome: A Daily Life Encyclopedia, Santa Barbara 2015, vol.2, σ.427 κ.ε.

⁴⁴³ W. Ameling, II, 1983, σ.100

⁴⁴⁴ Γ. Σταϊνχάουερ, *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου*: Ελλάδα-Ρώμη, Αθήνα 2009, σ.596: Ο Σταϊνχάουερ θεώρησε ότι η έπαυλη με διαστάσεις 1.000x500μ. ανήκε στην κατηγορία των κτηρίων με «μπαρόκ» σύνθεση, εντάσσοντάς την στην κατηγορία των αυτοκρατορικών επαύλεων τοπίου.

⁴⁴⁵ Άλλα παραδείγματα περιαστικής έπαυλης αποτελούν η έπαυλη του Νέρωνα και η οικία του Αυγούστου στο Παλατίνο λόφο καθώς επίσης και η ρωμαϊκή έπαυλη των Παπύρων στο Ηράκλειο της Ν. Ιταλίας. Βλ. J. Deiss, *Herculaneum, Italy's buried treasure: Roman Luxury – The villa of the Papyri*, σ.60 κ.ε.

⁴⁴⁶ A. McKay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Rome 1975, σ.128

⁴⁴⁷ M. Franceschini, 1991, σ.541

⁴⁴⁸ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.26

⁴⁴⁹ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.16: Η αρχαία κώμη Εύα γνώρισε μεγάλη ακμή τον 2ο αι. μ.Χ. και πιθανόν να καταστράφηκε από τις επιδρομές των Ερούλων γύρω στο 269 μ.Χ.

⁴⁵⁰ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.28

⁴⁵¹ Σχετικά με την προέλευση του ονόματος Λουκού βλ. Τ. Γρισόπουλος, Η κατά την Κυνουριαν Μονή

Σωτήρος, λέγεται ότι βρίσκονταν τα ερείπια του ιερού του Πολεμοκράτη⁴⁵², εγγονού του Ασκληπιού, το οποίο εξωράισε ο Ηρώδης φέρνοντας ανάγλυφα από το Ασκληπιείο της Αθήνας. Την ύπαρξη του ιερού αναφέρει ο Πausανίας⁴⁵³ στα Κορινθιακά, ενώ ο αρχαιολόγος Γ. Σπυρόπουλος⁴⁵⁴ υποστήριξε ότι το ιερό πιθανόν να βρίσκεται γύρω ή κάτω από το σημερινό Μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος⁴⁵⁵, καθώς είναι πάμπολλα τα παραδείγματα εκχριστιανισμών των αρχαίων ναών.

Οι πρώτες έρευνες στην περιοχή της Λουκούς πραγματοποιήθηκαν λίγα χρόνια πριν την ελληνική επανάσταση όταν διοικητής της Πελοποννήσου ήταν ο Βελής πασάς⁴⁵⁶ (1807-1812), ο οποίος ως «αποδέκτης αιτημάτων για διευκολύνσεις αρχαιολογικής φύσεως προς τους ξένους ταξιδιώτες, αναλαμβάνει και ο ίδιος αρχαιολογικές ανασκαφές, με οδηγό τον Πausανία [...] ενώ πουλά τα ευρήματά του στους αρχαιοφίλους περιηγητές ή τα χρησιμοποιεί ως μέσο για να προσεταιριστεί συμμάχους»⁴⁵⁷. Μετά την επανάσταση την περιοχή ανέσκαψαν και οι μοναχοί της Μονής, με επικεφαλής τον ηγούμενο Κ. Κοράλλη, φέρνοντας στο φως πολλά γλυπτά, άλλα ακέραια και άλλα φθαρμένα, τα οποία συγκέντρωσαν στον αύλειο χώρο της Μονής⁴⁵⁸.

Από το 1829 και εξής ανευρέθηκαν, εκτός από γλυπτά, κίονες, κιονόκρανα, επιστύλια, αρχιτεκτονικά μμήματα κτηρίων και πολλά άλλα⁴⁵⁹. Αρχικά τα γλυπτά που βρέθηκαν μεταφέρθηκαν στην αυλή της Μονής και αργότερα, μετά την ίδρυση του πρώτου Αρχαιολογικού Μουσείου στην Αίγινα το 1829 και τέλος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών και σε Μουσεία του Βερολίνου.

Σήμερα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κορίνθου εκτίθεται μια ερμαϊκή στήλη⁴⁶⁰ (εικ.99) η οποία βρέθηκε στην Κόρινθο το 1919 με την κεφαλή του

της Λουκούς, *Πελοποννησιακά*, τ.ΣΤ, Αθήνα 1968, σσ.134-136 και Ι. Κουσκούνα-Κ. Χασαπογιάννη-Ι. Κακαβούλια, 1981, σσ.230-232

⁴⁵² Πausανίας, Κορινθιακά, 2.3: «κατὰ δὲ τὸ ἕτερον πέρας τοῦ λιμένος Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἰσίδος ἱερά»· Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1950, σ.236· Κ. Ρωμαίος, Περιοδεῖα κατὰ τὴν Κυνουρίαν, ΠΑΕ 1953, σσ.255-256

⁴⁵³ Πausανίας, Κορινθιακά, 38.6: καὶ ἱερὸν τοῦ Πολεμοκράτους ἐστὶν ἐν ταύτῃ. ὁ δὲ Πολεμοκράτης ἐστὶ καὶ οὗτος Μαχάονος υἱός, ἀδελφὸς δὲ Ἀλεξάνορος, καὶ ἰᾶται τοὺς ταύτῃ καὶ τιμὰς παρὰ τῶν προσοίκων ἔχει.

⁴⁵⁴ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, ὁ.π., σ.15

⁴⁵⁵ Εἰδὼ ἀξίζει νὰ ἀναφέρω ὅτι, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὴν περιοχή ἀλλὰ καὶ στὸ μοναστήρι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος στὶς 28-29 Αὐγούστου 2015, ὅπου συνομίλησα με τὴν ηγούμενη καὶ τίς μοναχές τίς ὁποῖες καὶ θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω γιὰ τὴν πολὺτιμη βοήθειά τους, ἀντίκρισα στὸν προαύλιο χώρο τοῦ μοναστηριοῦ κάποια ἀνάγλυφα θραύσματα, ἀλλὰ ἐντοιχισμένα στὸ ναὸ καὶ ἀλλὰ τοποθετημένα στὸ ἔδαφος, τὰ ὁποῖα πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐπαυλὴ τοῦ Ηρώδῃ. Τὸ ἐνδιαφέρον μου στὴν περιήγησή που εἶχα τράβηξαν κυρίως δύο ἀνάγλυφα γλυπτά, τοῦ Ηρώδῃ καὶ τῆς Ρήγιλλας, κοντὰ στὴν εἴσοδο τοῦ μοναστηριοῦ.

⁴⁵⁶ E. Curtius, *Peloponnesos II*, σ.379· Π. Φάκλαρης, 1990, σ.97· ὁ ἴδιος, 1985, σ.109

⁴⁵⁷ W. Gell, *Narrative of a Journey in the Morea*, London 1823, σ.364: Ἡ ἐπιθυμία τοῦ πλοῦτου ἀνάγκασε τὸν Βελή πασά νὰ ζητήσει νὰ μάθει ὅλα ὅσα ἔγραφε ὁ Πausανίας προκειμένου ξεκινήσει ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες γιὰ τὴν ἀποκάλυψη πολὺτιμων λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος

⁴⁵⁸ Α. Στρατής, *Ιστορικά Κονιάματα ἀπὸ τὴν «Ἑπταυλὴ τοῦ Ηρώδῃ Ἀττικοῦ» στὴ Λουκοῦ Κυνουρίας: μακροσκοπικὴ ἐξέταση καὶ ἀρχαιολογικὰ συμπεράσματα, Πρακτικά τοῦ Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν: Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, τ.2, 2007, σ.274· Π. Φάκλαρης, 1990, σσ.96-97

⁴⁵⁹ Π. Φάκλαρης, 1985, σ.109

⁴⁶⁰ Α. Φιλαδέλφεύς, Ερμαϊκὴ στήλη Ηρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, *Αρχαιολογικὸ Δελτίο* 5, Παράρτημα τοῦ Αρχαιολογικοῦ Δελτίου 1919, σσ.39-40: «Τὸ Ἑρμείον» τῆς Νέας Κορίνθου ἀποκτὰ μεγίστην ἀξία, διότι εἶναι ἡ αὐθεντικωτέρα προτομή τοῦ διασέμου σοφιστοῦ, ἡ δ' ἐπιγραφή περὶ πλέον μαρτυρεῖ ὅτι αὐτὴ ἀνέκειτο

Ηρώδη⁴⁶¹, στην οποία εμφανίζεται με γενειάδα και μακριά κυματιστή κόμη. Η στήλη φέρει χαραγμένη την επιγραφή⁴⁶²:

ΗΡΩΔΗΣ ΕΝΘΑΔΕ ΠΕΡΙΕΠΑΤΕΙ

Ο Ηρώδης σύμφωνα με τον Φιλόστρατο⁴⁶³ βρέθηκε στην Κόρινθο όπου αφιέρωσε δύο λατρευτικά αγάλματα, του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης, στο ναό του Ποσειδώνα στα Ίσθμια και μάλιστα κατά μίμηση των χρυσελεφάντινων αγαλμάτων της κλασικής εποχής.

Πολλά από τα ευρήματα στην Κυνουρία αποκαλύφθηκαν έπειτα από διάφορες αγροτικές εργασίες και διανοίξεις δρόμων. Πιο συγκεκριμένα, το 1933⁴⁶⁴ κοντά στη Μονή Λουκού βρέθηκε ένα ανάγλυφο ελληνιστικών χρόνων (300-30 π.Χ.) στο οποίο παριστάνεται ένας άντρας με χιτώνα και γενειάδα. Η μορφή υψώνει το αριστερό της χέρι στο οποίο κρατάει σταφύλι, ενώ με το δεξί πιθανόν να κρατούσε κάποιο εργαλείο. Άλλα ευρήματα αποτελούν δύο ακέφαλες ανδρικές προτομές ρωμαϊκών χρόνων και μια κεφαλή η οποία έχει δεμένη την κόμη με ταινία. Η κεφαλή είναι εντοιχισμένη σε βορεινό κελί της Μονής της Μεταμορφώσεως. Επιπλέον, βρέθηκαν ένας κορμός δέντρου ρωμαϊκών χρόνων, στο οποίο τυλίγεται άμπελος με φύλλα, σταφύλια και έλικες, τέσσερα κορινθιακού ρυθμού κιονόκρανα ρωμαϊκών χρόνων κοσμημένα με δύο σειρές ακάνθους, ένα κιονόκρανο κορινθιακού ρυθμού του 1ου ή 2ου αι. μ.Χ., ένα ιωνικό κιονόκρανο 3ου-4ου αι. π.Χ., δύο ωοειδείς βάσεις κίωνων ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκαν στις δύο πλευρές της εισόδου του ναού, ένας ωοειδής κίονας ύψους 1,52μ., ο οποίος τοποθετήθηκε στην πρώτη κλίμακα βορεινού κελιού της Μονής, τέσσερις λίθινοι στύλοι ρωμαϊκών χρόνων, δύο ακέραιοι κίονες ρωμαϊκών χρόνων μήκους 3μ., δύο μαρμάρινα επιστύλια ρωμαϊκών χρόνων το ένα μήκους 2,20μ. βρίσκεται στην είσοδο της Μονής και το άλλο μήκους 1,83μ. είναι κοσμημένο με γλυπτή ταινία με κλαδιά δρυός και φύλλα και

εν δημοσίω τινί κήπῳ της αρχαίας Κορίνθου, εν τῷ Κρανείῳ δηλ. ὅπερ κατὰ πάσαν πιθανότητα ἐκεῖτο παρὰ τον σημερινόν σταθμόν Εξαμιλλίου, ὁπότεν διέρχεται ὁ ρηθεὶς χεῖμαρρος 'Λεύκων' ὅστις ἐκεῖθεν αναμφισβητήτως παρέσυρε ταύτην πρὸς την παραλίαν του Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου καὶ ἐξεβράσθη. Τελευταῦντες μίαν διακαή ἐκφράζομεν ευχήν, ὅπως δαπάναις του Δημοσίου ἀνιδρυθῶσι δύο ἀντίγραφα ταύτης, ἐν ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ Σταδίῳ καὶ ἑτερον ἐν τῷ Ὡδεῖῳ Ηρώδου του Ἀττικοῦ [...]'»· Α. Philadelphus, Un Hermès d' Hérode Atticus, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, τ. XLIV, Paris 1920, σ.170 κ.ε.· P. Graindor, 1930, σ.131· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1978, σ.228· J. Tobin, 1997, σ.73· C. Neugebauer, 1934, σ.104 κ.ε.· G.M.A. Richter, *The portraits of the Greeks*, Vol.3, London 1965, σ.286, εικ. 2044 καὶ 2046

⁴⁶¹ Α. Φιλαδελεφεύς, ΑΔ 1919, σ.39: Αρχικά η κεφαλή η οποία βρέθηκε αποκομμένη από την στήλη παρουσιάζει τον Ηρώδη πωγωνοφόρο με βλέμμα σοβαρού άνδρα φιλοσόφου· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.19· η ίδια, 1978, σσ.161-162: Η απεικόνιση αυτή του Ηρώδη παρουσιάζει ομοιότητες με τα πορτρέτα του Αδριανού πράγμα που δικαιολογείται λόγω του ότι ο Ηρώδης έζησε την εποχή των ρωμαίων αυτοκρατόρων Αδριανού, Αντωνίου Πίου, Λούκιου Βέρου και Μάρκου Αυρηλίου.

⁴⁶² SEG XI 187· W. Ameling, II, 1983, no.194, σ.213

⁴⁶³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 551: «ἀνέθηκε δὲ Ἡρώδης Ἀθηναίοις καὶ τὸ ἐπὶ Ῥηγίλλῃ θέατρον κέδρου ξυνθεὶς τὸν ὄροφον, ἡ δὲ ὕλη καὶ ἐν ἀγαλματοποιαῖς σπουδαία: δύο μὲν δὴ ταῦτα Ἀθήνησιν, ἃ οὐχ ἑτέρωθι τῆς ὑπὸ Ῥωμαίοις, ἀξιούσθω δὲ λόγου καὶ τὸ ὑπ' ὠρόφιον θέατρον, ὃ ἐδείματο Κορινθίοις, παρὰ πολὺ μὲν τοῦ Ἀθήνησιν, ἐν ὀλίγοις δὲ τῶν παρ' ἄλλοις ἐπαινουμένων, καὶ τὰ Ἰσθμοὶ ἀγάλματα ὃ τε τοῦ Ἰσθμίου κολοσσὸς καὶ ὁ τῆς Ἀμφιτρίτης καὶ τὰ ἄλλα, ὧν τὸ ἱερὸν ἐνέπλησεν»· Κ. D. S. Lapatin, *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 2001, σσ.127-128

⁴⁶⁴ Ι. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σσ.105-106

βρίσκεται εντοιχισμένο σε βορεινό κελί της Μονής. Άλλα ευρήματα που εντοπίστηκαν την ίδια χρονιά ήταν τέσσερις λίθινες πλάκες ρωμαϊκών χρόνων κοσμημένες με φυτική διακόσμηση, μια μαρμάρινη πλάκα κοσμημένη με ανθέμια χριστιανικών χρόνων, η οποία βρίσκεται πίσω από την πύλη της εισόδου της Μονής, ένα μαρμάρινο υπέρθυρο χριστιανικών χρόνων με γείσο και οδόντες και μια βάση στύλου Κορινθιακού τύπου⁴⁶⁵ ύψους 0,25μ.

Σε απόσταση 1,5χλμ. νοτιοδυτικά του μοναστηριού και συγκεκριμένα στη θέση Γουβιά βρέθηκαν λείψανα δίοξου υδραγωγείου υστερορωμαϊκών χρόνων με μεγάλους μαντρότοιχους⁴⁶⁶. Η ύπαρξη πολλών και μεγαλόπρεπων ευρημάτων επιβεβαιώνουν ότι στην περιοχή υπήρχε πλούσιος οικισμός με πολυτελείς κτηριακές εγκαταστάσεις. Ο Κ. Ρωμαίος απέδωσε τα ευρήματα αυτά σε κάποιο Ασκληπιείο⁴⁶⁷ ώριμων κλασικών χρόνων και στην έπαυλη του Ηρώδη, βασισμένος σε επιγραφές όπως αυτή σε βάση αγάλματος από το Ασκληπιείο⁴⁶⁸. Αναλυτικότερα, στον περίβολο της Μονής Λουκού το 1872 βρέθηκε αναθηματικό ανάγλυφο από μάρμαρο Δολιανών με παράσταση του Ασκληπιού με την οικογένειά του⁴⁶⁹ (εικ.82), έργο του 380 π.Χ. Στο ανάγλυφο αυτό, σε σχήμα ναΐσκου, παριστάνεται ο Ασκληπιός όρθιος, στηριζόμενος σε ράβδο στην οποία τυλίγεται ένα φίδι και σε μεγαλύτερη κλίμακα από τις υπόλοιπες μορφές της οικογένειάς του, οι οποίοι ετοιμάζουν θυσία. Ακριβώς πίσω από τον Ασκληπιό βρίσκεται η Υγεία με καλύπτρα στο κεφάλι και ακολουθούν οι δυο γιοι και οι τρεις κόρες του, ενώ στα αριστερά του βρίσκεται μια οικογένεια λατρευτών. Σήμερα το ανάγλυφο βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας με αρ. εύρ. 1402⁴⁷⁰ και φέρει την νεότερη επιγραφή⁴⁷¹:

ΔΩΡΕΙ Η ΜΟΝΗ ΛΟΥΚΟΥ

Άλλο εύρημα αποτελεί τμήμα ανθεμωτής στήλης στην οποία μια μορφή απεικονίζεται μεταξύ των παραστάδων. Χρονολογείται τον 4ο αι. π.Χ. και βρέθηκε είτε στον Άγιο Στέφανο είτε στο Ελληνικό κατά τον Π. Φάκλαρη⁴⁷². Ένα ακόμα εύρημα είναι ένα ανάγλυφο του 4ου αι. π.Χ. από μάρμαρο Δολιανών, το οποίο βρέθηκε στο περιβόλι της Μονής το 1952⁴⁷³. Πρόκειται για τον ήρωα

⁴⁶⁵ Στο ίδιο, σσ.106-107: Παρόμοια βάση βρέθηκε στην περιοχή Αγιαναστασιά και στη θέση «Μάνα του Νερού»

⁴⁶⁶ Π. Φάκλαρης, 1985, σ.112

⁴⁶⁷ Ο Πausanias περιγράφει το 170 μ.Χ. την ύπαρξη ιερού του Ασκληπιού, θεού της Ιατρικής ή του Ασκληπιάδη Πολεμοκράτη, στην περιοχή της Λουκούς. Σήμερα τα ευρήματα αυτά βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας. Pausanias, Κορινθιακά, 2.3

⁴⁶⁸ IG II² 3599 και IG II² 4523· AD 25, 1970A, σσ.195-197· W. Ameling, II, 1983, εικ.88· ο ίδιος, I, 1983, σ.91 αρ.65 και σ.166 αρ.169· J. Tobin, 1997, σ.71

⁴⁶⁹ Κ. Κουρουγιώτης, Άγαλμα Ασκληπιού εξ Ελευσίνος, AD 9, 1924-1925, σ.115 εικ.4· Ι. Σβορώνος, *Το εν Αθήναις Εθνικό Μουσείο*, 1903, πιν.ΧΧV, 4 τ.2, σσ.351-352· Ν. Καλτσάς, *Τα γλυπτά*, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 2002, σ.210 αρ.428· S. Karusu, RM 76, 1969, σ.258, πιν.82.2

⁴⁷⁰ Σ. Καρούζου, *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον*, Συλλογή Γλυπτών, Περιγραφικός Κατάλογος, Αθήνα 1967, σ.150

⁴⁷¹ Ι. Σβορώνος, *Το εν Αθήναις Εθνικό Μουσείο*, σ.352· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.26· Ν. Καλτσάς, *Τα γλυπτά*, σ.21

⁴⁷² Π. Φάκλαρης, 1985, σ.89, 2, πιν.37

⁴⁷³ Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1953, σσ.256-257· Ι. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.104

«Κυνηγέτη»⁴⁷⁴ (εικ.83), ο οποίος φοράει κοντό χιτώνα, κρατάει στα χέρια πιθανώς λαγωβόλο⁴⁷⁵. Στο κάτω μέρος προς τα δεξιά του εικονίζεται ένα κεφάλι φιδιού ενώ αριστερά ένα κεφάλι σκύλου⁴⁷⁶. Άλλωστε σύμφωνα με τον Κ. Ρωμαίο στα Ασκληπιεία υπήρχε η συνήθεια να τιμώνται τα σκυλιά και οι κυνηγέτες σύμφωνα με επιγραφή⁴⁷⁷ που βρέθηκε στην ανατολική πλευρά της παραλίας της Ζέας στον Πειραιά, της οποίας το κείμενο έχει ως εξής:

ΚΑΤΑ ΤΑΔΕ ΠΡΟΘΥΕΣΘΑΙ· ΜΑΛΕΑΤΗ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ·
ΑΠΟΛΛΩΝΙ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ· ΕΡΜΗ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ·
ΙΑΣΟΙ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ· ΠΑΝΑΚΕΙΑ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ·
ΚΥΣΙΝ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ· ΚΥΝΗΓΕΤΑΙΣ ΠΟΠΑΝΑ ΤΡΙΑ

Ένα ακόμα αναθηματικό ανάγλυφο τύπου Νεκροδείπνων⁴⁷⁸ του 4ου αι. π.Χ. το οποίο βρέθηκε στον κήπο της Μονής Λουκούς και σήμερα βρίσκεται στο μουσείο του Άστρους απεικονίζει μια ανακεκλιμένη γενειοφόρο μορφή, πιθανώς ήρωα ή θεό, με ιμάτιο και πόλο στο κεφάλι. Με το δεξί του χέρι υψωμένο κρατάει κέρας ενώ με το αριστερό χέρι κρατάει πιθανώς φιάλη⁴⁷⁹ (εικ.84). Κοντά στα πόδια του κάθεται μια γυναίκα, πιθανώς η Υγεία, η οποία του προσφέρει με το αριστερό της χέρι κάποιο σκεύος ή πυξίδα. Η γυναικεία μορφή φοράει χιτώνα και ιμάτιο και έχει γυρισμένη την πλάτη της σε τέσσερις ικέτες οι οποίοι υψώνουν το δεξί τους χέρι και φέρουν δώρα. Ακριβώς μπροστά τους βρίσκεται ένα μικρό κορίτσι και δύο αγόρια ενώ μπροστά από την κλίνη βρίσκεται ένα τραπέζι με φαγητά και ένας οινοχόος που κρατάει έναν κρατήρα πιθανώς με κρασί.

Άλλο εύρημα από τον χώρο της Μονής Λουκού αποτελεί τμήμα επιτύμβιας στήλης τύπου Νεκροδείπνων⁴⁸⁰ του 4ου αι. π.Χ., το οποίο βρέθηκε το 1939 κατά την κατασκευή του δρόμου στην νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου της Μονής Λουκούς. Πιο συγκεκριμένα, στα αριστερά του αναγλύφου απεικονίζεται

και 127· Κ. Ρωμαίος, 1956, σσ.10-11, εικ.11· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.237

⁴⁷⁴ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 558· J. Tobin, 1997, σ.134· Ο Ηρώδης συνήθιζε να παριστάνει αγάλματα των τροφίμων του σε διάφορες φάσεις του κυνηγιού.

⁴⁷⁵ Ι. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.104: «Το λαγωβόλο ήταν ξύλο πού έφεραν μαζί τους οι ξωμάχοι και πετώντας το με τέχνη σκότωναν λαγούς»

⁴⁷⁶ Πausanias, II, 27,2: «τοῦ δὲ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἄγαλμα μεγέθει μὲν τοῦ Ἀθήνησιν Ὀλυμπίου Διὸς ἥμισυ ἀποδεῖ, πεποῖηται δὲ ἐλέφαντος καὶ χρυσοῦ [...] τὴν δὲ ἐτέραν τῶν χειρῶν ὑπὲρ κεφαλῆς ἔχει τοῦ δράκοντος, καὶ οἱ καὶ κύων παρακατακείμενος πεποῖηται»· Κ. Ρωμαίος, 1956, σ.12· Ο Κ. Ρωμαίος, βασισμένος σε πηγή του Πausanias, θεωρεῖ βέβαιο ὅτι ὁ Κυνηγέτης εἶναι ὁ Ἀσκληπιός καθὼς παρουσιάζουν τὸ ἴδιο θέμα· Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1953, ὁ.π., σ.256

⁴⁷⁷ IG II² 4962· Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1953, ὁ.π., σ.257

⁴⁷⁸ Θ. Σπυρόπουλος, Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως στον τόμο: Ο. Palagia-W. Coulson (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, 1993, σ.261· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.23· Άλλα παραδείγματα νεκροδείπνων βλ. R. Thönges – Stringaris, *Das Griechische Totenmahl*, AM 80, Berlin 1965, σσ.1-67, Beilage 1-30

⁴⁷⁹ Για παρόμοια αναθηματικά ανάγλυφα θέματα βλ. Ν. Καλτσάς, *Τα γλυπτά*, σσ.136 και 229-231

⁴⁸⁰ R. Thönges – Stringaris, 1965, σσ.65-66: Τα Νεκρόδειπνα ήταν μια κατηγορία αναθηματικών αναγλύφων με τελετουργική πράξη, αφιερωμένα σε Ήρωες και Θεούς, τα οποία πρωτοεμφανίστηκαν τον 6^ο αι. π.Χ.· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.170: «Το θέμα των νεκροδείπνων δηλαδή η σχέση που αναπτύσσεται μέσω της προσφοράς θυσιών ανάμεσα στους θνητούς, οι οποίοι παρίστανται ως ικέτες και στην ανακεκλιμένη μορφή του Ήρωα ανάγεται στην ελληνική ηρωική αντίληψη [...] πομπή των ικετών, τον βωμό και σκηνές θυσίας απαντούν ήδη στα ανάγλυφα από τον 4^ο αι. π.Χ.»

μια γυναικεία μορφή, πιθανώς η Υγεία ή η Πανάκεια⁴⁸¹, η οποία φοράει χιτώνα και ιμάτιο, καλύπτρα στο κεφάλι και κρατάει κίστη ή πυξίδα. Δίπλα της εικονίζεται ένας θεός ή ήρωας με πόλο στο κεφάλι (εικ.85-86), μεταξύ των δύο ανακλιμένων μορφών βρίσκεται ένα φίδι⁴⁸², ενώ στα δεξιά της παράστασης παριστάνεται ένας νεαρός υπηρέτης. Επιπλέον, το ανάγλυφο, που παρουσιάζει παρόμοιο θέμα με το προηγούμενο ανάγλυφο τύπου Νεκροδείπνων, φέρει στο επιστύλιό του επιγραφή⁴⁸³ με αλλοιωμένα τα γράμματα:

ΗΡΩΙ ΕΥΞΑΜΕΝΟΣ ΑΝΕΘΗΚΕ

Το 1959 όλα τα ευρήματα από τον αύλειο χώρο της Μονής μεταφέρθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Άστρους, η οποία στεγάζεται στο κτήριο της πρώην σχολής Καρυτσιώτη, εκτός από το άγαλμα της ένθρονης Αθηνάς και τα κιονόκρανα που μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης⁴⁸⁴.

Το 1970 στην έπαυλη του Ηρώδη βρέθηκε μια μαρμαρίνη εικονιστική κεφαλή ώριμου άνδρα⁴⁸⁵ από πεντελικό μάρμαρο, με έντονη χρήση του τρυπανιού, με γενειάδα και πυκνά κυματιστά μαλλιά η οποία χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. μ.Χ. Η κεφαλή (εικ.87-88) αποδίδει τον Λεύκιο Βέρο (86-138 μ.Χ.), και βρίσκεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Άστρους. Συγκεκριμένα, στα χρόνια της γερμανικής κατοχής ο Κλ. Οικονόμου, κάτοικος των Δολιανών, βρήκε την κεφαλή, ύψους 0,37μ. και πλάτους 0,22μ., και την μετέφερε στο σπίτι του. Το 1944, όταν ένας γερμανός αξιωματικός είδε την κεφαλή αυτή, ο Κλ. Οικονόμου την έθαψε, όπως μαρτυρείται, σε έναν λάκκο στον κήπο του. Σύντομα ο γερμανός αξιωματικός επέστρεψε μαζί με στρατιώτες και την αναζήτησε επίμονα, αλλά μάταια. Η κεφαλή έμεινε θαμμένη εκεί μέχρι το 1970, όταν τα παιδιά του Κλ. Οικονόμου την βρήκαν τυχαία και την παρέδωσαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Άστρους⁴⁸⁶.

Δύο χρόνια αργότερα, το 1972, έξω από τη βόρεια πλευρά της Μονής, μεταξύ Άστρους και Δολιανών βρέθηκαν ανάγλυφα μεταξύ των οποίων και αυτό με την επιγραφή: ΙΠΠΑΡΧΟΣ ΑΤΤΙΚΟΥ ΠΑΤΗΡ⁴⁸⁷, η οποία αναφέρεται στον παππού του Ηρώδη. Έτσι, μέχρι το 1977 οι αρχαιολόγοι είχαν πειστεί για

⁴⁸¹ Ι. Σβορώνος, *Το εν Αθήναις Εθνικό Μουσείο*, σ.352· Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1953, σ.255

⁴⁸² Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1950, σσ.236-237, εικ.7· Ι. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.127

⁴⁸³ Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1950, σ.237· Κ. Ρωμαίος πιθανολογεί ότι προς τα αριστερά της επιγραφής θα ήταν χαραγμένο το όνομα του Πολεμοκράτη με βάση και τη δεύτερη επιγραφή Νεκροδείπνων που βρέθηκε στον περίβολο της Μονής· Κ. Ρωμαίος, ΠΑΕ 1953, ό.π., σσ.255-256· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.24· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.237, πιν.164α

⁴⁸⁴ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.20

⁴⁸⁵ Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ.84, πίν.70α· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.114, εικ.49· Ο ίδιος, 1990, εικ.β, σ.32· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.47· Ι. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σσ.133-134 και πιν.12 σ.148

⁴⁸⁶ Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, ΑΔ 26, Χρονικά Β'1, Αθήνα 1971, σ.84, εικ.70α· Π. Φάκλαρης, 1990, σ.99, υποσ.321· Π. Φάκλαρης, *Η χαμένη έπαυλη του Ηρώδη Αττικού*, εφημ. το Βήμα, 13/02/2000 Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=119284> (Τελευταία πρόσβαση στις 3/10/2017)

⁴⁸⁷ Κ. Ρωμαίος, *Επιγραφαί εκ Κυνουρίας*, σ.439 κ.ε.· Ρ. Graindor, 1930, σ.17· W. Ameling, II, 1983, σσ.92 και 100· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.19· Η επιγραφή βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Άστρους με αρ. ευρ. 5· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σσ.29-30

την ορθότητα της ερμηνείας και της τεκμηρίωσης του Κ. Ρωμαίου⁴⁸⁸ σχετικά με την έπαυλη στη Λουκού, μέσα από τις επιγραφές και τα διάφορα γλυπτά που βρέθηκαν κατά καιρούς.

Το 1977 η Αρχαιολογική Υπηρεσία⁴⁸⁹ υπό τον έφορο τον Γ. Σταϊνχάουερ ξεκίνησε την ανασκαφική έρευνα στη θέση Κολώνες (εικ.89-90) αλλά και στη βόρεια πλευρά του περιβόλου της Μονής⁴⁹⁰ για τον εντοπισμό της έπαυλης. Τα ευρήματα ήταν πλούσια. Στο φως ήρθαν ένα Νυμφαίο αποτελούμενο από δύο εξέδρες με μια ημικυκλική ασίδα μεταξύ αυτών⁴⁹¹. Στη νότια τάφρο κατέληγε μεγάλος υπόγειος κτιστός αγωγός νερού, μέσα στο οποίο βρέθηκε εικονιστική κεφαλή του Πολυδευκίωνα (εικ.91), χρονολογούμενη γύρω στο 150 μ.Χ.. Η κεφαλή έχει το βλέμμα στραμμένο προς τα δεξιά, τα μαλλιά της μπροστά στο μέτωπο με αφέλεις, έχει σαρκώδη χείλη και αμυγδαλόσχημα μάτια. Άλλα ευρήματα από το Νυμφαίο⁴⁹² ήταν, μια ανδρική κεφαλή εφήβου από λευκό λεπτόκοκκο μάρμαρο (εικ.92) και μια μαρμάρινη προτομή του Αντίνοου⁴⁹³ (εικ.93). Η προτομή αυτή του Αντίνοου είναι έργο του 2ου αι. μ.Χ. από πεντελικό μάρμαρο, έχει διαστάσεις 0,60x0,60μ., φέρει έντονη χρήση τρυπανιού στα μαλλιά ενώ το βλέμμα και το κεφάλι είναι στραμμένα προς τα αριστερά.

Επιπλέον, το 1977 στην ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο χώρο της βόρειας βασιλικής βρέθηκε επιτύμβια στήλη του 4ου αι. π.Χ. με αετωματική επίστεψη. Σε αυτήν εικονίζονται δύο γυναίκες μεταξύ παραστάδων, η μία αποδίδει την νεκρή και η άλλη την ζωντανή⁴⁹⁴ (εικ.94). Η νεκρή γυναίκα παριστάνεται καθισμένη, φοράει χιτώνα και ιμάτιο που καλύπτει και το πρόσωπο, ενώ στα δεξιά της παριστάνεται μια νεότερη γυναίκα με μακρύ χιτώνα και ιμάτιο με πυξίδα στο αριστερό της χέρι. Θεωρείται ότι η νεαρή γυναίκα από το ύφος και τον τύπο των μαλλιών της είναι η υπηρέτρια η οποία νιώθει θλίψη για τον χαμό της κυράς της και το πρόσωπό της φαίνεται να έχει δουλευτεί δύο φορές⁴⁹⁵. Σημαντικά ευρήματα της ίδιας περιόδου προέρχονται και από την περιοχή του Ελληνικού, όπως ένας κορμός εφήβου από πεντελικό μάρμαρο του 4ου αι. π.Χ., ο οποίος θεωρείται ότι προέρχεται από την Αθήνα⁴⁹⁶ και ένα άγαλμα Ασκληπιάδη του 2ου αι. π.Χ. (εικ.95), με μακριά μαλλιά και γένια, και ιμάτιο που αφήνει ακάλυπτο το στήθος του⁴⁹⁷.

⁴⁸⁸ Κ. Ρωμαίος, 1956, σσ.2-3: «Διδάχτηκα, ότι η Κυνουρία είναι κατά σημαντικό μέρος άγνωστη και το μεγαλύτερο κέρδος ήταν, εκτός από πλήθος ειδήσεις, που απέδωσαν αφορμή σε αποτελεσματικές έρευνες, ότι μεγάλωσε το ενδιαφέρον μου για τη χώρα κι έμεινε ανεξάντλητο»

⁴⁸⁹ Τις ανασκαφές πραγματοποίησε η Ε' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Λακωνίας και Αρκαδίας.

⁴⁹⁰ Π. Φάκλαρης, 1990, σ.100, υποσ.325

⁴⁹¹ W. Leake, 1830, σ.490· L. Ross, σ.170· J. Frazer, 1913, σ.308· C. Bursian, 1868-1872, ό.π., σ.70· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.115

⁴⁹² Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.20

⁴⁹³ Στο ίδιο, σ.38· Ι. Κουσκουνά - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.136, 74· Π. Φάκλαρης, 1990, σ.101

⁴⁹⁴ Παρόμοιο θέμα σε επιτύμβιες στήλες, κλασικής περιόδου, βρέθηκαν στον Πειραιά και στην περιοχή Κουκουβάουνες στην Αττική. Βλ. Ν. Κατσάς, *Τα γλυπτά*, σσ.163 και 168· Ανάλογο θέμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης βρέθηκε και στην Παλλήνη το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνα με αρ. εύρ. BE32

⁴⁹⁵ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.24

⁴⁹⁶ Στο ίδιο, σ.25

⁴⁹⁷ Στο ίδιο, σ.27

Πολλά από τα ευρήματα που βρέθηκαν κατά καιρούς στην περιοχή της Λουκούς αρχικά συγκεντρώθηκαν στο πρώτο Ελληνικό Μουσείο στην Αίγινα και αργότερα μεταφέρθηκαν σε διάφορα μουσεία. Συγκεκριμένα, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας βρίσκονται μια Αμαζόνα-Καρυάτιδα, μια σφίγγα από μαύρο μάρμαρο, ένα γυναικείο άγαλμα από τους Ασκληπιάδες, το ακέφαλο άγαλμα ένθρονης Αθηνάς⁴⁹⁸ (εικ.96α-β) με ποδήρη πτυχωτό χιτώνα και ιμάτιο συγκρατούμενο με πόρπη που κοσμεύεται με κεφαλή Γοργόνας, έργο που χρονολογείται στα μέσα 2ου αι. μ.Χ. και σήμερα βρίσκεται σε κόγχη της αυλής της Μονής Λουκού (εικ.97) καθώς κι ένα ακέφαλο άγαλμα γυναικείας θεότητας φυσικού μεγέθους πιθανώς της Αφροδίτης ή Αμυμώνης (εικ.98), η οποία φοράει ιμάτιο αφήνοντας ακάλυπτο το πάνω μέρος του σώματος.

Ανασκαφικές έρευνες πραγματοποιήθηκαν και το 1978 από τον έφορο Γ. Σταϊνχάουερ και τον Π. Φάκλαρη. Ωστόσο, παρά τον πλούτο των ευρημάτων από τις μέχρι τότε ανασκαφές, το 1980 καταστράφηκαν αρκετά θεμέλια κτισμάτων λόγω παράνομων εργασιών σε παρακείμενο χωράφι, εργασίες κατά τις οποίες βρέθηκε μαρμαρίνη ανδρική κεφαλή του 2ου αι. μ.Χ.⁴⁹⁹ (εικ.100).

Κατά τη δεκαετία του '80 την διεύθυνση των ανασκαφών ανέλαβε ο τότε έφορος Αρχαιοτήτων Θ. Σπυρόπουλος, ενώ αργότερα μέχρι το 2001 το μεγαλύτερο μέρος της έπαυλης ανέσκαψε ο αρχαιολόγος του Γ. Θ. Σπυρόπουλος. Από τις ανασκαφές ήρθε στο φως ένα μεγάλο συγκρότημα, με έναν κεντρικό πυρήνα και διάφορες εγκαταστάσεις περιμετρικά (εικ.101). Η έκταση της έπαυλης διαμορφώνεται σε τρία επίπεδα λόγω κλίσης του εδάφους. Στη βόρεια και χαμηλότερη -σε σχέση με την υπόλοιπη έκταση- πλευρά της έπαυλης βρίσκεται μια υπόστυλη αίθουσα, τύπου τρίκλιτης βασιλικής, η οποία, σύμφωνα με τον Γ. Θ. Σπυρόπουλο⁵⁰⁰, ξεκίνησε να χτίζεται στα χρόνια των Φλαβίων (1ος αι. μ.Χ.) από τον Ίππαρχο ή τον Αττικό και ολοκληρώθηκε από τον Ηρώδη την εποχή του Αδριανού (117-138 μ.Χ.). Αυτοί πρόσθεσαν προς τα δυτικά την αψίδα με τις κόγχες, ένα φυλάκιο στη βορειοανατολική εξωτερική γωνία, μια στενόμακρη αίθουσα που χρησιμοποιούνταν ως βιβλιοθήκη, τον ιερό-λατρευτικό χώρο «Iararium»⁵⁰¹ με εικόνες της οικογένειας του Ηρώδη, αίθουσες τέχνης, αίθουσες οικογενειακών κειμηλίων καθώς και χώρο όπου φυλάσσονταν τα κειμήλια και τα χειρόγραφα του ίδιου του Ηρώδη⁵⁰². Το δεύτερο επίπεδο αφορούσε τον κεντρικό περίστυλο κήπο. Στο τρίτο και υψηλότερο διαμορφώνονταν οι χώροι των λουτρικών εγκαταστάσεων, το Σερατείο, το Ηρώο του Αντίνοου και ένας οκταγωνικός πυργίσκος (εικ.102).

Αναλυτικά, σύμφωνα με τον Γ. Σπυρόπουλο⁵⁰³, το αρχικό σχέδιο της

⁴⁹⁸ Ι. Κουσκούν - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.104: Στην αυλή της Μονής φυλάσσεται αντίγραφο της ένθρονης Αθηνάς το οποίο βρέθηκε στη θέση Κολώνες. Στο ίδιο, σ.146. Αλκ. Ντάτσουλη Σταυρίδη, 1993, αρ.εύρ.2505, σ.52

⁴⁹⁹ Π. Φάκλαρης, 1985, σ.117

⁵⁰⁰ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.34

⁵⁰¹ Ο ίδιος, *Η Βίλα του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2012, σ.293. Διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/34394327/ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ_2.pdf_ΑΘΗΝΑ_ΕΚΔ._ΜΕΛΙΣΣΑ_2012_ISBN_978_960_204_3134

⁵⁰² Ο ίδιος, 2009, σ.13

⁵⁰³ Ο ίδιος, 2006, σ.37: Η Βασιλική της βόρειας πλευράς πιθανόν να ήταν έργο του Αττικού και στην εποχή

έπαυλης περιελάμβανε την βόρεια βασιλική (εικ.103). Πρόκειται για μια ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα, διαστάσεων 23,60x15,65μ. με άξονα κατεύθυνσης από τα ανατολικά προς τα δυτικά⁵⁰⁴. Η βασιλική αυτή λειτουργούσε ως χώρος υποδοχής και έκθεσης κειμηλίων, με διπλή εσωτερικά κιονοστοιχία. Εσωτερικά η βασιλική είχε καμαρωτή οροφή σε κάθε κλίτος και εξωτερικά ξύλινη δίρριχτη στέγη και επικλινή στα πλευρικά κλίτη. Η προσπέλασή της γινόταν μέσω τριών εισόδων από τα ανατολικά. Η κεντρική είσοδος ανοιγόταν στο μέσον του ανατολικού τοίχου και αποτελούσε την επίσημη είσοδο της έπαυλης. Οι άλλες δύο ήταν μικρότερες και ανοίγονταν στα πλάγια του βορειοανατολικού και νοτιοανατολικού τοίχου αντίστοιχα, με αψιδωτές απολήξεις⁵⁰⁵. Η κυρίως αίθουσα χωριζόταν σε τρία κλίτη⁵⁰⁶ από δύο σειρές κίωνων αποτελούμενες από τέσσερις κίονες η καθεμία. Οι κίονες (εικ.104) συνολικού ύψους 4,46μ. ήταν μονόλιθοι, με κορμό από μάρμαρο Cirrollino της Εύβοιας (Καρύστιο μάρμαρο), εδράζονταν σε κυλινδρική βάση και στέφονταν με κιονόκρανα Κορινθιακού ρυθμού από παριανό μάρμαρο, ύψους 0,69μ., τα οποία ανήκουν στην κατηγορία των σύνθετων κιονοκράνων⁵⁰⁷.

Στις άκρες των κιονοστοιχιών υψώνονταν δύο πεσσοί από τους οποίους αυτοί στην ανατολική στέφονταν με μαρμάρινα επίκρανα ενώ εκείνοι στην δυτική πλαισίωναν τις άκρες της αψίδας⁵⁰⁸. Κατά τον ανασκαφέα, πιθανή είναι η ύπαρξη αυτοκρατορικού θρόνου όπως συνηθιζόταν στις ρωμαϊκές βασιλικές⁵⁰⁹. Ο βόρειος και νότιος εξωτερικά τοίχος της αποτελούνταν από πλινθοδομή με θραύσματα πωρόλιθων και άλλων μικρών λίθων που ενώνονται με παχύ ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο υπήρχε ορθομαρμάρωση από λευκού χρώματος μαρμάρινες πλάκες Δολιανών⁵¹⁰. Επιπλέον στον βόρειο τοίχο εξωτερικά είχαν προστεθεί και αντηρίδες λόγω στατικής ενίσχυσης της κατασκευής, καθώς στη βόρεια πλευρά της βασιλικής δεν υπάρχουν άλλες κτηριακές εγκαταστάσεις. Γνωστά είναι σήμερα και τα ονόματα των τεχνιτών της βασιλικής με βάση δύο επιγραφές του 2ου αι. μ.Χ. που βρέθηκαν σε τοίχους κυρίως στη ζώνη της πλινθοδομής. Τέτοιες επιγραφές ήταν οι εξής:

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ ΕΡΜΗΣ ΕΥΡΟΡΙΟ-

και

ΟΙΚΟΔΟΜΟΙ ΕΥΤΥΧΟΣ ΑΘΗΝΙΩΝ

του Δομιτιανού να έμεινε ημιτελής.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, 2006, σ.34

⁵⁰⁵ Στο ίδιο, σ.35

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, σ.39: Πιθανώς το μεσαίο κλίτος να ήταν μεγαλύτερο από τα άλλα δύο κλίτη και να ανοίγονταν παράθυρα.

⁵⁰⁷ D. S. Robertson, *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1959, σ.220· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σσ.36 και 44: «Τα κιονόκρανα είναι από παριανό μάρμαρο και έχουν δύο σειρές φύλλων άκανθας, ο δε συνδυασμός τους με τις μεγάλες έλικες που στηρίζουν τον άβακα τους δίνει το χαρακτήρα σύνθετων κιονοκράνων»

⁵⁰⁸ Στο ίδιο, σ.35

⁵⁰⁹ Στο ίδιο, σ.39

⁵¹⁰ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.35

Η πρώτη επιγραφή βρέθηκε γραμμένη με κόκκινο χρώμα πάνω σε λίθους και στο αρμολόγημα των δόμων της ανατολικής πλευράς του νότιου σκέλους του δυτικού τοίχου, ενώ η δεύτερη βρέθηκε γραμμένη και αυτή με ερυθρό χρώμα στην επιφάνεια των τούβλων της εσωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου της βασιλικής ύψους 0,50μ.⁵¹¹.

Επιπλέον, όσον αφορά την ανατολική πλευρά, η βόρεια βασιλική περιελάμβανε γυμνάσιο και παλαίστρα εντός περιβόλου⁵¹². Σύμφωνα με τους ανασκαφείς «η προχειρότητα αυτή και η ταχύτητα με την οποία φαίνεται να συντελέστηκε αυτό το έργο δικαιολογεί την κατασκευή του στα χρόνια των Ερούλων, προκειμένου να προστατεύει το πιο τρωτό σημείο του συγκροτήματος της Υπόστυλης Αίθουσας (Βασιλικής) ... για να αμυνθούν εναντίον της βαρβαρικής επιδρομής»⁵¹³, ενώ «ο υπόλοιπος χώρος της έπαυλης πρέπει να έμεινε αφύλακτος και ανυπεράσπιστος και γιατί ήταν μεγάλος αλλά και γιατί είχε πιο λεπτές κατασκευές»⁵¹⁴.

Την εποχή του Αδριανού ο Ηρώδης αναμόρφωσε τη βόρεια βασιλική, η οποία -όπως αναφέρθηκε και παραπάνω- προϋπήρχε, και την επέκτεινε προς τα νότια θέλοντας να δημιουργήσει μια μεγάλη έπαυλη εφάμιλλη του Αδριανού στο Τίβολι. Συγκεκριμένα, στην δυτική πλευρά της αρχικής βασιλικής, εκεί όπου άλλοτε βρισκόταν η πεντάκογχη αψίδα, προστέθηκε εξέδρα με χαμηλή λίθινη κιονοστοιχία⁵¹⁵ από μάρμαρο Cipollino Ευβοίας που είχε ορθογώνια κάτοψη, χαρακτηριστικό των πρώιμων αστικών ρωμαϊκών βασιλικών. Οι κίονες της πρόστασης της εξέδρας έφεραν κιονόκρανα, με υψηλό κάλαθο κοσμημένο από δύο σειρές φύλλων ακάνθου και πιο ψηλά έλικες κι ένα πλατύ «Cauliculus» (μίσχο)⁵¹⁶.

Τα ευρήματα από την περιοχή της βόρειας βασιλικής ήταν πλούσια. Πιο συγκεκριμένα, στην κεντρική αίθουσα βρέθηκαν ένα θραύσμα κορμού ανδρικού αγάλματος, μια μαρμάρινη κεφαλή ζώου πιθανώς σκύλου, μια ακέφαλη προτομή άνδρα με τήβεννο (togatus), ένα δάχτυλο χάλκινου αγάλματος, μια μαρμάρινη κεφαλή Διονύσου, μια βάση μαρμάρινου αγάλματος και το ακέφαλο άγαλμα της θεάς Αθηνάς, η οποία φοράει χιτώνα και ιμάτιο, ενώ στο στήθος φέρει αιγίδα με ανάγλυφα φίδια. Προς την νοτιοδυτική πλευρά εντοπίστηκαν μαρμάρινη κεφαλή του Μίθρα με κωνικό πόλο, μαρμάρινη προτομή με Tebula, μαρμάρινη εικονιστική κεφαλή του Ηρώδη (εικ.105) και πολλά μαρμάρινα θραύσματα όπως ευθύγραμμου γείσου, επιστυλίου με γεισίποδες, ενδύματος αγάλματος, ένα αριστερό χέρι, τμήμα καρπού γυναικείου αγάλματος που κρατά στην παλάμη πτηνό, ένα μαρμάρινο θραύσμα επιστυλίου με ανάγλυφο κυμάτιο

⁵¹¹ Ό.π.

⁵¹² Ο ίδιος, 2009, σ.14· ο ίδιος, 2012, σ.293

⁵¹³ Ο ίδιος, *Νεκρόδειπνα*, Ηρωϊκά ανάγλυφα και ο Ναός-Ηρώο του Αντίνοου στην Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, Σπάρτη 2006, σ.18

⁵¹⁴ Στο ίδιο, σ.20

⁵¹⁵ Ο ίδιος, 2006, εικ.1, σσ.36 και 42

⁵¹⁶ Στο ίδιο, σσ.41-42: Τα κιονόκρανα της αψίδας διαφέρουν από τα κιονόκρανα της εσωτερικής κιονοστοιχίας.

ών, μια μαρμάρινη κεφαλή κόρης με τα μαλλιά δεμένα σε κρωβύλο και τέλος θραύσμα αρράβδωτου κιονίσκου με εγχάρακτο σταυρό εκατέρωθεν του οποίου είναι χαραγμένα τα γράμματα Α και Ω. Από την άλλη μεριά, στον ανατολικό διάδρομο της βόρειας βασιλικής βρέθηκε κίονας με εγχάρακτο σταυρό Παλαιοχριστιανικής περιόδου, ενώ στους εξωτερικούς χώρους προς τα βόρεια βρέθηκαν μια κεφαλή παιδιού, ένα θραύσμα μαρμάρινης βάσης με την επιγραφή «Ευχάριστος -Ιος», ένα θραύσμα λαιμού, ένα από κορμό ανδρικού αγάλματος και μια ακόμα μαρμάρινη βάση.

Αναφορικά με την νότια πλευρά της βασιλικής, ο Ηρώδης προέκτεινε την έπαυλη με την προσθήκη μιας στενόμακρης αίθουσας αποτελούμενης από δύο παράλληλους επιμήκεις τοίχους, κατασκευασμένους από πέτρες και τούβλα, πάνω στους οποίους διαμορφώθηκε ένα μεγάλο «άνδηρο» (Terasse), σύμφωνα με τον Γ. Σπυρόπουλο⁵¹⁷, την οποία κόσμησε με ψηφιδωτά δάπεδα, γλυπτά και τοιχογραφίες. Ο βόρειος τοίχος του ανδρήρου εφάπτονταν με τον νότιο τοίχο της βασιλικής, ενώ από την άλλη μεριά ο νότιος τοίχος της επικοινωνούσε με το Ηρώο του Αντίνοου και τις λοιπές εγκαταστάσεις, όπως το Σερατείο, τα Λουτρά και τον οκταγωνικό πύργο⁵¹⁸.

Συνολικά, στην έπαυλη υπήρχαν τρεις κλίμακες που οδηγούσαν στα κτίσματα του ανδρήρου, δηλαδή στα δωμάτια των υπηρετών και στο φυλάκιο στη βορειοανατολική γωνία της βόρειας βασιλικής. Πιο συγκεκριμένα, προς την νότια πλευρά της κεντρικής αίθουσας της έπαυλης, η οποία κατά τους ανασκαφείς πιθανόν να αποτελούσε τη βιβλιοθήκη της έπαυλης⁵¹⁹, προστέθηκε κλίμακα, η οποία συνέδεε τα κτίσματα του ανδρήρου και τελείωνε μπροστά από μία πλευρική πόρτα προς τη νότια πτέρυγα των δωματίων του υπηρετικού προσωπικού. Μία δεύτερη κλίμακα υπήρχε στο τέλος του στενού βόρειου διαδρόμου των δωματίων των υπηρετών, η οποία συνδεόταν με την νοτιοανατολική πλευρά. Η κλίμακα αυτή οδηγούσε στη βόρεια βασιλική και την πόρτα της εισόδου στερέωναν δύο παραστάδες. Η τρίτη ελικοειδούς σχήματος κλίμακα βρισκόταν στην βορειοανατολική πλευρά της βόρειας βασιλικής και οδηγούσε στο βόρειο τμήμα του διαδρόμου όπου ήταν χτισμένο τετράγωνο φυλάκιο από όπου μπορούσε κανείς να εποπτεύει την βόρεια εξωτερική πλευρά της έπαυλης⁵²⁰.

Ο «κεντρικός πυρήνας»⁵²¹ της έπαυλης ήταν το λεγόμενο «αίθριο» (atrium)⁵²² που συνηθιζόταν στις ρωμαϊκές επαύλεις, καθώς αποτελούνταν από

⁵¹⁷ Στο ίδιο, σσ.34 και 38 κ.ε.: Το ορθογώνιο σχήμα, οι υπόγειες δίοδοι και η προσθήκη «Terasse» ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής. Ωστόσο, η πολεοδομική διαμόρφωση των κτισμάτων γύρω από τον κεντρικό άξονα της έπαυλης αποτελεί γνώρισμα των ελληνιστικών χρόνων.

⁵¹⁸ H. Kähler, *Rom und seine Welt, Bilder zur Geschichte und Kultur*, 1958, σ.259: Πύργοι υπήρχαν στην έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι.

⁵¹⁹ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.45

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ.41

⁵²¹ Γ. Σπυρόπουλος, *Η έπαυλη του Ηρώδη*, 2006, σ.62: Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Γ. Σπυρόπουλο κατά την περιγραφή της έπαυλης.

⁵²² M. Ζαρμακούπη, Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλεων γύρω από τον κόλπο της Νάπολης, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 2010, τ.29, τεύχ.114, σ.54: «Στις αστικές κατοικίες το αίθριο ή ο χώρος υποδοχής, λειτουργούσε ως το κέντρο της αρχιτεκτονικής οργάνωσής τους εξαιτίας της σημασίας του για τον αερισμό και το φωτισμό των οικιών». Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.28

ένα μεγάλο υπαίθριο κήπο, ορθογωνίου σχήματος, σε φυσικό έδαφος από αργιλικό κροκαλοπαγή φλίαχη⁵²³, ο οποίος περιβάλλεται από τέσσερις τάφρους ενός τεχνητού ποταμού (του Ευρίπου⁵²⁴) χάρη στο νερό του Νυμφαίου που έρρεε από έξι κρουνοί. Στις τρεις πλευρές της τάφρου, οι τοίχοι της οποίας αποτελούνταν από πέτρες και ασβεστοκονίαμα, διαμορφώνονταν στοές, με εξαίρεση τη δυτική πλευρά όπου υπήρχε μια χτιστή δεξαμενή νερού, το Νυμφαίο. Στο κέντρο της δυτικής τάφρου υπήρχε χτιστό στενόμακρο βάθρο, διαστάσεων 3,07x0,64x0,73μ., πάνω στο οποίο πιθανώς υπήρχε κάποιο άγαλμα. Έτσι, η αυλή του κήπου, με έκταση περίπου 1.000τ.μ., είχε τη μορφή νησίδας⁵²⁵ και η προσπέλασή της γινόταν με φορητές γέφυρες⁵²⁶. Στον χώρο της αυλής η ανασκαφή έφερε στο φως δύο μαρμάρινες ακέφαλες ερμαϊκές στήλες, ένα θραύσμα μαρμάρινης γυναικείας μορφής σε ορθογώνιο πεσσό, με ακάλυπτο το δεξί στήθος κι άλλο ένα θραύσμα γυναικείας μορφής σε ορθογώνια στήλη.

Οι στοές ήταν μονώροφες, με υψηλούς τοίχους προς το εσωτερικό τους και πυκνό εξωτερικά περιστύλιο⁵²⁷, με μαρμάρινους μονόλιθους κίονες, με μαρμάρινες βάσεις και Κορινθιακού ρυθμού κιονόκρανα (εικ.106-107). Από τις στοές η ανατολική ήταν διπλή και διαμορφωνόταν μεταξύ του περιστυλίου και της ανατολικής τάφρου σε ένα εσωτερικό «περίπτερο» (Pavilion)⁵²⁸. Αναφορικά με τη στέγασή τους οι στοές έφεραν μονόριχτες κεραμοσκεπείς στέγες επικλινείς προς το εσωτερικό του ποταμού⁵²⁹. Έτσι, μεταξύ των τοίχων και της πυκνής κιονοστοιχίας διαμορφωνόταν ένας διάδρομος πλάτους 4μ. και συνολικού μήκους 190μ.⁵³⁰, όπου με βάση τα ευρήματα πρέπει να βρίσκονταν ερμαϊκές στήλες και πολλά μαρμάρινα γλυπτά αναθήματα, με εικόνες φιλοσόφων, ρητόρων, αθλητών, θεών, ηρώων και Αμαζόνων-Καρυάτιδων, ενώ στη δυτική πλευρά, στο χώρο του Νυμφαίου βρισκόταν η εξέδρα⁵³¹ πάνω στην οποία «είχαν εκτεθεί αριστουργήματα της αρχαίας ελληνικής τέχνης»⁵³². Τα δάπεδα των στοών περιμετρικά του Κήπου (εικ.108) ήταν κοσμημένα με ψηφιδωτές εικονιστικές παραστάσεις⁵³³ με πολύχρωμες ψηφίδες εντός ορθογωνίων πινάκων έχοντας τη μορφή ζωφόρου⁵³⁴, ενώ στην αυλή μεταξύ

⁵²³ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.65

⁵²⁴ Στο ίδιο, σ.63

⁵²⁵ G. Spyropoulos, *Drei Meisterwerke der griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu Eva/Loukou*, Frankfurt 2001, σ.39· ο ίδιος, 2012, σ.293

⁵²⁶ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.30

⁵²⁷ Γ. Σπυρόπουλος, *Νεκρόδειπνα*, υποσ. σ.20: Η βόρεια και νότια στοά αποτελούνταν από εικοσιένα κίονες, ενώ η ανατολική από επτά· Μ. Ζαρμακούπη, σ.52: «Οι περίστυλες κατασκευές αντιπροσώπευαν την αρχιτεκτονική μορφή της παλαίστρας των ελληνιστικών γυμνασίων, δηλαδή των ιδρυμάτων στα οποία οι ρωμαίοι αριστοκράτες είχαν σπουδάσει φιλοσοφία»· Περίστυλη κεντρική αυλή έχει η ρωμαϊκή έπαυλη των Παπύρων στο Ηράκλειο της Ιταλίας και η έπαυλη Α της Οπλοντίδας στην περιοχή Τόρρε Ανουντισιάτα στην Νάπολη της Ιταλίας. Βλ. Μ. Ζαρμακούπη, Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλεων γύρω από τον κόλπο της Νάπολης, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τεύχ. 114, σσ.50-57

⁵²⁸ Στο ίδιο, σ.68

⁵²⁹ Γ. Σπυρόπουλος, *Νεκρόδειπνα*, σ.9

⁵³⁰ Στο ίδιο, σ.9

⁵³¹ Η έπαυλη είχε δύο εξέδρες: μία στην ανατολική και μία στη δυτική πλευρά.

⁵³² Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.195

⁵³³ Ο ίδιος, 2012, σ.294: «Οι παραστάσεις των μορφών των ψηφιδωτών αποτελούν στυλιστικό παράλληλο ή απεικασμα του γλυπτού διακόσμου της βίλας, τον οποίο ολοκληρώνουν θεματικά και ιδεολογικά»

⁵³⁴ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.136

των δωματίων τα δάπεδα κοσμούνται με μαρμαροθετήματα. Από τις παραστάσεις αυτές άλλες σώζονται κατά χώραν και άλλες έχουν μεταφερθεί και συγκεντρωθεί σε θέση εντός του αρχαιολογικού χώρου⁵³⁵.

Στη βόρεια στοά της έπαυλης τα δάπεδα ήταν κοσμημένα με εικονιστική παράσταση μικρών παιδιών να πατούν σταφύλια και με τον μούστο να τρέχει σε ληνό (εικ.109). Άλλο θέμα με τη μορφή μεγάλης ζωφόρου ήταν παράσταση με τις προσωποποιήσεις της Απόλαυσης (εικ.110) και της Κτίσης καθώς και το κυνήγι με την Διδώ και τον Αινεία (εικ.111), θέμα που αναπτύσσεται μεταξύ των δύο προσωποποιήσεων. Άλλο θέμα είναι ένας σκύλος που επιτίθεται σε ελέφαντα, όπου ο σκύλος αποδίδεται με λευκό, κόκκινο και μπλε χρώμα, ενώ ο ελέφαντας έχει σκούρο γκρι χρώμα. Επιπλέον, στην παράσταση της Διδούς με τον Αινεία μπροστά από ένα ανάκτορο παριστάνονται έφιππες μορφές και πεζοί υπηρέτες με κυνηγετικά ακόντια.

Στην ανατολική στοά υπάρχουν οκτώ ορθογώνιοι πίνακες, κοσμημένοι περιμετρικά με γεωμετρικά θέματα. Ο τελευταίος πίνακας της βόρειας στοάς διαιρείται σε δώδεκα πίνακες-τετράγωνα στους οποίους απεικονίζονταν οι Μούσες ή οι Ώρες⁵³⁶ (εικ.112). Οι ψηφιδωτοί πίνακες με τις Μούσες έχουν υποστεί πολλές φθορές και οι μόνες που ξεχωρίζουν είναι η Ευτέρπη και η Καλλιόπη (εικ.113), οι οποίες μάλιστα σώζονται σε καλή κατάσταση. Αντίθετα στο νότιο άκρο της ανατολικής στοάς φαίνεται ένα προσωπείο Μέδουσας εντός κύκλου με μαλλιά που καταλήγουν σε κεφαλές φιδιών.

Από την άλλη πλευρά, στην νότια στοά οι πίνακες εικονίζουν τον Ελικώνιο, τη Νύμφη Αρέθουσα (εικ.114) κρατώντας μια όμορφη πρόχου και τρεις προσωποποιημένες μορφές τριών ποταμών ξαπλωμένες πάνω σε αγγεία από το στόμιο των οποίων τρέχει νερό. Πρόκειται για τους ποταμούς Λάδα (εικ.115), Αλφειό και Αχελώο. Σε αυτή τη στοά απεικονίζονται και οι άθλοι του Ηρακλή σε δώδεκα πίνακες, από τους οποίους οι τρεις έχουν καταστραφεί. Πρώτος απεικονίζεται ο άθλος του καθαρισμού του στάβλου του Αυγεία όπου ο Ηρακλής με δεμένη την λεοντή στο λαιμό του κρατάει μια μεγάλη αξίνα. Η κόμη και τα γένια του είναι κοντά. Δεύτερος απεικονίζεται ο άθλος με την βασίλισσα των Αμαζόνων Ιππολύτη. Προσπαθώντας να της πάρει τη ζώνη, ο Ηρακλής της πιάνει με το αριστερό του χέρι το κεφάλι από πίσω ενώ με το δεξί κρατάει το ρόπαλό του. Η Ιππολύτη είναι έφιππη πάνω σε άλογο το οποίο καλπάζει προς το μέρος του Ηρακλή ο οποίος μπαίνει μπροστά του. Ο Ηρακλής έχει κόκκινο χρώμα, πυκνή γενειάδα, κοντά μαλλιά. Έπειτα ακολουθεί ο άθλος με τις Στυμφαλίδες Όρνιθες (εικ.116). Στον άθλο αυτό ο Ηρακλής παριστάνεται στην αριστερή πλευρά, όρθιος και φορώντας την λεοντή του, να κρατάει τόξο με το οποίο προσπαθεί να σκοτώσει τις όρνιθες που του επιτίθενται. Μία όρνιθα βρίσκεται στο έδαφος αιμόφυρτη, ενώ μια δεύτερη πληγωμένη πέφτει κι αυτή στο έδαφος από ένα βέλος του ήρωα. Ένας άλλος πίνακας απεικονίζει την σύλληψη του Ταύρου της Κρήτης (εικ.117). Ο Ηρακλής με το αριστερό χέρι

⁵³⁵ Α. Στρατής, 2007, σ.276

⁵³⁶ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.140

κρατάει τα κέρατα του ταύρου, ο οποίος στρέφει το κεφάλι του προς τα πίσω, ενώ με το δεξί χέρι κρατάει το ρόπαλο. Στο έδαφος βρίσκεται η λεοντή του. Γύρω από την παράσταση υπάρχει γεωμετρική διακόσμηση, ενώ τα χρώματα είναι έντονα σε γήινες αποχρώσεις. Ξεχωρίζει ο ταύρος που έχει αποδοθεί με λευκό χρώμα δίνοντας ένταση στο κέντρο της παράστασης. Σε άλλον πίνακα απεικονίζεται ο Ηρακλής ο οποίος προσπαθεί να σκοτώσει τα ανθρωποφάγα άλογα του βασιλιά της Θράκης Διομήδη (εικ.118). Με το δεξί του χέρι κρατάει το ρόπαλο και με το αριστερό κρατάει τη χαίτη ενός αλόγου, το οποίο παρουσιάζεται με το στόμα ανοιχτό και τη γλώσσα έξω. Το άλογο βρίσκεται εν κινήσει και προσπαθεί να ξεφύγει καλπάζοντας. Στο κάτω μέρος της παράστασης βρίσκεται ένα άλλο άλογο το οποίο ξεψυχά. Έπειτα ακολουθεί η παράσταση στην οποία απεικονίζεται ο άθλος του Ηρακλή με τον σκύλο του Γηρυόνη, τον Όρθρο. Η παράσταση έχει σημαντικές φθορές και το μόνο που διακρίνεται είναι το τρικέφαλο ζώο, το σώμα του οποίου προστατεύεται από ασπίδα. Σε άλλη παράσταση απεικονίζεται ο άθλος με το ελάφι της Κερύνειας, το οποίο έπιασε ο Ηρακλής από τα κέρατα για να το παραδώσει στον Ευρυσθέα. Το ελάφι είχε χάλκινα πόδια και χρυσά κέρατα. Ο Ηρακλής έχει το αριστερό πόδι του πάνω από τη ράχη του ελαφιού και στραμμένο το κεφάλι του προς τον θεατή. Ακολουθεί η παράσταση της σύλληψης του σκύλου του Άδη, του Κέρβερου, που φύλαγε τις πύλες του Κάτω Κόσμου. Ο Ηρακλής αφού τον έδεσε με αλυσίδες τον έσυρε έξω από τον Άδη. Τελευταίος από τους άθλους του Ηρακλή παριστάνεται ο άθλος με την αρπαγή των μήλων των Εσπερίδων (εικ.119). Στη δεξιά πλευρά της παράστασης απεικονίζεται μια μεγάλη μηλιά φορτωμένη με χρυσά μήλα, ενώ στην αριστερή απεικονίζεται ο Ηρακλής ο οποίος έχοντας σκοτώσει με το τόξο του τον Λάδωνα, ένα πελώριο φίδι που φύλαγε τα μήλα, προσπαθεί να πλησιάσει το δέντρο ώστε να πάρει τα μήλα. Η ψηφιδωτή διακόσμηση της νότιας στοάς ολοκληρώνεται με τον πίνακα (εικ.120) στον οποίο απεικονίζονται ο Αχιλλέας κρατώντας την νεκρή Αμαζόνα Πενθεσίλεια στα χέρια του. Επιπλέον, το θέμα της ψηφιδωτής παράστασης, με διαστάσεις 1,60x1,60μ.⁵³⁷, είναι όμοιο με το γλυπτό σύμπλεγμα του Αχιλλέα με την βασίλισσα Πενθεσίλεια (εικ.121), το οποίο βρέθηκε ακριβώς πίσω από την ψηφιδωτή παράσταση την οποία φαίνεται να αναπαριστούσε. Η γλυπτή παράσταση χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ. και αποτελεί αντίγραφο του διάσημου γλυπτού συμπλέγματος του Μενελάου με τον Πάτροκλο, σύμπλεγμα γνωστό και ως Pasquino⁵³⁸, με επιρροές από το θέμα της Ραψωδίας Ρ της Ιλιάδας⁵³⁹.

Επιπλέον, στην νότια στοά της κεντρικής αυλής βρέθηκαν δύο στήλες με

⁵³⁷ Αρχαιολογία και Τέχνες 57, *Αρχαιολογικά*, σ.99

⁵³⁸ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.8· G. Spyropoulos, 2001, σ.51· ο ίδιος, 2006, σσ.83-87: Τόσο το σύμπλεγμα του Αχιλλέα και της Πενθεσίλειας, όσο και το σύμπλεγμα του Μενελάου με τον Πάτροκλο είναι αντίγραφα γλυπτών του 2^{ου} αι. π.Χ. που βρέθηκαν στις Θέρμες του Αδριανού στην Αφροδισιάδα της Μικράς Ασίας

⁵³⁹ G. Spyropoulos, 2001, σ.129 κ.ε.· ο ίδιος, 2006, σ.83: «Το θέμα της παράστασης το αφηγείται ο ποιητής Λέσχη στη Μικρή Ιλιάδα»

παραστάσεις αθλητών⁵⁴⁰ (εικ.122), ένα κομμάτι από τον κορμό ενός σατύρου που έχει στα χέρια του τον νεαρό Διόνυσο κι ένα ακέφαλο άγαλμα κόρης από το σύμπλεγμα των Νιοβιδών⁵⁴¹.

Τα ευρήματα από τους χώρους των τάφρων⁵⁴² ήταν άφθονα. Συγκεκριμένα, στην βόρεια τάφρο βρέθηκαν μια μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη με απόδοση ακέφαλης ανδρικής προτομής με ακάλυπτο το άνω μέρος⁵⁴³ και ένα μαρμάρινο αγαλματίδιο του θεού Πάνα, ο οποίος κρατά στο αριστερό χέρι λαγωβόλο και με το δεξί φέρει μια σύριγγα στο στόμα (εικ.123). Στην ανατολική τάφρο βρέθηκαν α) μία κεφαλή του Αντίνοου στον τύπο του Όσιρι (εικ.124), β) μια εικονιστική κεφαλή παιδιού, γ) μία κεφαλή Σατύρου και δ) ένα θραύσμα βάθρου με ανάγλυφη παράσταση πέλτης-ασπίδας Αμαζόνων. Από την άλλη πλευρά, στην νότια τάφρο βρέθηκαν α) ένα αρχαϊστικό ανάγλυφο με νεαρό ζεύγος σε ανάκλιντρο⁵⁴⁴, β) μια εικονιστική κεφαλή αυτοκράτορα Ρυριένου, γ) ένα μαρμάρινο άγαλμα Αφροδίτης με γυμνό το άνω μέρος του, δ) μια μικρή κεφαλή Αφροδίτης με ελικοειδή κόμη, ε) ανάγλυφη παράσταση Ιππέων, στ) η ανάγλυφη παράσταση Σατύρου και Νύμφης και ζ) η ανάγλυφη παράσταση ιππέα μαζί με γενειοφόρο άνδρα. Εκτός από αυτά αξίζει να αναφέρουμε ότι στην νότια τάφρο είχαν βρεθεί σε παλαιότερες ανασκαφές⁵⁴⁵ και οι ανάγλυφες παραστάσεις του Απόλλωνα με τον Πάνα, του Ερμή με τις Νύμφες, του Αχιλλέα με την Αμαζόνα Πενθεσίλεια, του Απόλλωνα με τις Μούσες, της Κυβέλης και των λατρευτών της και το λεγόμενο *tondo* με τον Ηρακλή και την Αύγη. Τέλος στην δυτική βρέθηκαν τα περισσότερα ευρήματα μεταξύ των οποίων μαρμάρινη κλίνη με ανακεκλιμένη ακέφαλη ανδρική μορφή (εικ.125), στην πρόσοψη η κλίνη κοσμεύεται με έλικες (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους), μαρμάρινη κλίνη με ανακεκλιμένη ακέφαλη γυναικεία μορφή (όμοια με την παραπάνω), άγαλμα Ερμή με το κεφάλι στραμμένο κάτω και δεξιά, οι Ορχούμενες Λάκαινες του Καλλίμαχου⁵⁴⁶ και δύο πλίνθοι αγαλμάτων.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες στον χώρο της δυτικής τάφρου⁵⁴⁷ βρέθηκαν συνολικά πενήντα δύο γλυπτά⁵⁴⁸, μεταξύ των οποίων οι προτομές, του Λούκιου Βέρου (εικ.126), του Αδριανού (εικ.127), του Δέκιου, μια κεφαλή της Ίσιδος, του Καρακάλλα, του Μάξιμου Πουπιένου (εικ.128), του Αντωνίνου Πίου, της Φαυστίνας της Νεότερης, της Φαυστίνας της Πρεσβύτερης (εικ.129), του Μάρκου Αυρήλιου (εικ.130), του Μάρκου Οπέλλιου Μακρίνου, του Σεπτήμιου Σεβήρου (εικ.131), μια κεφαλή ερμαϊκής στήλης, κορμός και κεφαλή γυναικείου αγάλματος πιθανώς της Άρτεμης Εφεσίας (εικ.132) κι ένα άγαλμα

⁵⁴⁰ Ο ίδιος, 2006, σσ.133-134

⁵⁴¹ Αρχαιολογία και Τέχνες 56, Αρχαιολογικά, 1995, σ.109· Για αντίγραφα με παρόμοιο θέμα βλ. G. Spyropoulos, 2001, σ.131 κ.ε.

⁵⁴² Ο ίδιος, 2006, σ.73 κ.ε.: Τα περισσότερα πορτρέτα βρέθηκαν στην δυτική τάφρο της κεντρικής αυλής.

⁵⁴³ Στο ίδιο, σ.98

⁵⁴⁴ Th. Spyropoulos, *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxbow Monograph, 30, 1993, σ.226

⁵⁴⁵ Βλ. παραπάνω

⁵⁴⁶ Ο.π.

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, 2001, σ.48· G. Spyropoulos, 2001, σ.30· ο ίδιος, 2006, σ.103 και 173 κ.ε.· ο ίδιος, Νεκρόδειπνα, σ.25

⁵⁴⁸ Βλ. G. Spyropoulos, 2001, σσ.26-27· ο ίδιος, 2006, σ.103 κ.ε.

του Ερμή στον τύπο του Μερκουρίου (Hermes Mercurius)⁵⁴⁹ (εικ.133).

Όσον αφορά την τοιχοποιία κατά τη μελέτη των κονιαμάτων⁵⁵⁰ από τοιχοποιίες της έπαυλης παρατηρήθηκαν δύο τύποι τοιχοποιιών, οι οποίοι δείχνουν ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές φάσεις κατασκευής του μνημείου. Στην πρώτη φάση (εικ.134) ανήκει η τοιχοποιία με λεπτόκοκκα κονιάματα από κονία και αδρανή υλικά ερυθρού χρώματος και οπτόπλινθους και στη δεύτερη η τοιχοποιία με λευκό κονίαμα και μεγάλη ποσότητα χονδρόκοκκων αδρανών στο μείγμα και αργολιθοδομή, στα κενά των οποίων εντοπίζονται ένθετα κεραμίδια (εικ.135) και ζώνες από οπτόπλινθους⁵⁵¹. Και στα δύο αυτά μείγματα κονιαμάτων χρησιμοποιήθηκε ποταμίσις άμμος⁵⁵².

Ο Ηρώδης κόσμησε τους τοίχους των στοών με τοιχογραφίες, οι οποίες έχουν φθαρεί καθώς και με μεγάλες μαρμάρινες ανάγλυφες πλάκες. Από αυτές ξεχωρίζουν η ανάγλυφη παράσταση ενός νεαρού αθλητή, ο οποίος φοράει ένα στεφάνι ελιάς και η παράσταση αθλητή πυγμαχίας, ο οποίος αφήνει στο τραπέζι τα γάντια του κι ένα μεγάλο αγγείο με το οποίο βραβεύτηκε για τη νίκη του. Μια ακόμη έξοχη παράσταση⁵⁵³ είναι το ανάγλυφο Αδριάνειας εποχής στο οποίο παριστάνεται σε ένα δάσος με βελανιδιές, ένας υπηρέτης να οδηγεί ένα μοσχάρι στο βωμό για θυσία ανάμεσα τον θεό Απόλλωνα στα αριστερά και τον θεό Πάνα στα δεξιά του (εικ.136). Το ανάγλυφο φέρει ημικυκλικό αέτωμα, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται ανάγλυφος δίσκος ενώ στις άκρες βρίσκονται παραστάδες πλάι σε δέντρο με πλούσιο φύλλωμα και καρπούς. Σε άλλο αναθηματικό ανάγλυφο ο Ερμής οδηγεί τις Νύμφες ή Χάριτες, οι οποίες χορεύουν πιασμένες χέρι-χέρι μέσα σε οικισμό στολισμένο με γιρλάντες (εικ.137). Σε άλλη πλάκα παριστάνεται η θεά Κυβέλη (εικ.138) καθισμένη σε θρόνο με ένα μικρό λιοντάρι δίπλα της, κρατώντας σκήπτρο και φιάλη στα χέρια της⁵⁵⁴. Στη δεξιά πλευρά της πλάκας λατρευτές της θεάς, από τους οποίους άλλοι είναι στραμμένοι προς αυτήν και άλλοι προς τον θεατή. Άλλες πλάκες απεικονίζουν Σάτυρο με Νύμφη ή Ερμαφρόδιτο και τον θεό Απόλλωνα με τις εννέα Μούσες ή Νύμφες πάνω σε βράχο ή βουνό⁵⁵⁵ (εικ.139). Επιπλέον, σε ένα ακόμη ανάγλυφο⁵⁵⁶ (εικ.140) παριστάνονται μπροστά από παραπέτασμα στην αριστερή πλευρά ένα ζευγάρι αφηρωισμένων νέων τους οποίους διασκεδάζουν γυναίκες παίζοντας λύρα ενώ στο βάθος εικονίζεται ένας μεγάλος ναός⁵⁵⁷.

Το Νυμφαίο που βρισκόταν στην δυτική πλευρά της κεντρικής αυλής ήταν ένα στενόμακρο κτίσμα με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, μήκους περίπου 22,40μ.⁵⁵⁸, στο οποίο κατέληγε υδραγωγείο που έφερε νερό από την πηγή

⁵⁴⁹ Στο ίδιο, σ.173

⁵⁵⁰ Περισσότερες πληροφορίες για την εξέταση των κονιαμάτων στο Α. Στρατής, 2007, σ.278 κ.ε.

⁵⁵¹ Στο ίδιο, σ.277: Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο της Ε΄ ΕΠΚΑ Σ. Ραπτοπούλου

⁵⁵² Το μνημείο βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τον ποταμό Τάνο πράγμα που εξηγεί τη χρήση ποταμίσις άμμου στα κονιάματα.

⁵⁵³ Παρακάτω γίνεται αναλυτική περιγραφή της παράστασης.

⁵⁵⁴ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.46

⁵⁵⁵ Θ. Σπυρόπουλος, *Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως*, σ.265· Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.46

⁵⁵⁶ Στο ίδιο, σ.266

⁵⁵⁷ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.46: Πρόκειται για τα Ηλύσια Πεδία.

⁵⁵⁸ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.69

«Μάνα του Νερού»⁵⁵⁹ (εικ.141). Το νερό του Νυμφαίου αρχικά εισέρεε στην δυτική τάφρο μέσω έξι αγωγών κοσμημένων με πήλινους κρουνούς με λεοντοκεφαλές και τροφοδοτούσε υπογείως τον τεχνητό ποταμό της κεντρικής αυλής της έπαυλης. Από το Νυμφαίο ξεκινούσαν δύο ακόμα αγωγοί μεταφέροντας νερό, ο ένας προς τα λουτρά της νότιας πλευράς και ο άλλος προς τα ανατολικά Νυμφαία και τον κήπο. Οι αγωγοί αυτοί αρχικά διέσχιζαν τη βόρεια στοά, ενώ κατά την δεύτερη οικοδομική φάση του κεντρικού πυρήνα οι αγωγοί περνούσαν πάνω από τις ψηφιδωτές πλάκες τις οποίες και κατέστρεψαν. Αργότερα γύρω στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. η τροφοδοσία του «ποταμού» γινόταν με εξωτερικό αγωγό διασχίζοντας την δυτική επιφάνεια του νότιου εξωτερικού διαδρόμου⁵⁶⁰.

Αναφορικά με τις οικοδομικές φάσεις, το αρχικό σχέδιο της κεντρικής αυλής της έπαυλης άλλαξε καθώς το πλάτος της ανατολικής και δυτικής τάφρου μειώθηκε κατά πολύ, ενώ στην βόρεια και τη νότια τάφρο προστέθηκε τοίχος με αποτέλεσμα το νέο σχέδιο της έπαυλης να μην συμπεριλαμβάνει την ανατολική και δυτική τάφρο⁵⁶¹. Επιπρόσθετα, κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, η νότια τάφος κλείστηκε στα άκρα της και πλέον χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή για την άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ενώ η βόρεια τάφος χρησίμευε ως νεκροταφείο⁵⁶². Επιπλέον, η πρόσοψη του Νυμφαίου αρχικά είχε έξι κόγχες, τρεις σε κάθε πλευρά, καθεμία από τις οποίες κοσμούνταν με ένα άγαλμα και κατά το διάστημα 165-170 μ.Χ. φαίνεται πως ο Ηρώδης το μετέτρεψε σε Ηρώο προσθέτοντας στην πρόσοψη της δυτικής πλευράς του, τοίχο για την τοποθέτηση έξι κλινών, μετατρέποντας τις κόγχες όπου φιλοξενούνταν τα αγάλματα σε αντίστοιχα αρκοσόλια⁵⁶³. Ένα μεγάλο επιστύλιο κοσμημένο με ιωνικό κυμάτιο και ανάγλυφη ζωφόρο με φυτικά και ζωικά θέματα αποτελούσε τμήμα της πρόσοψης του Νυμφαίου⁵⁶⁴. Στο κέντρο του Νυμφαίου πιθανόν να υπήρχε ένα υψηλό βάθρο πάνω στο οποίο θα στήνονταν κάποιο γλυπτό έργο σχετικό με τον θαλάσσιο κόσμο⁵⁶⁵.

Ο Ηρώδης επεξέτεινε ακόμη περισσότερο την έπαυλή του προσθέτοντας προς την δυτική πλευρά μια δεύτερη βασιλική, γνωστή και ως αίθουσα ακροάσεων. Η βασιλική αυτή είχε ορθογώνια κάτοψη και τρεις εισόδους παρόμοιες με την βόρεια βασιλική. Στην δυτική της πλευρά υπήρχε μία αψίδα, με θολωτή οροφή και πέντε εσωτερικές κόγχες, το εσωτερικό των οποίων χρησίμευε για την έκθεση γλυπτών αγαλμάτων επάνω σε κτιστές βάσεις. Όσον αφορά τις άλλες πλευρές της βασιλικής, προς τη βόρεια και νότια πλευρά υπήρχαν διαμερίσματα που αποτελούνταν από ένα τετράγωνο δωμάτιο διαστάσεων 5,5x5,5μ. κι ένα ορθογώνιο δωμάτιο 9,5x4,5μ.⁵⁶⁶, ενώ στην

⁵⁵⁹ Στο ίδιο, σ.72: Περίπου 1χλμ. νότια της Μονής Λουκούς και 1,5 χλμ. Νότια της έπαυλης του Ηρώδη

⁵⁶⁰ Στο ίδιο, σ.67

⁵⁶¹ Στο ίδιο, σ.66: «Η χρονική διαφορά δεν πρέπει να ήταν μεγάλη διότι τα ψηφιδωτά δάπεδα των παρακείμενων στοών έχουν ενιαίο σχέδιο και εκτέλεση»

⁵⁶² Στο ίδιο, σ.67

⁵⁶³ Α. Στρατής, 2007, σ.280· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σσ.70-72

⁵⁶⁴ Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.15

⁵⁶⁵ Ο.π.

⁵⁶⁶ G. Spyropoulos, 2001, σ.29

ανατολική πλευρά βρισκόταν το Νυμφαίο. Η πρόσοψη της ανατολικής πλευράς του Νυμφαίου αποτελούνταν από μια κτιστή εξέδρα, αποκαλούμενη από τους ανασκαφείς ως «Fassade»⁵⁶⁷, με έξι ημικυκλικές κόγχες για την τοποθέτηση αγαλμάτων, καθώς οι ανασκαφείς έφεραν στο φως αρκετά πορτρέτα⁵⁶⁸.

Μετά την αναμόρφωση της έπαυλης από τον Ηρώδη η κύρια είσοδος της «νέας έπαυλης»⁵⁶⁹ βρισκόταν στην ανατολική πλευρά, εκεί όπου αναπτυσσόταν κατά τους ανασκαφείς ο «κήπος-στάδιο»⁵⁷⁰ της έπαυλης. Το κηποστάδιον αυτό ήταν ένας μεγάλος υπαίθριος κήπος, που στο εσωτερικό του υπήρχε ένα στενό κτίσμα με αψιδωτές απολήξεις προς την βόρεια και νότια πλευρά αντίστοιχα. Η διαμόρφωση του κήπου θύμιζε αρχαίο στάδιο, στον οποίο πιθανόν να καλλιεργούνταν διάφορα φυτά της έπαυλης, αν λάβουμε υπόψη τους μαρμαρίνους αγωγούς νερού που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές αλλά και τους υπαίθριους κήπους του Αδριανού στο Τίβολι και συγκεκριμένα με το Αδριάνειο κηποστάδιο, το οποίο ήταν ορθογώνιο με τρεις στοές και περίπτερο (Pavilion) που χωριζόταν σε άλλους κήπους⁵⁷¹.

Ο Αδριανός ξεκίνησε να χτίζει το ρωμαϊκό του ανάκτορο το 117/8 μ.Χ. και την ολοκλήρωσε το 138 μ.Χ.⁵⁷². Ο κεντρικός πυρήνας της έπαυλης στο Τίβολι αποτελούνταν από τέσσερα αλληλεξαρτώμενα κτήρια τα οποία συνδέονταν μεταξύ τους. Πρόκειται για το Νυμφαίο-γήπεδο, την κεντρική αυλή-αίθριο με τη λίμνη, τα μικρά ιαματικά λουτρά και ένα κτήριο με τρεις ορόφους⁵⁷³. Ο Ηρώδης φαίνεται πως είχε ως πρότυπο τη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι, αφού ακολούθησε την ίδια περίπου διάταξη. Ο κεντρικός πυρήνας της έπαυλης του Ηρώδη αποτελεί αντίγραφο του λεγόμενου «Teatro Marittimo»⁵⁷⁴ της έπαυλης του Αδριανού (εικ.142-144). Επιπλέον, είναι πιθανό να μιμήθηκε και την αρχιτεκτονική της «Pecile»⁵⁷⁵ (Ποικίλης στοά) του Αδριανού (εικ.145-146), η οποία μιμείται την Ποικίλη στοά της Αρχαίας Αγοράς ή του Κανώπου (5ου αι. π.Χ.), αποτελούμενη από νυμφαίο κι ένα περίστυλο ορθογώνιο κτήριο στο μέσον του οποίου υπήρχε τεχνητή λίμνη (εικ.147).

Εν τούτοις, παρά το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν έχει ανασκαφεί πλήρως ο χώρος του κήπου, ο Γ. Σπυρόπουλος⁵⁷⁶ θεωρεί πιθανό «ο κήπος να είχε τη μορφή ιπποδρόμου λόγω της αψίδας» που σώζεται προς την νοτιοανατολική πλευρά αλλά κι από την ύπαρξη ευθύγραμμου τοίχου προς τα βορειοανατολικά. Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του κηποσταδίου⁵⁷⁷

⁵⁶⁷ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.48

⁵⁶⁸ Βλ. παρακάτω

⁵⁶⁹ Η χρήση του όρου «νέα έπαυλη» γίνεται για να την διακρίνουμε από την αρχική έπαυλη της εποχής των Φλαβίων.

⁵⁷⁰ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.46· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.58

⁵⁷¹ H. Kähler, 1958, σ.284 κ.ε.· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.58 κ.ε.

⁵⁷² M. Franceschini, 1991, σ.5· E. Salsa Prina Ricotti, *Villa Adriana: Il sogno di un imperatore*, Roma 2001, σ.127, υποσ.231: Η τοιχοποιία μαρτυρεί ότι τα τούβλα δεν θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πριν από το τέλος του 118 μ.Χ.

⁵⁷³ M. Franceschini, *Villa Adriana: Mosaici-Pavimenti-Edifice*, Roma 1991, σ.541

⁵⁷⁴ Στο ίδιο, σσ.428-431· E. Salsa Prina Ricotti, *Villa Adriana: Il sogno di un imperatore*, Roma 2001, σσ.127-131· G. Spyropoulos, 2001, σ.39· ο ίδιος, 2012, σ.293

⁵⁷⁵ E. Salsa Prina Ricotti, 2001, σ.139

⁵⁷⁶ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.59

⁵⁷⁷ Στο ίδιο, σ.60 κ.ε.

έφερε στο φως α) ένα μαρμάρινο άγαλμα και κεφαλή του θεού Διονύσου, β) κορμό του θεού Πάνα, γ) μαρμάρινο ακρωτήριο με ανάγλυφη διακόσμηση ανθεμίου και φύλλων ακάνθου, δ) κυκλική ελλειψοειδή μαρμάρινη βάση ανδρικού αγάλματος με τα άκρα των ποδιών *in situ*, ε) ακέφαλο άγαλμα Ηρακλή τύπου Lansdowne, στ) θραύσμα αγάλματος του Ηρακλή στο οποίο με το δεξί χέρι του κρατά τα μήλα των Εσπερίδων, ζ) ακέφαλο άγαλμα Υγείας, η) μαρμάρινη κεφαλή αγάλματος Αφροδίτης, θ) θραύσμα από φίδι αγάλματος Ασκληπιού, ι) ακέφαλο κορμό και αριστερό μηρό με γόνατο αγάλματος Διονύσου με δέρμα πάνθηρα, κ) δύο τμήματα μαρμάρινης κνήμης από τις οποίες, η μία στηρίζεται σε κορμό δέντρου, λ) τμήμα μηρού ανδρικού αγάλματος, μ) θραύσμα μαρμάρινης βάσης ελλειψοειδούς σχήματος, ν) θραύσμα μαρμάρου με δυσδιάκριτη ανάγλυφη παράσταση γυναικείας κεφαλής, ξ) θραύσμα μαρμάρου με δυσδιάκριτη ανάγλυφη παράσταση γυναικείας κεφαλής, ο) επίκρανο, π) κυλινδρικό αντικείμενο με ανάγλυφη διακόσμηση, ρ) ακέφαλη προτομή σε πυλίδα και σ) ένα μαρμάρινο θραύσμα ώμου.

Δυτικά του κήπου βρίσκονταν δύο Νυμφαία με προσανατολισμό προς τα δυτικά στο πίσω μέρος των οποίων υπήρχαν δύο συμμετρικές πτέρυγες δωματίων σε κάθε πλευρά και μια υπερυψωμένη αυλή μεταξύ αυτών, το λεγόμενο *Triclinium*⁵⁷⁸ δηλαδή ο χώρος του συμποσίου. Οι χώροι επικοινωνούσαν με στοές ή πυλίδες και σύμφωνα με τον Σπυρόπουλο «η διακόσμησή τους με ψηφιδωτά δάπεδα και μαρμαροθετήματα σε *opus sectile*, αρχιτεκτονικές διακοσμήσεις (κιονοστοιχίες, γείσα, ακρωτήρια, επίκρανα) και γλυπτά σε συνδυασμό με φυτικά στοιχεία⁵⁷⁹, προσέδιδε στην εγκατάσταση τον χαρακτήρα ενός Παραδείσου κατά το πρότυπο των ελληνιστικών εγκαταστάσεων»⁵⁸⁰. Προς την ανατολική πλευρά του κήπου σώζεται ένας μαρμάρινος κίονας, ένα ιωνικό κιονόκρανο, δύο τεμάχια μαρμαρίνων γείσων καθώς κι ένα μαρμάρινο ανθεμωτό ακρωτήριο.

Η νότια πτέρυγα (εικ.148) της κεντρικής αυλής αποτελείται από το Ηρώ του Αντίνοου, το Σεραπείο, το λουτρικό συγκρότημα κι έναν οκταγωνικό πύργο.

Το ηρώ του Αντίνοου βρίσκεται στην νοτιοανατολική πλευρά της έπαυλης και πιθανόν να κατασκευάστηκε μετά το 130 μ.Χ. Αρχικά ήταν μια βασιλική (εικ.149), η οποία είχε αψίδα στην ανατολική πλευρά του κτίσματος και πιθανόν να ήταν υπόστυλη αίθουσα, καθώς στο εσωτερικό της κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκε ένας κίονας. Στο μέσον της αψίδας χτίστηκε πεταλόσχημη δεξαμενή με τετράγωνο πλαίσιο και μαρμαροθετήματα. Σύμφωνα με τον Γ. Σπυρόπουλο⁵⁸¹ ήταν πιθανό η αψίδα του ηρώου να κοσμούνταν με το άγαλμα του Αντίνοου. Το κτήριο αργότερα επεκτάθηκε προς τα δυτικά

⁵⁷⁸ Τρικλίνιο είχε και ο Αδριανός στη βίλα του στο Τίβολι Βλ. M. Franceschini, 1991, σ.367κ.ε.· G. Spyropoulos, 2001, σ.56· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.59· M. Ζαρμακούπη, Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, σ.54: «Το τρικλίνιο (*triclinium*) ήταν ένα δωμάτιο με τρεις κλίνες τοποθετημένες σε σχήμα Π στις τρεις πλευρές του και ένα τραπέζι μεταξύ των κλινών έτσι ώστε να μπορούν να σερβιριστούν οι ξαπλωμένοι στις κλίνες συνδαιτυμόνες».

⁵⁷⁹ N. Purcell, *The Roman Garden as a Domestic Building*, in: *Roman Domestic Buildings* (ed. I. Barton), σ.141

⁵⁸⁰ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.62

⁵⁸¹ Στο ίδιο, σ.158

(εικ. 150-152) με τη δημιουργία τετράκογχου οικοδομήματος. Οι κόγχες μήκους 4μ. χρησιμοποιήθηκαν ως κλίνες, όπως συνέβη και με το Νυμφαίο στη δυτική πλευρά του κεντρικού πυρήνα. Σήμερα δεν γνωρίζουμε ποια ήταν τα αγάλματα των κλινών λόγω της καταστροφής τους. Στη δυτική πλευρά της βασιλικής υπήρχαν ένα ορθογώνιο κι ένα τετράκογχο κτίσμα⁵⁸² τα οποία επικοινωνούσαν με το ιερό μέσω μιας εισόδου που ανοίγονταν σε καθεμία από αυτά. Οι παραπάνω μετατροπές έγιναν από τον Ηρώδη μετά τον θάνατο των αγαπημένων του προσώπων.

Στο Ηρώο του Αντίνοου βρέθηκαν ένα θραύσμα με την επιγραφή ΠΕΡΤΙΝΑΚΙ ΑΡΑΒΙΚΩ ΘΕΩ ΔΙΟΝ[ΥΣΩ]⁵⁸³, ένα ακέφαλο άγαλμα ιέρειας στον τύπο της Μεγάλης Ηρακλειώτισσας, πιθανώς της Ρήγιλλας, που μαρτυρεί ότι το ηρώο μετατράπηκε σε ναό-κενοτάφιο της Ρήγιλλας, αντίστοιχο με το κενοτάφιο που ίδρυσε ο Ηρώδης στην Αττική οδό της Ιταλίας⁵⁸⁴, ενώ στη νότια πλευρά του Ηρώου υπήρχε βάθρο βορειοανατολικά του οποίου βρέθηκε άγαλμα του Αντίνοου ως Απόλλωνα ή Διονύσου (εικ.153). Άλλα ευρήματα που εντοπίστηκαν κατά τις ανασκαφικές εργασίες⁵⁸⁵ στον ίδιο χώρο ήταν ένα μαρμάρινο θραύσμα κλίνης, μια κεφαλή κι ένα άγαλμα κεκλιμένης ποτάμιας θεότητας (πιθανώς προσωποποίηση του Νείλου) (εικ.154), ένα ακόμα ακέφαλο άγαλμα ποτάμιας θεότητας σε θραύσματα, τέσσερα ανάγλυφα τύπου Νεκροδείπνων καθώς και αγωγοί που βρέθηκαν στο νότιο εξωτερικό τοίχο με κατεύθυνση προς τα λουτρά.

Δίπλα από το Ηρώο βρέθηκαν λείψανα κτίσματος, το οποίο πιθανολογείται ότι πρόκειται για ναό ή Σεραπείο λόγω της αφιδωτής απόληξης, κατά μίμηση του Αιγυπτιακού Κανώπου έργου των Πτολεμαίων⁵⁸⁶. Τα γλυπτά ευρήματα του κτίσματος αυτού ήταν μια σφίγγα, δύο ποτάμιες μορφές, μια κεφαλή τρίτου αιγυπτιαζόντος ποταμού και το άγαλμα της Ίσιδας. Έτσι, η έπαυλη του Ηρώδη μοιάζει με τον Κάνωπο της Αλεξάνδρειας αλλά και τον Κάνωπο του Αδριανού⁵⁸⁷ ως προς τη μορφολογία αλλά και την διακόσμηση. Ο Κάνωπος του Ηρώδη, όπως και ο Κάνωπος στο Τίβολι της Ρώμης (εικ.155-157), ήταν μια ελλειψοειδής δεξαμενή με κιονοστοιχία στη στενή πλευρά της και αγάλματα Αμαζόνων⁵⁸⁸, Καρυάτιδες, θεούς και δαίμονες της φύσης.

Προς τη νότια πλευρά του Σεραπείου βρίσκεται λουτρικό συγκρότημα, όπου ανατολικά και δυτικά της εισόδου βρίσκονται οι λουτρικές εγκαταστάσεις οι οποίες ακολουθούν το σχέδιο των ρωμαϊκών λουτρών. Στο κέντρο υπήρχε το θερμό λουτρό (*caldarium*) το οποίο οδηγούσε σε τρεις ημικυκλικές κόγχες

⁵⁸² Στο ίδιο, σ.154

⁵⁸³ Ο Πόπλιος Έλβιος Πέρτιναξ ήταν ρωμαίος αυτοκράτορας του οποίου το όνομα υιοθέτησε αργότερα και ο Σεπτίμιος Σεβήρος Βλ. *Historia Augusta, Pertinax*, 15.1 και 15.2· G. Spyropoulos, 2001, σ.28· Γ. Σπυρόπουλος, Η Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, 2006, σ.156: Το όνομα «Περτίνακι» αναφέρεται στον Σεπτίμιο Σεβήρο, λόγω πιθανής χορηγίας του ίδιου στα μνημεία της έπαυλης· ο ίδιος, *Νεκροδείπνα*, σ.96

⁵⁸⁴ W. Ameling, II, 1983, σ.104

⁵⁸⁵ Στο ίδιο, σ.162 κ.ε.

⁵⁸⁶ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.157 κ.ε.

⁵⁸⁷ M. Franceschini, 1991, σ.297 κ.ε.· Στο ίδιο, σ.563 κ.ε.

⁵⁸⁸ Επιβεβαιώνεται από την εύρεση αγάλματος Αμαζόνας-Καρυάτιδας, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Βλ. παρακάτω

που ανοίγονταν μία προς την ανατολική και δύο προς τη νότια πλευρά του συγκροτήματος, στις οποίες υπήρχαν οι λουτήρες για το κρύο μπάνιο⁵⁸⁹. Από τον Κάνωπο⁵⁹⁰ βρέθηκαν α) ένα άγαλμα ποτάμιας μορφής, β) ένα ακέφαλο άγαλμα ποτάμιας μορφής σε θραύσματα, γ) μια κεφαλή αγάλματος ποτάμιας θεότητας και δ) τέσσερα ανάγλυφα τύπου Νεκροδείπνων σε σχήμα ναΐσκου με παράσταση σκηνή θυσίας.

Στην νότια πλευρά της έπαυλης βρέθηκε κι ένα τέταρτο κτίσμα με οκταγωνική κατασκευή και εσωτερικές κόγχες, το οποίο ερμηνεύτηκε ως φυλάκιο, πύργος ή βιβλιοστάσιο⁵⁹¹ και το οποίο επικοινωνούσε με τον νότιο εξωτερικό διάδρομο μέσω πυλίδας.

Ένα ακόμα εύρημα από την ανασκαφή του Θ. Σπυρόπουλου που συνδέει την Κυνουρία με τον Ηρώδη και τον Μαραθώνα είναι η στήλη που βρέθηκε εντοιχισμένη σε παλαιοχριστιανικό κλίβανο κατά την διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών στην αίθουσα της βόρειας βασιλικής της έπαυλης (εικ.158). Όπως φάνηκε κατά τις ανασκαφές των Θεοδώρου και Γεωργίου Σπυροπούλου τα έτη 1979-2001, ο Ηρώδης μετέφερε κι έστησε στην έπαυλη της Κυνουρίας⁵⁹² τις στήλες των πεσόντων Μαραθωνομάχων, θέλοντας να τιμήσει τους προγόνους του. Σύμφωνα με τον Γ. Σπυρόπουλο, ο Ηρώδης στη θέση των τάφων των πεσόντων στον Μαραθώνα «εσώρευσε τον μέγα Τύμβο»⁵⁹³, για λόγους αντικατάστασης του μνημείου, ώστε να αποκρύψει την πρόθεσή του, υποστηρίζοντας ότι «ο Τύμβος στον Μαραθώνα δεν αποτελεί πρωτογενές, δηλαδή αρχικό συστατικό του Μνημείου των Μαραθωνομάχων. Οι νεκροί της μάχης κήκαν κι ετάφησαν σε τεφροδόχους Κάλπεις, οι συγγενείς τους τούς έθαψαν τρώγοντας δίπλα τους σε αποχαιρετιστήριο γεύμα»⁵⁹⁴ ως πράξη απόδοσης τιμής και σεβασμού προς τους νεκρούς.

Ένα λοιπόν από τα σημαντικότερα μνημεία της μάχης του Μαραθώνος, οι στήλες των πεσόντων, προέρχεται από την έπαυλη του Ηρώδη στην Λουκού Κυνουρίας⁵⁹⁵. Οι στήλες αυτές βρέθηκαν από τους ανασκαφείς σε αποθήκη⁵⁹⁶ εξωτερικά της βόρειας βασιλικής την οποία έχτισαν οι μοναχοί της Μονής Λουκού στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., πράγμα που σημαίνει ότι μεταφέρθηκαν από το εσωτερικό της υπόστυλης αίθουσας όπου είχαν αρχικά τοποθετηθεί από τον Ηρώδη. Μία από τις στήλες που εντοπίστηκαν στη σιταποθήκη ήταν η στήλη των Μαραθωνομάχων της Ερεχθίδος φυλής. Η στήλη αυτή βρέθηκε

⁵⁸⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.158

⁵⁹⁰ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.162 κ.ε.

⁵⁹¹ Α. Στρατής, 2007, σ.275

⁵⁹² Οι Θεόδωρος και Γεώργιος Σπυρόπουλος ασχολήθηκαν με την ανασκαφική έρευνα φέρνοντας στο φως τις στήλες των Μαραθωνομάχων, ο πρώτος από το 1979 μέχρι το 2001 και ο άλλος από το 1990 μέχρι το 2001· Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.9: Τα δύο μνημεία μεταφέρθηκαν στην έπαυλη από τον ίδιο τον Ηρώδη· στο ίδιο, σ.24 κ.ε.

⁵⁹³ Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.35

⁵⁹⁴ Γ. Σύκκα, Η συναρπαστική ιστορία της βίλας του Ηρώδη Διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/356708/article/politismos/arxeio-politismoy/h-synarpastikh-istoria-ths-vilas-toy-hrwdh>, *Καθημερινή*, 2/5/2009, έντυπη έκδοση· Γ. Σπυρόπουλος, 2009, υποσ.1, σ.34

⁵⁹⁵ Γ. Σταϊνχάουερ, Οι στήλες των Μαραθωνομάχων από την έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Λουκού Κυνουρίας στο: Κ. Μπουραζέλης – Κ. Μειδάνη, Μαραθών: *Η μάχη και ο Αρχαίος Δήμος*, Αθήνα 2010, σ.99

⁵⁹⁶ Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.25 κ.ε.

εντοιχισμένη ως οικοδομικό υλικό της σιταποθήκης. Πρόκειται για μια ορθογώνια ενεπίγραφη πλίνθο από λευκό πεντελικό⁵⁹⁷ μάρμαρο, κοσμημένη με λέσβιο κυμάτιο στην αριστερή και εμπρόσθια όψη ενώ στην δεξιά όψη της είναι λεία και χωρίς κυμάτιο. Το ύψος της στήλης είναι 68εκ., το πλάτος 55,8εκ. στο επάνω τμήμα και 57εκ. στο κάτω, ενώ το πάχος στο άνω τμήμα της είναι 28,5εκ. και 26,5εκ. στο κάτω⁵⁹⁸. Η μορφή των γραμμάτων απαντά σε επιγραφές του 5ου και 6ου αι. π.Χ. καθώς και η μορφή του κυματίου συναντάται σε αττικά μνημεία του 5ου αι. π.Χ. Μετά το 165 μ.Χ. ο Ηρώδης φαίνεται ότι αρχικά πήρε τις στήλες στην έπαυλή του στην Κυνουρία⁵⁹⁹, στήνοντάς τις στο κέντρο της βόρειας βασιλικής, το επισημότερο κτίσμα της εντυπωσιακής έπαυλης. Στη θέση των στηλών τοποθέτησε μέγα τύμβο ώστε να μην αλλοιωθεί το μνημείο⁶⁰⁰. Ο αρχαιολόγος Π. Βαλαβάνης αναιρεί την άποψη αυτή και υποστηρίζει ότι ο τύμβος του Μαραθώνος δημιουργήθηκε από την αρχή καθώς κατά τις ανασκαφικές έρευνες βρέθηκε στο υπόστρωμα της καύσης κυκλικό περίγραμμα⁶⁰¹.

Σύμφωνα με τον Πausανία⁶⁰² οι Μαραθωνομάχοι τάφηκαν σε τάφο στο πεδίο της μάχης⁶⁰³ πάνω στον οποίο στήθηκαν στήλες με τα ονόματα των πεσόντων⁶⁰⁴ κατά φυλές. Πιθανώς η στήλη (εικ.159α-β) μεταφέρθηκε στην Πελοπόννησο από τον Ηρώδη, ο οποίος φημιζόταν για το πάθος του για την συλλογή, όπως παρατηρούμε στην έπαυλή του στη Λουκού από το πλήθος κλασικών αττικών επιτυμβίων, νεκροδείπνων αναγλύφων και αγαλμάτων. Η στήλη αποτελούνταν από ορθογώνιους λαξευμένους κύβους κι έφερε επιγραφή στο προευκλείδιο αλφάβητο με χρήση ομηρικών λέξεων⁶⁰⁵. Κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο χρησίμευσε ως επίκρανο παραστάδος σε άγνωστο κτήριο⁶⁰⁶. Σε αυτό οφείλεται η αποκοπή τμήματος από τη βάση και το κυμάτιο της επιγραφής, όπως επίσης και ίχνη τεμαχισμού σε μεταγενέστερη απόπειρα.

Η επιγραφή περιλαμβάνει είκοσι αθηναϊκά ονόματα γνωστά από την στήλη των πεσόντων της Ερεχθίδος φυλής του 457/8 π.Χ. Η επιγραφή όπως και το κυμάτιο που κοσμεί την επίστεψη της στήλης πιθανολογείται ότι ανήκει στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. χάρη στα μορφολογικά χαρακτηριστικά της τα οποία

⁵⁹⁷ O. Palagia, *Sculptures from the Peloponnese in the Roman Imperial period*, στο A. Rizakis - Cl. Lepenioti, *Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation*, *Μελετήματα* 63, Athens 2010, σ.435, υποσ.19: «Όλα τα γλυπτά της βίλλας Λουκού ήταν από πεντελικό μάρμαρο και πιθανόν να εισήχθησαν από την Αττική»

⁵⁹⁸ Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.28 κ.ε.

⁵⁹⁹ Στο ίδιο, σ.13· Γ. Σταϊνχάουερ, 2010, σ.104: Σύμφωνα με τον Σταϊνχάουερ πιθανόν να υπήρχε παράταξη στηλών και από τις δέκα φυλές πάνω σε ενιαία βαθμιδωτή βάση και το μνημείο να είχε τη μορφή συνεχούς τοίχου περιβόλου.

⁶⁰⁰ Π. Βαλαβάνης, *Σκέψεις για τις ταφικές πρακτικές προς τους νεκρούς της μάχης του Μαραθώνος*, στο: Κ. Μπουραζέλης – Κ. Μειδάνη, *Μαραθών: η Μάχη και ο Αρχαίος Δήμος*, Αθήνα 2010, σ.77· Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σσ.24 και 35

⁶⁰¹ Π. Βαλαβάνης, *Σκέψεις για τις ταφικές πρακτικές*, σ.77

⁶⁰² Πausανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, Αττικά, 32.3: τάφος δέ ἐν τῷ πεδίῳ Ἀθηναίων ἐστί, ἐπὶ δέ αὐτῷ στήλαι τὰ ὀνόματα τῶν ἀποθανόντων κατὰ φυλάς ἐκάστων ἔχουσαι.

⁶⁰³ Πausανίας, *Ελλάδος Περιήγησις*, Αττικά, 32.4: καὶ ἀνδρὸς ἐστὶν ἰδίᾳ μνῆμα Μιλτιάδου τοῦ Κίμωνος.

⁶⁰⁴ Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ο αριθμός των νεκρών ήταν 192 και οι πεσόντες Αθηναίοι τάφηκαν σε ιδιαίτερους τάφους με στήλες όπου αναγράφονταν τα ονόματά τους κατά φυλές.

⁶⁰⁵ Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.30

⁶⁰⁶ Γ. Σταϊνχάουερ, 2010, σ.99

συναντώνται σε αττικά αναθηματικά μνημεία της «περσικής επίχωσης» της Ακροπόλεως⁶⁰⁷. Πιο συγκεκριμένα, η επιγραφή⁶⁰⁸ καταλάμβανε όλη την εμπρόσθια όψη της στήλης και διέθετε α) τίτλο της Ερεχθίδος φυλής με αραιή διάταξη γραμμάτων, β) ελεγειακό δίστιχο με πυκνή γραφή και γ) τον κατάλογο των πεσόντων με αραιή γραφή, έχοντας την εξής μορφή:

Έρεχθεῖ[ς]
Φεμισ ἄρ' hos κιχ[εν] αἰεὶ εὐφας ἡέσχατα γαί [ες]
Τονδ' ἀνδῖρον ἀρετὴν πεύσεται, hos ἔθανον
[μ]αρνάμε νοι Μέδοισι καὶ ἔσστεφάνοσαν Ἀθένα[ς]
[π]αυρότεροι πολλον δεχσάμενοι πόλεμον
Δρακοντίδες
Ἀντιφον
Ἀφσέφες
Χσένον
Γλαυκιάδες
Τιμόχσενος
Θέογνις
Διόδορος
Εὐχσίας
Εὐφρονιάδες
Εὐκτέμον
Καλλίας
Ἀραιθίδες
Ἀντίας
Τόλμις
Θοκυδίδες
Δῖος
Ἀμυνόμαχος
Λεπτίνες
Αἰσχυραῖος
Πέρον
Φαι[δ]ρίας

Τα περισσότερα ονόματα της στήλης είναι γνωστά Αθηναϊκά ονόματα, καθώς μερικά εξ αυτών (Δρακοντίδης, Αψεφής, Διόδωρος, Καλλίας και Θοκυδίδης) συναντώνται και στη στήλη των πεσόντων της Ερεχθίδος φυλής του 459/8 π.Χ. Επίσης, άλλα ονόματα είναι γνωστά στην αττική προσωπογραφία (Ξένων, Αντίας, Τιμόξενος, Φαιδρίας και Θέογνις), άλλα είναι συγγενικά όπως για παράδειγμα του Αραιθου με το Αραιθίδη και του Τολμαίου

⁶⁰⁷ Στο ίδιο, σ.102

⁶⁰⁸ Σήμερα βρίσκεται στην αποθήκη της Αρχαιολογικής Συλλογής Άστρους Κυνουρίας.

με του Τόλμι, ενώ άλλα συναντώνται για πρώτη φορά (Γλαυκράδης, Ευξίας, Ευκτήμων, Αμυνόμαχος, Ευδρονιάδης, Δίος, Πείρων και Λεππίνης)⁶⁰⁹.

Εκτός από τις στήλες ο Ηρώδης μετέφερε και τις Ορχούμενες Λάκαινες (εικ.160) του Καλλίμαχου⁶¹⁰, έργο του 5ου αι. π.Χ., τις οποίες τοποθέτησε στις έξι κόγχες της εξέδρας στην πρόσοψη απέναντι από τις αντίστοιχες έξι Καρυάτιδες-Αμαζόνες της δυτικής εξέδρας για λόγους συμμετρίας. Μεταξύ 165-170 μ.Χ. οι κόγχες αυτές αντικαταστάθηκαν με έξι «cubicula»⁶¹¹ (υπνοδωμάτια) με κλίνες.

Η έπαυλη χαρακτηρίστηκε από τον Γ. Σπυρόπουλο ως «κιβωτός καλλιτεχνικών κειμηλίων και σύγχρονων δημιουργημάτων»⁶¹² λόγω του πλήθους των έργων τέχνης και της διακόσμησης που βρέθηκαν στην έπαυλη. Επιπλέον, η έπαυλη θεωρείται το κέντρο της οικονομικής δραστηριότητας του Ηρώδη καθώς ο ιδιοκτήτης εμπορευόταν μεταξύ άλλων και το μάρμαρο Δολιανών⁶¹³. Τα περισσότερα από τα ευρήματα της έπαυλης των ανασκαφών της δεκαετίας του '80 χρονολογούνται στον 2ον αι. μ.Χ. Αναλυτικά το 1980 βρέθηκαν τα εξής 1) ένα αναθηματικό ανάγλυφο με γυναικεία μορφή καθισμένη σε θρόνο διακοσμημένο με σφίγγα (εικ.161). Η γυναίκα κρατάει ένα κάνιστρο με καρπούς ενώ πάνω σε δέντρο κρέμεται ένα γυναικείο άγαλμα τύπου Αρτέμιδος Απαγχομένης. Στο ανάγλυφο είναι χαραγμένες τρεις επιγραφές. Η επιγραφή ΤΕΛΕΤΗ⁶¹⁴ είναι χαραγμένη μπροστά από την ένθρονη γυναικεία μορφή, στον θρόνο της υπάρχει η επιγραφή ΕΠΙΚΛΗΣΗC, ενώ στο βάθρο η επιγραφή ΕΥΘΗΝΙΑ⁶¹⁵. Το ανάγλυφο σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών⁶¹⁶. 2) Πορτρέτο άνδρα (εικ.162) το οποίο ανήκει στην εποχή Αδριανού, με γενειάδα, ίσια κόμη, αγκιστροειδές μουστάκι⁶¹⁷. 3) Πορτρέτο του Αντίνοου τύπου Όσιρι⁶¹⁸ (εικ.163) έχοντας ταινία στο μέτωπο και καλύπτρα στο κεφάλι πάνω στο οποίο υπάρχει κουλουριασμένο φίδι. Σήμερα, ένα ίδιου τύπου αιγυπτιαζόν άγαλμα Αντίνοου Όσιρι με καλύπτρα και ουραίο, ύψους 2,25μ., βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών κι ένα δεύτερο, ύψους 2,40μ., στο Μουσείο του Μαραθώνος. Υπάρχει και στα τρία συγγένεια λόγω των χαρακτηριστικών του προσώπου και του σώματος. Το γεγονός ότι απεικονίσεις του Αντίνοου⁶¹⁹ βρέθηκαν στις επαύλεις του Ηρώδη

⁶⁰⁹ Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.31

⁶¹⁰ Γ. Σπυρόπουλος, *Νεκρόδειπνα*, σ.23· ο ίδιος, 2012, σ.295: «Δημιουργός και μανιώδης συλλέκτης, θησαύρισε εδώ μοναδικά έργα τέχνης όλων των περιοχών και ελληνορωμαϊκού πολιτισμού»

⁶¹¹ Στο ίδιο, σ.295

⁶¹² Στο ίδιο, σ.11· ο ίδιος, *Η Βίλα του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, σ.292. Διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/34394327/ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ_2.pdf-_ΑΘΗΝΑ_ΕΚΔ._ΜΕΛΙΣΣΑ_2012_ISBN_978_960_204_3134

⁶¹³ Στο ίδιο, υποσ.16, σ.33

⁶¹⁴ Π. Φάκλαρης, 1985, σ.110 υποσ.1· S. Karusu, RM 76, 1969, σσ.253-265· I. Κουσκούνα - K. Χασαπογιάννη - I. Κακαβούλια, 1981, σσ.146-147

⁶¹⁵ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.27

⁶¹⁶ Π. Φάκλαρης, 1985, σ.110, σημ.1· ο ίδιος, *Οι Αρχαιότητες της Λουκούς*, σ.146 πιν.9

⁶¹⁷ Π. Φάκλαρης, 1985, σ.117, πιν.57α· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.28

⁶¹⁸ Στο ίδιο, 1993, σ.29: Ο τύπος του Όσιρι είναι δείγμα θεοποίησής του από τον Αδριανό· η ίδια, *Συμβολή στην εικονογραφία του Αντίνοου*, Αρχαιογνωσία, τ.1, 1980, σ.347

⁶¹⁹ Απεικονίσεις του Αντίνοου βρίσκονται τέσσερα στο Εθνικό Μουσείο, προερχόμενα από την έπαυλη του Ηρώδη στη Λουκού, από το Κακούρι της Μαντίνειας (τόπο καταγωγής του) και την Πάτρα, ένα στο Μουσείο των Δελφών, ένα στο Μουσείο της Ολυμπίας, ένα στο Μουσείο της Ελευσίνας, ένα άλλο στο

αποδεικνύει ότι ο φιλόσοφος συνέπασχε στην θλίψη του αυτοκράτορα Αδριανού, λόγω των παράλληλων πληγμάτων στην ιδιωτική τους ζωή, τον οποίο εκτιμά και συμπαθεί καθώς και τις δύο προσωπικότητες επισκιάζει ο θάνατος των γυναικών τους, με φημολογίες περί δολοφονικής ενέργειας από τους ίδιους.

Στην ανασκαφή του 1984 στον ανατολικό διάδρομο της βόρειας βασιλικής της έπαυλης, βρέθηκε μια ακόμα ορθογώνια επιτύμβια στήλη⁶²⁰ με αετωματική επίστεψη, το κέντρο της οποίας κοσμεύεται με στρόγγυλη ασπίδα και ανθέμια τόσο στο κέντρο όσο και στις άκρες της (εικ.164). Επιπλέον, στο επιστύλιό της φέρει χαραγμένη την επιγραφή:

ΑΝΤΙΟΧΙΣ ΦΟΡΤΟΥΝΑΤΟΥ ΘΥΓΑΤΗΡ ΚΑΛΛΙΣΤΙ

Πάνω από τις παραστάδες υπάρχει κιονόκρανο πάνω στο οποίο εικονίζονται ένα ζευγάρι με ένα αγόρι στη μέση, το οποίο φοράει κοντό χιτώνα που συγκρατείται με στρόγγυλη πόρπη στον δεξιό ώμο. Στο δεξί χέρι κρατάει πουλί και έχει στραμμένο το σώμα του προς τον πατέρα του. Ο άνδρας, πιθανώς πατέρας του αγοριού, αποδίδεται σε ώριμη ηλικία με γενειάδα, φοράει κοντό χιτώνα και τα πόδια του είναι γυμνά. Με το δεξί του χέρι πιάνει τον ώμο του αγοριού ενώ με το αριστερό κρατάει πιθανώς μια πυξίδα. Από την άλλη μεριά η μητέρα κοιτάζει κατ' ευθείαν εμπρός, φοράει ιμάτιο με λοξές πτυχώσεις, ενώ ο χιτώνας της αποδίδεται με βαθιές και έντονες πτυχώσεις. Το ζεύγος κοιτάζει κατά μέτωπο τον θεατή. Σύμφωνα με την Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη η γυναίκα είναι η νεκρή καθώς το βλέμμα της δείχνει να χάνεται. Ο άνδρας και το παιδί της είναι ζωντανοί. Χρονολογείται στα χρόνια του Αδριανού λόγω της κόμμωσης με τα κατσαρά μαλλιά του ζευγαριού.

Την ίδια χρονιά βρέθηκε μαζί με την προηγούμενη, στον ανατολικό διάδρομο της βόρειας βασιλικής, επιτύμβια στήλη⁶²¹ (εικ.165) τετράγωνου σχήματος με επίστεψη. Η στήλη έφερε χαραγμένη επιγραφή η οποία σήμερα δεν σώζεται. Το μόνο που σώζεται είναι ο φυτικός διάκοσμος στη δεξιά πλευρά της στήλης με δύο λογχοειδή φύλλα και μίσχο, ενώ οι παραστάδες κοσμούνται με κορινθιακό κιονόκρανο. Στο μέσο της στήλης εικονίζονται δύο άνδρες και μια γυναίκα με χιτώνα και ιμάτιο. Πρόκειται για τριμελή οικογένεια, η οποία έχει χάσει τον γιο της. Ο νεκρός γιος πλαισιώνεται από τη μητέρα και τον πατέρα του. Η γυναίκα με το δεξί της χέρι κρατάει την άκρη του ιματίου με το οποίο καλύπτει το κεφάλι της, ενώ με το αριστερό τεταμένο στο ύψος της μέσης και με λυγισμένο τον αγκώνα συγκρατεί το ιμάτιό της. Τα μαλλιά της αποδίδονται κυματιστά με μηνοειδείς βοστρύχους απολήγοντας σε κότσο. Ο νεαρός γιος φοράει κοντό χιτώνα και χλαμύδα που συγκρατείται με πόρπη στο κέντρο του στήθους. Από την άλλη μεριά ο πατέρας βρίσκεται στην αριστερά ως προς τον

Μουσείο της Χαλκίδας και ένα ακόμη στο Μουσείο της Σπάρτης.

⁶²⁰ U. Kahrstedt, *Das Wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Bern 1954, σ.264· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.35· Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.56 εικ.4

⁶²¹ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σσ.36-37

θεατή πλευρά της στήλης και ακουμπά με το αριστερό του χέρι τον νεαρό γιο του. Η στήλη, χάρη στον τύπο της κόμης των προσώπων, χρονολογείται στην εποχή του Αδριανού και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης.

Κατά την ανασκαφή του 1988 βρέθηκε πορτρέτο παιδιού με ίσια μαλλιά που χωρίζουν ελαφρά πάνω από το μέτωπο, με αμυγδαλόσχημα μάτια και μισάνοιχτο στόμα. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για τον γιο του Ηρώδη τον Βραδού⁶²² (εικ.166). Ένα ακόμη εύρημα του ίδιου έτους αποτελεί μια ακέφαλη προτομή θωρακοφόρου⁶²³ (εικ.167) κοσμημένη με Μέδουσα που έχει στο κεφάλι της φτερά.

Πλούσια ήταν τα ευρήματα της ανασκαφικής περιόδου του 1989 όπου βρέθηκε κεφάλι Αφροδίτης⁶²⁴ (εικ.168) τύπου Αφροδίτης Καπιτωλίου. Το κεφάλι είναι ωοειδές, κοσμεύεται από ταινία, τα μάτια είναι αμυγδαλόσχημα και το στόμα είναι μισάνοιχτο. Τα μαλλιά χωρίζονται στη μέση ενώ στην κορυφή του κεφαλιού σχηματίζεται κόμπος με μηνοειδείς και σπειροειδείς βοστρύχους στις απολήξεις του. Την ίδια χρονιά βρέθηκε και ένα κεφάλι Μέδουσας⁶²⁵ (εικ.169) με στρόγγυλο πρόσωπο, μαλλιά να ανεμίζουν, υπερυψωμένα φρύδια, ενώ υπάρχει ασυμμετρία στην απόδοση των ματιών και των φρυδιών. Άλλα ευρήματα από την ανασκαφή του 1989 είναι το κεφάλι ενός αυτοστεφανωμένου νεαρού (εικ.170α-β), του τύπου του Λύκειου Απόλλωνα⁶²⁶, προερχόμενο από αναθηματική στήλη. Η κεφαλή είναι στεφανωμένη με φύλλα ελιάς, έχει μεγάλα μάτια, σπειροειδείς και σιγμοειδείς βοστρύχους με έντονη τη χρήση του τρυπανιού και πιθανολογείται ότι πρόκειται για τον Πολυδευκίωνα. Λόγω της έντονης χρήσης του τρυπανιού η κεφαλή τοποθετείται στην εποχή των Αντωνίωνων, γύρω στο 150 μ.Χ. Επιπλέον, στην ίδια ανασκαφή βρέθηκαν δύο ακέφαλες ανδρικές προτομές⁶²⁷, από τις οποίες η μία παριστάνει άνδρα ώριμης ηλικίας που φοράει ιμάτιο αφήνοντας ακάλυπτη τη δεξιά πλευρά του στήθους (εικ.171), ενώ η άλλη φοράει ιμάτιο και χιτώνα, στο λαιμό διακρίνεται σφαγνητικός βόθρος και στη βάση της προτομής υπάρχει διπλή ανάγλυφη ταινία (εικ.172).

Στην ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο αργότερα, το 1990, βρέθηκε ανάγλυφο⁶²⁸ (εικ.173), που χρονολογείται στα τέλη του 5ου αι. π.Χ., στην άκρη του οποίου ένας άνδρας όρθιος με κάλυμμα στο κεφάλι, κρατάει με το αριστερό χέρι του ιμάτιο, ενώ έχει το δεξί υψωμένο. Δεξιά του ένας έφιππος νεαρός άνδρας καλπάζει με το άλογό του ντυμένος με κοντό αχειρίδωτο χιτώνα και χλαμύδα που ανεμίζει πίσω του. Την ίδια χρονιά βρέθηκε αναθηματικό δισκοειδές ανάγλυφο⁶²⁹ (εικ.174), ένα tondo, στο οποίο εικονίζεται το

---

⁶²² Στο ίδιο, σσ.29-30

⁶²³ Στο ίδιο, σ.32

⁶²⁴ Στο ίδιο, σ.30

⁶²⁵ Στο ίδιο, σ.31

⁶²⁶ Στο ίδιο, σ.49

⁶²⁷ Στο ίδιο, σ.39

⁶²⁸ Στο ίδιο, σ.21

⁶²⁹ Στο ίδιο, σσ.39-42

σύμπλεγμα του Ηρακλή με την Αύγη πιθανώς στο ιερό του ναού της Αλέας Αθηνάς. Ο Ηρακλής προσπαθεί να της βγάλει το ιμάτιο. Της πατάει το δεξί πόδι προκειμένου να την συγκρατήσει. Με το δεξί της χέρι η Αύγη προσπαθεί να απομακρύνει τον Ηρακλή ενώ με το αριστερό κρατάει το ιμάτιό της. Το κεφάλι της Αύγης εικονίζεται προφίλ, τα μαλλιά της απολήγουν σε μικρό κότσο. Τα μαλλιά του Ηρακλή είναι κοντά, η γενειάδα του μακριά. Φοράει τη λεοντή του σα χλαμύδα που συγκρατείται στον δεξί ώμο με κόμπο από τα πόδια του λέοντος. Ο Ηρακλής σε ώριμη ηλικία, η Αύγη νεαρή. Στην αριστερή πλευρά του αναγλύφου εικονίζεται ένας Ερωτιδεύς με μακριά μαλλιά, λεπτά και μακριά φτερά. Στο δεξί του χέρι κρατάει μια ανεστραμμένη δάδα ενώ με το αριστερό κρατάει μια κυλινδρική ταινία ακουμπώντας πάνω σε πεσσό. Το ανάγλυφο ανήκει στην Αδριάνεια εποχή και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης. Στην ίδια ανασκαφή βρέθηκε κι ένα πορτρέτο του Πολυδευκίωνα⁶³⁰ (εικ.175) με το μέτωπο καλυμμένο από μηνεοειδείς βοστρύχους. Το πρόσωπο είναι ωοειδές, τα μάτια αμυγδαλόσχημα και τα χείλη μισάνοιχτα. Το πορτρέτο αυτό χρονολογείται γύρω στο 150 μ.Χ. και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Τρίπολης.

Επιπλέον, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως και άλλα ευρήματα τα οποία χρονολογούνται γύρω στο 150 μ.Χ. και τα οποία παρουσιάζουν συγγενικά χαρακτηριστικά με τον Πολυδευκίωνα λόγω του τύπου της κόμμωσης. Μεταξύ αυτών είναι τμήμα κεφαλής στεφανωμένης με κλαδί ελιάς (εικ.176), μια ακέφαλη προτομή νεαρού⁶³¹ (εικ.177) ντυμένου με χιτώνα και ιμάτιο πάνω σε τετράγωνη βάση κοσμημένη με φύλλα ακάνθου, μια δεύτερη ακέφαλη προτομή νεαρού με ιμάτιο και χιτώνα (εικ.178) κι ένα αναθηματικό ανάγλυφο αφηρωισμένου νέου (εικ.179), ο οποίος κρατάει τα χαλινάρια του αλόγου του, ενώ στα κλαδιά του δέντρου στέκονται δύο πουλιά και κρέμονται τα όπλα του νεαρού. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για ανάγλυφο που παρίστανε τον Πολυδευκίωνα ή τον Αχιλλέα⁶³².

Επιπρόσθετα ευρήματα τα οποία ανήκουν στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. είναι ένα πορτρέτο νεαρού Αιθίοπα, του Μέμνονα⁶³³ με φυλετικά χαρακτηριστικά (εικ.180), σγουρά μαλλιά, ωοειδές πρόσωπο, μεγάλα μάτια και βλέμμα στραμμένο προς τα δεξιά, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο της Περγάμου στο Βερολίνο, καθώς αγοράστηκε το 1899 από τον W. Spemann ο οποίος το δώρισε στο Μουσείο⁶³⁴. Στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. ανήκει ένα στήριγμα σε μορφή δέντρου με ανάγλυφα φύλλα και καρπούς⁶³⁵ (εικ.181), ένα

⁶³⁰ Στο ίδιο, σ.48

⁶³¹ Στο ίδιο, σ.50

⁶³² Ι. Κουσκουνά - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.149

⁶³³ P. Graindor, 1930, σ.114 εικ.3-4· ο ίδιος, *Tête de Nègre du Musée de Berlin*, *BCH* 39, 1915, σ.406: Ο Graindor θεωρεί ότι η κεφαλή ανήκει σε κάποια ερμαϊκή στήλη παρόμοια με αυτή του Μαραθώνα· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.110, 1· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.52

⁶³⁴ P. Graindor, 1915, σ.903· J. Tobin, 1997, σ.89

⁶³⁵ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, αρ.εύρ.23, πίν.43, σ.53: Πιθανόν να πρόκειται για στήριγμα αγάλματος του Διονύσου με βάση τα σύμβολα του θεού· J. Tobin, σ.346· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, *Κατάλογος γλυπτών*, 1999, αρ. εύρ.23, εικ.40, σ.40· Α. Μουστάκα, 2002, σ.240, εικ.8: Το θραύσμα ταυτίστηκε με βάση σχέδιο από τη σελίδα 164 του σημειωματαρίου του L. Ross ο οποίος σχεδίασε τα γλυπτά που είδε κατά την επίσκεψή του στην περιοχή της Μονής Λουκούς.

κεφάλι γυναίκας πιθανώς Καρυάτιδας⁶³⁶ (εικ.182) με αμυγδαλόσχημα μάτια, κυματιστά μαλλιά, πλατιά ταινία που κοσμεί το μέτωπο συγκρατώντας τα μαλλιά, με επίπεδη την κορυφή του κεφαλιού, ένα ακέφαλο σώμα καθιστής σφίγγας (εικ.183), τμήμα αριστερού ποδιού πάνω σε βάση (εικ.184) από το οποίο σώζεται μόνο το μπροστινό μέρος, μια Αμαζόνα-Καρυάτιδα (εικ.185α-γ) πάνω σε τετράγωνο βάθρο κοσμημένο στην εμπρόσθια όψη του με πέλτη, την ασπίδα των Αμαζόνων και το κάτω μέρος γυναικείου κορμιού, το οποίο καλύπτεται από ιμάτιο και ταυτίζεται με τον τύπο της Αφροδίτης (εικ.186). Η μορφή έχει κυματιστά μαλλιά, φοράει κοντό χιτώνα αφήνοντας ελεύθερο το αριστερό στήθος, ενώ με το κεφάλι της στηρίζει κιονόκρανο κορινθιακού ρυθμού. Πιθανολογείται ότι το άγαλμα της Αμαζόνας-Καρυάτιδας κοσμούσε πρόπυλο κτίσματος από την έπαυλη του Ηρώδη⁶³⁷.

Άλλα ευρήματα⁶³⁸ από την έπαυλη στη Λουκού είναι ένα κεφάλι από το οποίο σώζεται μόνο το μισό πρόσωπο γενειοφόρου άνδρα με έντονη χρήση τρυπανιού στα μαλλιά (εικ.187), ένα πορτρέτο ελληνορωμαϊκών χρόνων που βρέθηκε το 1977 και απεικονίζει γενειοφόρο νεαρό άνδρα, πιθανώς τον αυτοκράτορα Κόμμοδο (εικ.188), γιο του Μάρκου Αυρήλιου και της Φαυστίνας της Νεότερης, με κυματιστά μαλλιά και ωοειδές πρόσωπο κι ένα τμήμα επιτύμβιας στήλης⁶³⁹, το οποίο σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, στην οποία απεικονίζεται ένας ακόμα νεαρός πωγωνοφόρος άνδρας (εικ.189) με το κεφάλι του στραμμένο προς τα αριστερά. Η μορφή φοράει κοντό χειριδωτό χιτώνα και χλαμύδα, η οποία δένει με πόρπη στο δεξιό ώμο, ενώ στη ζώνη του έχει θήκη για το μαχαίρι. Επιπλέον, ο νέος με το αριστερό του χέρι κρατάει ένα τσαμπί σταφύλι και με το δεξί ένα μαχαίρι ή κλαδευτήρι.

Ένα ακόμα εύρημα της εποχής του Αδριανού, το οποίο πιθανολογείται ότι πρόκειται για αντίγραφο του 4ου αι. π.Χ., είναι ένας ακέφαλος κορμός έφηβου νέου⁶⁴⁰ (εικ.190) με χλαμύδα που συγκρατείται στον δεξιό ώμο με πόρπη, ενώ σε ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1995 στη νότια στοά ήρθε στο φως ένα θραύσμα επιστυλίου με την επιγραφή:

ΑΛΚΙΑ ΗΡ[ΩΔΟΥ ΜΗΤΗΡ⁶⁴¹.

Μετά τον 3ο αι. μ.Χ. η έπαυλη αναδιαμορφώνεται και πάλι χωρίς να είναι γνωστός ο εμπνευστής και ο εκτελεστής του έργου αυτού. Η έπαυλη επισκευάζεται και κοσμείται με νέα ψηφιδωτά δάπεδα (εικ.191-192) στους εξωτερικούς διαδρόμους της ανατολικής και νότιας στοάς⁶⁴². Όλα τα ψηφιδωτά

⁶³⁶ L. Ross, Reisen, σ.169· Σ. Καρούζου, 1967, σ.67 αρ.705· S. Karusu, *RM* 76, 1969, σ.256 πιν.81· J. Tobin, σσ.343-344

⁶³⁷ Σ. Καρούζου, 1967, σ.67 αρ.705

⁶³⁸ Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.56 κ.ε.

⁶³⁹ Ι. Κουσκούνα - Κ. Χασαπογιάννη - Ι. Κακαβούλια, 1981, σ.129· Π. Φάκλαρης, 1985, σ.237, πίν. 164β

⁶⁴⁰ Ο ίδιος, 1985, σ.110, πίν. 46β· ο ίδιος, 1990, σ.98, πίν.30δ· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.33, πίν.7

⁶⁴¹ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.29· Παρόμοια επιγραφή είχε βρεθεί και στην περιοχή του Βρανά μαζί με άγαλμα του Πολυδευκίωνα. Βλ. παραπάνω.

⁶⁴² Στο ίδιο, σ.148

δάπεδα χρονολογούνται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, γύρω στον 4ο αι. μ.Χ. Οι εξωτερικοί διάδρομοι ακολουθούσαν διακόσμηση παρόμοια με τις εσωτερικές στοές. Συγκεκριμένα, μεταξύ της νότιας στοάς και του νοτίου εξωτερικού διαδρόμου υπήρχε ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Ιπποδρομιών⁶⁴³ (εικ.193-195) στο οποίο εικονίζονται τέσσερα τέθριππα, οι αναβάτες και οι ιπποκόμοι τους. Άλλες παραστάσεις ψηφιδωτών ήταν: αυτή στην οποία απεικονίζεται μια γυναίκα με φιάλη κι άλλη παράσταση με προτομή νεαρής γυναίκας που παριστάνεται να κρατάει φρούτα και καρπούς στο απόπτυγμα του χιτώνα της⁶⁴⁴.

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον νότιο διάδρομο της κεντρικής αυλής⁶⁴⁵, ο οποίος οδηγούσε στα δωμάτια των υπηρετών έφερε στο φως α) ένα ανάγλυφο με παράσταση Ορχουμένης τυμπανίστριας, β) μια ανάγλυφη παράσταση κοιμωμένου Έρωτα, γ) μια ανάγλυφη παράσταση με σκηνή θυσίας στον Ήρωα-Ιππέα και δ) ένα μαρμάρινο ανάγλυφο (εικ.196) με δύο ανδρικές μορφές, όπου ο νεότερος απεικονίζεται γυμνός με δίπτυχο πάνω σε πλοίο, ενώ ο άλλος παριστάνεται σε ώριμη ηλικία στρέφοντας το βλέμμα του προς τον νεαρό.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο πολλές ήταν οι επιχώσεις που κάλυψαν τα κτίσματα, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να καταστραφεί μεγάλο μέρος της έπαυλης. Κατά τις ανασκαφές διαπιστώθηκαν δύο στρώματα επιχώσεων μέσα στα οποία βρέθηκαν όστρακα, σκεύη καθημερινής χρήσης ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, λίθοι, τούβλα και κέραμοι⁶⁴⁶. Επιπλέον, στην έπαυλη βρέθηκαν ίχνη κλιβάνου υαλουργίας και κεραμοποιίας, δύο σιταποθήκες στην εξωτερική βόρεια πλευρά της υπόστυλης αίθουσας, μια δεξαμενή και ταφές, ενώ στο μέσον της αψίδας της δυτικής βίλας βρέθηκαν τρεις μεγάλοι λύχνοι με ανάγλυφο σταυρό.

Η έπαυλη κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο έμεινε για αρκετό καιρό εγκαταλελειμμένη, πιθανώς μέχρι να ολοκληρωθεί η οικοδόμηση της παρακείμενης Μονής Λουκού. Στην καταστροφή της συνέβαλαν οι καιρικές συνθήκες, οι βαρβαρικές επιδρομές του 267 μ.Χ.⁶⁴⁷, οι σεισμοί του 3ου και 6ου αι. μ.Χ.⁶⁴⁸, η ερήμωση του μνημείου κατά τον Μεσαίωνα καθώς επίσης και η χρήση της θέσης του ως αμπελώνα και ελαιώνα από τη Μονή Λουκούς μεταξύ 12ου-19ου αι.⁶⁴⁹. Μέχρι τη δεκαετία του 1960 η σύληση αρχαίων ευρημάτων ήταν συχνό φαινόμενο και οι καταστροφές μεγάλες, αν αναλογιστούμε ότι μεταξύ άλλων υπήρχε και μεγάλη ασβεστοκάμιнос, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αποτέφρωση πολλών τμημάτων της έπαυλης, την

⁶⁴³ Θ. Σπυρόπουλος - Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σσ.61-62, εικ.40-42

⁶⁴⁴ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.148

⁶⁴⁵ Στο ίδιο, σ.160 κ.ε.

⁶⁴⁶ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σσ.42-43

⁶⁴⁷ Ο ίδιος, 2009, σ.19: Πρόκειται για τις βαρβαρικές επιδρομές των Ερούλων και των Γόθων του Αλαρίχου το 394μ.Χ.

⁶⁴⁸ Α. Avramea, Le Peloponnèse Protobyzantin, le passage d'une culture à une autre, στο Le Peloponnèse, *Archéologie et Histoire*, Actes de la rencontre internationale de l'Orient, 1999, σ.289

⁶⁴⁹ Γ. Σπυρόπουλος, *Νεκρόδειπνα*, σ.11· ο ίδιος, 2009, σσ.18-19

ασβεστοποίηση και τον αφανισμό μοναδικών κομψοτεχνημάτων⁶⁵⁰. Επιπλέον, οι καταστροφές στον χώρο των ψηφιδωτών δαπέδων ήταν μεγάλες λόγω των αγροτικών εργασιών αλλά και λόγω εγκατάστασης κολώνας κινητής τηλεφωνίας από τον ΟΤΕ στη βόρεια στοά της κεντρικής αυλής⁶⁵¹.

Κατά την διάρκεια αυτών των περιόδων καταστροφής η έπαυλη φαίνεται να δέχτηκε σωρεία επεμβάσεων κάτι που μαρτυρείται από επιδιορθώσεις κακώσεων στην κιονοστοιχία με τη χρήση μεταλλικών γόμφων και από τη εύρεση κάποιων περγαμηνών κιονοκράνων στο εσωτερικό της τάφρου τα οποία φαίνεται ότι αντικατέστησαν τα προηγούμενα κορινθιακά κιονόκρανα πιθανώς λόγω καταστροφής τους⁶⁵².

Σύμφωνα με τον ανασκαφέα -επί πολλά έτη στην έπαυλη του Ηρώδη- Γιώργο Θ. Σπυρόπουλο, σε συνέντευξη που παραχώρησε σε τοπικό κανάλι⁶⁵³ της Τρίπολης με αφορμή μια εκδήλωση στην Βιβλιοθήκη της πόλης, στις 5 Μαρτίου 2016, αναφέρθηκε ότι *«το μεγαλόπνοο μνημειακό συγκρότημα ήταν το μεγαλύτερο μνημείο ρωμαϊκών χρόνων στην Ελλάδα. Η έπαυλη πρέπει να αφηγείται την ιστορία της όπως γίνεται στην Ιταλία, δηλαδή για αυτόν που την περιδιαβαίνει θα πρέπει να υπάρχει μια διαλεκτική σχέση μεταξύ του επισκέπτη και του μνημείου. Χρειάζεται πολύ καλή σχεδιαστική αποκατάσταση ώστε κάθε χώρος της βίλας να μιλάει για αυτό. Μπαίνοντας μέσα ο θεατής θα αποκομίσει μια ιδέα για το πώς ήταν οι βίλες την εποχή του Ηρώδη. Στο τέλος, όταν ο επισκέπτης αναγνώσει την έπαυλη και την κατανοήσει, θα μπορεί να επισκεφθεί και το μουσείο που θα δημιουργηθεί πλησίον, στο οποίο θα εκτίθενται τα ευρήματα, αλλά και τα γλυπτά του χώρου ... Τα πλεονεκτήματα είναι πάντα πολλά, καθώς η έπαυλη μπορεί να χαρακτηριστεί ως πόλος έλξης στη Βόρεια Κυνουρία, καθώς θα γίνει κέντρο τέχνης και πολιτισμού ... Είναι σημαντική η έπαυλη καθώς ηθογραφεί την πολυσχιδή προσωπικότητα του Ηρώδη καθώς αντιπροσώπευε δύο κόσμους, τον ελληνικό και τον ρωμαϊκό»*.

⁶⁵⁰ Ο Φάκλαρης επισημαίνει ότι η ασβεστοκάμιнос ήταν σε λειτουργία μόνο τη σύγχρονη εποχή. Π. Φάκλαρης, 1990, σ.330· Μ. Galli, 2002, σ.184· Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, 1993, σ.20· Γ. Σπυρόπουλος, *Νεκρόδειπνα*, σ.11

⁶⁵¹ Θ. Σπυρόπουλος – Γ. Σπυρόπουλος, 2001, σ.60

⁶⁵² Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σσ.18-19

⁶⁵³ Η συνέντευξη αναρτήθηκε στο <http://www.arcadiaportal.gr/news/prospatheies-oste-na-ginei-episkeysimi-i-epayli-irodi-attikoy-sti-loykoy-picsvid> (Τελευταία πρόσβαση στις 10/8/2017)

Β. ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΤΩΝ ΕΠΑΥΛΕΩΝ

Β.1 ΤΙ ΔΕΙΧΝΟΥΝ ΟΙ ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ -ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΤΟΥΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Μέχρι σήμερα η αρχαιολογική σκαπάνη στις περιοχές του Μαραθώνος και της Κηφισιάς έχει φέρει στο φως ελάχιστα λείψανα, τα οποία όμως σε συνδυασμό με τις γραπτές πηγές και τις δεκάδες επιγραφές επιβεβαιώνουν συμπληρωματικά την παρουσία του Ηρώδη στις περιοχές αυτές. Επειδή οι ανασκαφικές έρευνες δεν έχουν ολοκληρωθεί σε αυτές τις περιοχές, μέχρι στιγμής δεν μπορούμε να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα. Ωστόσο, σε αυτή την ενότητα θα επιχειρηθεί μια πρώτη πιθανή οριοθέτηση των επαύλεων του Ηρώδη, με στόχο την μελλοντική τους έρευνα και ανάδειξη.

Στην περιοχή του Μαραθώνος δεν έχει πραγματοποιηθεί καμία ανασκαφική εργασία προς εντοπισμό της έπαυλης του Ηρώδη. Η μόνη απόδειξη ύπαρξης της έπαυλης στην περιοχή της «Μάνδρας της Γριάς»⁶⁵⁴ είναι η εύρεση της τοξωτής Πύλης με τις τρεις συνολικά επιγραφές⁶⁵⁵ το 1792 αρχικά από τον L. S. Fauvel κοντά στο Μικρό Έλος, δηλαδή τη σημερινή περιοχή της Μπρεξίζας και της Νέας Μάκρης, η οποία έχει μεταφερθεί και σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μαραθώνος. Άλλα ευρήματα τα οποία αποδίδονται σύμφωνα με τις ανασκαφικές έρευνες στα ρωμαϊκά χρόνια είναι οι ρωμαϊκοί τοίχοι που βρέθηκαν το 1925 κατά τις ανασκαφές, που πραγματοποιήθηκαν από τον Γ. Σωτηριάδη κοντά στην πηγή «Μεγάλο Μάτι», οι πήλινοι σωλήνες υδραγωγείου ρωμαϊκών χρόνων και οι ερμαϊκές στήλες κοντά στο Κάτω Σούλι, όπως επίσης αγάλματα κι επιγραφές σε διάφορες περιοχές του Μαραθώνος⁶⁵⁶ (εικ.197). Σχετικά με τα ευρήματα αυτά και τη θέση της έπαυλης έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Σύμφωνα με τον Ι. Τραυλό⁶⁵⁷ τα ερείπια στην περιοχή της Οινόης αποδίδονται στο Πύθιο του θεού Απόλλωνα. Ωστόσο, διαφορετική άποψη έχει ο Β. Πετράκος⁶⁵⁸, ο οποίος θεωρεί ότι οι εγκαταστάσεις πιθανόν να ανήκουν στα χρόνια του Ηρώδη. Από τη άλλη μεριά η J. Tobin⁶⁵⁹ επιχειρεί να τοποθετήσει τη θέση της έπαυλης στη ζώνη της Μπρεξίζας, ενώ τα μνημεία στα οποία είναι χαραγμένες οι αρές (κατάρες) συγκεντρώνονται γύρω από τις περιοχές Κάτω Σούλι, Άνω Σούλι και Βρανά.

Όσον αφορά την σημερινή εικόνα της περιοχής της «Μάνδρας της Γριάς» (εικ.198-199η) κοντά στη Βάση Ελικοπτέρων του Πολεμικού Ναυτικού, ο χώρος

⁶⁵⁴ J. R. McCredie, *Fortified Military Camps in Attica, Hesperia*, Suppl. XI, Princeton 1966, σ.35

⁶⁵⁵ Βλ. παραπάνω Ενότητες Α.5.1 και Α.5.2

⁶⁵⁶ Βλ. αναλυτικά παραπάνω στην παρούσα εργασία

⁶⁵⁷ J. Travlos, 1988, σσ.217-218, εικ.294-301

⁶⁵⁸ Β. Πετράκος, 1995, σσ.91- 95

⁶⁵⁹ J. Tobin, 1997, σσ.282-283· W. Ameling, 2010, σ.170

είναι ανοιχτός και ελεύθερος χωρίς περίφραξη. Το μόνο που θα αντικρίσει κανείς σήμερα επισκεπτόμενος την περιοχή είναι η πυκνή βλάστηση, μερικά ιδιωτικά βοηθητικά οικήματα και πολλές καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Επιπλέον, η σημερινή κατάσταση της Μάνδρας δεν μαρτυρεί κάποιο στοιχείο που να αποδεικνύει τη θέση της έπαυλης και του περιβόλου της, πλην μερικών λίθων, που δεσπόζουν δεξιά και αριστερά του σημερινού δρόμου που οδηγεί στο Βάση Ελικοπτέρων, για τους οποίους εντούτοις δεν μπορούμε να μιλάμε με βεβαιότητα ότι προέρχονται από την έπαυλη. Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί ότι ορισμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις –κυρίως αυτές που είναι κοντά στον δρόμο– περιβάλλονται από κάποια ίχνη λίθινου περιβόλου, για τον οποίο και πάλι δεν γνωρίζουμε αν πρόκειται για τον αυθεντικό αρχαίο περίβολο της ρωμαϊκής έπαυλης του Ηρώδη (εικ.200α-β).

Με βάση την άποψη του G. Nadalini και συμπεριλαμβανομένων των ευρημάτων που έχουν βρεθεί στην Οινόη, στο Κάτω Σούλι, στο Βρανά αλλά και στην περιοχή της Μπρεξίζας όπου ανασκάφηκε μεγάλο Αιγυπτιακό ιερό⁶⁶⁰, μπορούμε να οριοθετήσουμε⁶⁶¹ την έπαυλη μεταξύ των περιοχών της Οινόης όπου βρέθηκαν επιγραφές και λουτρικές εγκαταστάσεις το 1972 από τον Σπ. Μαρινάτο μέχρι το Κάτω Σούλι και από τον Βρανά μέχρι την παράκτια περιοχή της Μπρεξίζας όπου βρίσκεται το ιερό των Αιγυπτίων θεών (εικ.201).

Σχετικά με την έπαυλη της Κηφισιάς και στηριζόμενοι στα έως τώρα αρχαιολογικά ευρήματα μπορούμε να υποθέσουμε ότι η θέση της έπαυλης βρισκόταν πλησίον των οδών Ραγκαβή και Τατοΐου όπου βρέθηκαν τα κατάλοιπα ρωμαϊκών λουτρικών εγκαταστάσεων, μέχρι την οδό Κασσαβέτη όπου βρίσκεται το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο, το οποίο δεσπόζει σήμερα μέσα σε ένα γυάλινο οίκημα και ελκύει την προσοχή κάθε περαστικού, και πιθανόν να εκτεινόταν μέχρι την συμβολή των οδών Κηφισιάς και Ζηρίνη, θέση όπου βρισκόταν αρχικά ο ναός των Αγίων Σαράντα Μαρτύρων, στον οποίο βρέθηκαν εντοιχισμένα αρκετά μαρμάρινα *spolia* ρωμαϊκών χρόνων. Πιο συγκεκριμένα, με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αγωγών και δεξαμενής που βρέθηκαν σε οικόπεδο⁶⁶² επί της οδού Ραγκαβή και Τατοΐου 12, τις μαρμάρινες πλάκες που βρίσκονται εντοιχισμένες στον ναό της Παναγίας Ξυδούς στην οδό Τατοΐου 14, τις προτομές του Ηρώδη, του Πολυδευκίωνα και του Μέμνονα επί της οδού Ραγκαβή 4, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ρωμαϊκού λουτρού με υπόκαυστα σε αύλειο σήμερα χώρο πολυκατοικίας επί της οδού Τατοΐου 25 (εικ.202-206) και

⁶⁶⁰ Οι ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιούνται ακόμα και σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής.

⁶⁶¹ Πιθανώς η έκταση της έπαυλης να ξεπερνάει αυτές τις περιοχές.

⁶⁶² Μ. Στεφανοπούλου – Δ. Παλαιολόγος, ΑΔ 65 (2010), Β'1α, σσ.131-134. Υ.Α., αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ02/84790/3823. Μ. Θερμού, Στα ίχνη του Ηρώδη Αττικού, Κτηριακό συγκρότημα εντοπίστηκε στην Κηφισιά, εφημ. *Το Βήμα*, Δημοσιεύθηκε στις 17/11/2011. Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=430727>. Ο αρχαιολογικός έλεγχος πραγματοποιήθηκε προκειμένου να εγκριθεί η οικοδομική άδεια. Το ΚΑΣ γνωμοδότησε υπέρ της διατήρησης και ανάδειξης των καταλοίπων του οικοπέδου σε υπόγειο χώρο ώστε να είναι προστατευμένα, ορατά και επισκέψιμα, η σημερινή κατάσταση του οικοπέδου είναι εντελώς διαφορετική. Το μόνο που αντικρίζει κανείς σήμερα είναι ένα περιφραγμένο οικόπεδο με εκτεθειμένα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Μέχρι τώρα δεν έγινε έναρξη οικοδόμησης και συνεπώς τα αρχαιολογικά κατάλοιπα παραμένουν στην κατάσταση που βρέθηκαν.

βασισμένοι στο σχέδιο της έπαυλης του Ηρώδη στην Κυνουρία⁶⁶³, μπορούμε να υποθέσουμε ότι από την μεγάλη έπαυλη της Κηφισιά έχουν βρεθεί οι λουτρικές εγκαταστάσεις κι ένα Νυμφαίο με υδραυλικά έργα σε υπαίθριο χώρο. Άλλωστε, η άποψη του M. Galli ότι η έπαυλη περιελάμβανε θέρμες και δωμάτια υποδοχής⁶⁶⁴ σε συνδυασμό με την εύρεση υπόκαυστων και τοίχων απέναντι από το ναό της Παναγίας Ξυδούς δικαιολογεί μια τέτοια εικασία. Επομένως, με βάση τα λείψανα της οικοδομικής δραστηριότητας ρωμαϊκών χρόνων, η έκταση της έπαυλης πιθανόν να εκτεινόταν από την σημερινή πλατεία Πλατάνου μέχρι τον κήπο της βίλας Σκυλίτζη ή Σκυλίτση⁶⁶⁵, όπου βρέθηκε το ακέφαλο άγαλμα του Ηρώδη⁶⁶⁶ και τις οδούς Τατοΐου και Ραγκαβή. Επιπλέον, είναι πιθανό σύμφωνα με τους Σ. Δραγούμη και Ι. Τραυλό η έπαυλη να βρίσκεται κάτω από την πλατεία Πλατάνου⁶⁶⁷.

Από την άλλη πλευρά, η μοναδική έπαυλη που εδώ και χρόνια είναι γνωστή, χάρη στις συστηματικές ανασκαφές (1979-2001), είναι η έπαυλη στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας (εικ.207-208), η οποία έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλο βαθμό, σε έκταση που ξεπερνάει τα 20.000τ.μ. αποδεικνύοντας τη μεγαλοπρέπεια και την μοναδικότητα του μνημειακού αυτού συγκροτήματος. Με βάση τις ανασκαφές και τα αρχαιολογικά ευρήματα, παρατηρείται ότι η έπαυλη διαμορφώθηκε σε τέσσερις οικοδομικές φάσεις⁶⁶⁸. Πιο αναλυτικά, η πρώτη φάση της έπαυλης χρονολογείται γύρω στα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. κατά την οποία χτίστηκε η βόρεια βασιλική από τον Ίππαρχο ή τον Αττικό, παππού ή πατέρα του Ηρώδη, με χρήση σύνθετων κιονοκράνων. Η δεύτερη οικοδομική φάση χρονολογείται στην εποχή του Ηρώδη (1ο μισό του 2ου αι. μ.Χ.), ο οποίος αναδιαμόρφωσε την ήδη υπάρχουσα βασιλική επεκτείνοντάς την με νέα οικοδομήματα. Πιο συγκεκριμένα, ο Ηρώδης αναμόρφωσε τη δυτική πλευρά της αρχικής βασιλικής, προσθέτοντας μια εξέδρα με χαμηλή λίθινη κιονοστοιχία⁶⁶⁹. Οι κίονες ήταν μονόλιθοι, από μάρμαρο Cipollino Ευβοίας και τα κιονόκρανά τους ήταν κορινθιακά, όμοια με αυτά της κιονοστοιχίας των στοών της κεντρικής αυλής⁶⁷⁰. Έτσι, η έπαυλη σιγά σιγά άρχιζε να παίρνει νέα μορφή, καθώς προς τα νότια προστέθηκε μια κεντρική αυλή-αίθριο, με περιστύλιο και τεχνητό ποταμό. Δυτικά της αυλής διαμορφώθηκαν το Νυμφαίο και μια δεύτερη βασιλική προς τα ανατολικά, δύο Νυμφαία με τον χώρο εστιάσεων το λεγόμενο Triclinium και δίπλα το κηποστάδιο, ενώ προς τα νότια χτίστηκαν το Ηρώο του Αντίνοου, το Σερατείο, οι λουτρικές εγκαταστάσεις κι ένας οκταγωνικός πύργος.

⁶⁶³ Γ. Σπυρόπουλος, Νεκρόδειπνα, σ.19· ο ίδιος, 2006, σσ.46-47, εικ.1

⁶⁶⁴ M. Galli, 2002, σ.163

⁶⁶⁵ Μέχρι σήμερα παραμένει άγνωστη η θέση της βίλας, για την οποία γίνεται μνεία από τον Σ. Δραγούμη στην ΑΕ 1906.

⁶⁶⁶ Σ. Ν. Δραγούμης, 1906, σσ.187-178· J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988, σ.197

⁶⁶⁷ Σ. Ν. Δραγούμης, ΑΕ 1906, σσ.187-8· J. Travlos, 1988, σ.197

⁶⁶⁸ Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται μια συνοπτική έκθεση των οικοδομικών φάσεων της έπαυλης με βάση όλα τα παραπάνω. Αναλυτικά βλέπε ενότητα Α.5.3

⁶⁶⁹ Γ. Σπυρόπουλος, 2006, σ.42

⁶⁷⁰ Ό.π.

Αργότερα, μετά τον θάνατο των αγαπημένων του προσώπων, κατά το διάστημα 165-170 μ.Χ., φαίνεται πως ο Ηρώδης αναδιαμόρφωσε και πάλι την έπαυλη με σκοπό να τους τιμήσει. Ένας από τους χώρους που υπέστησαν μετατροπή ήταν το Νυμφαίο της δυτικής πλευράς, το οποίο μετατράπηκε σε Ηρώο. Κατά την τρίτη αυτή φάση, η πρόσοψη της δυτικής πλευράς του Νυμφαίου με τις έξι κόγχες άλλαξε, καθώς ο Ηρώδης τις μετέτρεψε σε αρκοσόλια με την προσθήκη τοίχων για την τοποθέτηση έξι κλινών. Επιπροσθέτως, το πλάτος της ανατολικής και δυτικής πλευράς της κεντρικής αυλής μειώθηκε με την προσθήκη τοίχων, η διακόσμηση των εξωτερικών διαδρόμων του κεντρικού πυρήνα της έπαυλης προς τα ανατολικά και νότια αντικαταστάθηκε με νέα ψηφιδωτά, ενώ μία ακόμη αλλαγή που πραγματοποιήθηκε γύρω στον 3ο αι. μ.Χ. ήταν η χρήση περγαμηνών κιονοκράνων τα οποία αντικατέστησαν όσα είχαν καταστραφεί από τις βαρβαρικές επιδρομές και τους σεισμούς.

Κατά την τέταρτη οικοδομική φάση⁶⁷¹, η οποία ανάγεται στα χρόνια της παλαιοχριστιανικής εποχής και συγκεκριμένα στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., η βόρεια βασιλική μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία⁶⁷², η νότια τάφος της κεντρικής αυλής κλείστηκε στα άκρα της και πλέον χρησιμοποιούνταν ως δεξαμενή για την άρδευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ενώ η βόρεια τάφος χρησίμευε ως νεκροταφείο. Από την άλλη μεριά, οι αγωγοί του Νυμφαίου που κατά την πρώτη οικοδομική φάση διέσχιζαν τη βόρεια στοά, στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. περνούσαν πάνω από τις ψηφιδωτές πλάκες, τις οποίες και κατέστρεψαν, ενώ η τροφοδοσία του ποταμού από τον 5ο αι. μ.Χ. πλέον γινόταν με εξωτερικό αγωγό διασχίζοντας την δυτική επιφάνεια του νότιου εξωτερικού διαδρόμου⁶⁷³. Επιπλέον, οι οικοδομικές φάσεις της έπαυλης προκύπτουν και από τα υλικά της τοιχοδομίας, σύμφωνα με τα οποία η εσωτερική τοιχοποιία αποτελούνταν από οπτόπλινθους και λεπτόκοκκα κονιάματα, ενώ η εξωτερική από αργολιθοδομή και μερικούς ένθετους οπτόπλινθους.

Μετά την ολοκλήρωση των ανασκαφικών εργασιών στην έπαυλη του Ηρώδη στην Κυνουρία ακολούθησαν μια σειρά υπουργικών αποφάσεων που αφορούσαν θέματα συντήρησης, αναστήλωσης, αποκατάστασης και προστασίας του μνημειακού χώρου. Πιο συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 2005 σύμφωνα με την υπουργική απόφαση με αριθμό πρωτοκόλλου ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ39/70019/3605/31-8-2005 (ΦΕΚ 1255/Β/2005) εγκρίθηκε η εκτέλεση αρχαιολογικών έργων συντήρησης, στερέωσης, αναστήλωσης, αποκατάστασης, προστασίας και ανάδειξης της ρωμαϊκής έπαυλης του Ηρώδη Αττικού στη Λουκού Κυνουρίας από το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων, εργασίες οι οποίες συνεχίστηκαν και το 2007 με ορισμένες

---

⁶⁷¹ Είχε προηγηθεί η καταστροφή της έπαυλης από τις βαρβαρικές επιδρομές και τους σεισμούς στα τέλη του 3ου αι. μ.Χ.

⁶⁷² Γ. Σπυρόπουλος, 2009, σ.14

⁶⁷³ Ο ίδιος, 2006, σ.67

τροποποιήσεις⁶⁷⁴. Τον Ιανουάριο του 2008 η ΛΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων απέστειλε στη ΔΜΜΠΚ έγγραφο για έλεγχο και έγκριση της μελέτης του έργου της έπαυλης, με αρ. πρωτ. Φ16/4/1/242/22-1-2008⁶⁷⁵. Το αρχικό πρόγραμμα προστασίας του μνημείου αφορούσε την κατασκευή στεγάστρου (εικ.209) πάνω από τον χώρο της έπαυλης προκειμένου να δημιουργηθεί ένα υπαίθριο μουσείο όπου η έπαυλη θα ήταν ορατή κι επισκέψιμη από το ευρύ κοινό το οποίο θα μπορούσε να την «διαβάξει»⁶⁷⁶. Αρχικά, το ΚΑΣ δεν ενέκρινε την μελέτη⁶⁷⁷ αυτή, καθώς απαιτούνταν ορισμένες διευκρινίσεις και τροποποιήσεις. Η γνωμοδότηση τελικά της μελέτης κατασκευής του στεγάστρου δόθηκε από το ΚΑΣ στις 19 Οκτωβρίου 2010. Ωστόσο, στις 15 Φεβρουαρίου 2011 η υπουργική απόφαση με αριθμό πρωτοκόλλου ΥΠ.ΠΟ.Τ/Δ.Μ.Μ.Π.Κ./15826/220 αιτούσε ορισμένες τροποποιήσεις σχετικά με την κατασκευή του στεγάστρου⁶⁷⁸. Τελικά, η οριστική μελέτη εγκρίθηκε με την υπουργική απόφαση⁶⁷⁹, με αριθμό πρωτοκόλλου ΥΠ.ΠΟ.Τ/Δ.Μ.Μ.Π.Κ./49658/783, στις 23 Μαΐου 2012. Σύμφωνα με αυτή εγκρίθηκε η πρώτη φάση εργασιών του έργου «Κατασκευή στεγάστρου προστασίας (υπαίθριου μουσείου) του κεντρικού τμήματος του Ρωμαϊκού συγκροτήματος – έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα – Λουκού Κυνουρίας». Επιπλέον, είχε προηγηθεί η Υπουργική απόφαση, με αριθμό πρωτοκόλλου ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/3437/167/9-1/2012 η έγκριση για την κήρυξη οριοθέτησης ως ενιαίου αρχαιολογικού χώρου.

Τελικά, δύο χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα στις 29 Σεπτεμβρίου 2014, η απόφαση με αριθμό πρωτοκόλλου 2744/08-06-2010 περί ένταξης της πράξης «Υπαίθριο Μουσείο Κεντρικού τμήματος της Ρωμαϊκής έπαυλης του Ηρώδη Αττικού στη Λουκού Κυνουρίας» με τον κωδικό MIS 279368 ανακλήθηκε καθώς διαπιστώθηκε αδυναμία εκτέλεσης από τον δικαιούχο με καθυστερήσεις και αποκλίσεις με τους όρους της απόφασης ένταξης⁶⁸⁰.

⁶⁷⁴ Υπουργική απόφαση με αριθμό ΥΠ.ΠΟ.Τ/Δ.Μ.Μ.Π.Κ./Α1/Φ39/5198/255/17-1-2007, όπως κοινοποιήθηκε την 27/02/2007 (ΦΕΚ 343/Β΄/13-3-2007): «Έγκριση πρότασης: 1) Τροποποίησης του έργου του Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. «Συντήρηση – στερέωση – αναστήλωση – αποκατάσταση – προστασία – ανάδειξη στο Νομό Αρκαδίας: ... β) της ρωμαϊκής έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού στη Λουκού Κυνουρίας» ... στα έργα: α) Συντήρηση – στερέωση – αναστήλωση – αποκατάσταση – προστασία – ανάδειξη της ρωμαϊκής έπαυλης του Ηρώδη του Αττικού στη Λουκού Κυνουρίας». Δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας στις 10 Οκτωβρίου 2014, τεύχ. 2^ο, Αρ. Φύλλου 2710

⁶⁷⁵ Γίνεται αναφορά στην υπουργική απόφαση με αρ. πρωτ. ΥΠ.ΠΟ.Τ/Δ.Μ.Μ.Π.Κ./49658/783/23/5/2012

⁶⁷⁶ Συνέντευξη του Γ. Σπυρόπουλου στις 5/5/2016 στο <http://www.arcadiaportal.gr/news/prospatheies-oste-na-ginei-episkepsimi-i-erayli-irodi-attikoy-sti-loykoy-picsvid> (Τελευταία πρόσβαση στις 10/8/2017)

⁶⁷⁷ Σύμφωνα με την υπουργική απόφαση με αρ. πρωτ. ΥΠ.ΠΟ.Τ/Δ.Μ.Μ.Π.Κ./4513/64/16-1-2009 «με βάση την υπ΄ αρ. 35/11-11-2008 γνωμοδότησης του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, δεν εγκρίθηκε η οριστική μελέτη κατασκευής στεγάστρου προστασίας (υπαίθριου Μουσείου) του κεντρικού τμήματος του Ρωμαϊκού συγκροτήματος – Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα – Λουκού Κυνουρίας και εγκατάστασης εργοταξίου».

⁶⁷⁸ Έγκριση τροποποιημένης μελέτης εφαρμογής (αρχιτεκτονικής, στατικής και ηλεκτρομηχανολογικής) της πρώτης φάσης εργασιών του έργου «Κατασκευή στεγάστρου προστασίας (υπαίθριου μουσείου) του κεντρικού τμήματος του Ρωμαϊκού συγκροτήματος – έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα – Λουκού Κυνουρίας», η οποία συντάχθηκε σύμφωνα με τους όρους της υπ. αρ. ΥΠ.ΠΟ.Τ./ΔΜΜΠΚ/15826/220/15-2-2011 Υπουργικής Απόφασης. Διαθέσιμη στο <https://diavgeia.gov.gr/doc/4AΛΥΓ-ΨΤ?inline=true>

⁶⁷⁹ Η απόφαση είναι διαθέσιμη στο <https://diavgeia.gov.gr/doc/%CE%92495%CE%93-%CE%9C%CE%A9%CE%9C?inline=true>

⁶⁸⁰ Η απόφαση είναι διαθέσιμη στο <https://diavgeia.gov.gr/doc/6Ψ8A7Λ1-ΩΦΦ?inline=true>

Κατά συνέπεια, το σχέδιο προστασίας του μνημείου με την κατασκευή στεγάστρου δεν έχει υλοποιηθεί μέχρι στιγμής, με αποτέλεσμα το μνημείο να περιμένει μέχρι σήμερα «απροστάτευτο» και «βουβό» αλλά ακόμα ζωντανό να αφηγηθεί την ιστορία του. Τα τελευταία χρόνια τόσο η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας όσο και η ίδια η τοπική κοινωνία προσπαθεί να εντείνει το ενδιαφέρον του ΥΠ.ΠΟ.Α. περί διάσωσης και προβολής της ρωμαϊκής έπαυλης του Ηρώδη, ως «υπαίθριου μουσείου», ώστε να είναι επισκέψιμο για το ευρύ κοινό. Η αποκάλυψη της έπαυλης βρήκε μεγάλη ανταπόκριση από την τοπική κοινωνία, η οποία συνεχίζει να δείχνει αμείωτο το ενδιαφέρον της για το μνημείο και δραστηριοποιείται ώστε να συνεχιστούν οι εργασίες. Επιπλέον, το ενδιαφέρον αυτό κινητοποίησε τόσο τον πολιτικό όσο και τον δημοσιογραφικό κόσμο της Αρκαδίας⁶⁸¹, οι οποίοι παρακολουθούν τις εξελίξεις γύρω από το ζήτημα της έπαυλης ζητώντας να ενεργοποιηθούν οι αρμόδιοι φορείς του ΥΠ.ΠΟ.Α., ώστε να χρηματοδοτηθεί και πάλι το έργο της ανάδειξης του μνημείου με την ένταξή του στο ΕΣΠΑ 2014-2020.

Τέλος, από τις 6 Δεκεμβρίου 2016 το ΥΠ.ΠΟ.Α αποφάσισε τη συγκρότηση Ομάδας Εργασίας «για την εκπόνηση γενικών αρχών προστασίας και ανάδειξης της Ρωμαϊκής Έπαυλης στη Λουκού Κυνουρίας» με αριθμό πρωτοκόλλου ΥΠΠΟΑ/ΓΔΔΥΗΔ/ΔΔΑΑΔ/ΤΔΑΔΤΠ/406270/39340/35844/28211⁶⁸². Σκοπός αυτής της ομάδας, αποτελούμενης από ειδικούς ερευνητές, είναι να συμβάλλει στην σύνταξη κειμένου περί κατάλληλων μεθόδων και προδιαγραφών για την διαχείριση προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης της έπαυλης. Επιπλέον, σήμερα η πρόσβαση τόσο στον χώρο της ρωμαϊκής έπαυλης όσο και του Μουσείου του Άστρους απαγορεύεται και το μνημείο είναι προσωρινά καλυμμένο καθώς το έργο περιορίζεται μόνον σε εργασίες συντήρησης και καθαρισμού των οικοδομικών καταλοίπων της έπαυλης⁶⁸³.

---

⁶⁸¹ Βλ. http://enimerosipeloponnissou.blogspot.gr/2015/04/blog-post_71.html (Τελευταία πρόσβαση στις 29/8/2017)· <http://www.arcadiaportal.gr/news/i-apantisi-tis-koniordoy-ston-konstantinopoylo-gia-tin-epayli-toy-irodi-attikoy-sti-loykoy> (Τελευταία πρόσβαση στις 10/8/2017)· <https://www.kalimera-arkadia.gr/blog/item/64999-kaka-mantata-apo-tin-koniordou-gia-tin-epavli-sti-loukoy-kynourias-ti-apantise-ston-odyssea.html> (Τελευταία πρόσβαση στις 28/8/2017)

⁶⁸² Η υπουργική απόφαση είναι διαθέσιμη στο <https://n.diavgeia.gov.gr/luminapi/api/search/export?q=organizationUid:%22100015966%22&fq=signerUid:%22101473%22&sort=recent&wt=xml>

⁶⁸³ Ο.π.

B.2 Η ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΙΣ ΚΥΡΙΕΣ ΜΝΗΜΕΙΑΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

Οι επαύλεις του Ηρώδη, παρά το γεγονός ότι σήμερα με απόλυτη βεβαιότητα είναι γνωστή μόνο αυτή της Εύας Κυνουρίας (Λουκούς), αποτελούν ένα ενδιαφέρον αρχαιολογικό σύνολο που θα πρέπει να αξιολογείται σύμφωνα με ένα σύνθετο σύστημα γνωστικών, κοινωνικών και υλικών αξιών που παρουσιάζουν γενικώς τα μνημεία⁶⁸⁴. Το αρχαιολογικό αυτό σύνολο ενσωματώνει ένα μεγάλο φάσμα αξιών, όπως ιστορική, πολιτιστική, αισθητική, επιστημονική, διδακτική-εκπαιδευτική, τοπική-κοινωνική και οικονομική-τουριστική, αξίες οι οποίες αποτελούν την πυξίδα για οποιαδήποτε διαχείριση, επέμβαση και ανάδειξή του. Αναλυτικότερα, οι αξίες αυτές είναι οι ακόλουθες:

- Ιστορική αξία: Όλα τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι και πρέπει να νοούνται ως ιστορικά τεκμήρια. Στο σύστημα της αξιολόγησης των μνημείων η ιστορική αξία του μνημείου συνδέεται-σχετίζεται με σημαντικά ιστορικά γεγονότα και χρονικές περιόδους, τοπικής και εθνικής σημασίας.
- Πολιτιστική αξία: Οι επαύλεις αποτελούν χώρους ακτινοβολίας του πολιτισμού μας και θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως πόλος έλξης επισκεπτών για αρχαιογνωσία και άντληση ιστορικής γνώσης αλλά και γενικότερα ως κέντρα παραγωγής πολιτισμικής δραστηριότητας και ψυχαγωγίας, προσφέροντας έτσι έναν συνδυασμό διδαχής και αναψυχής (π.χ. συναυλίες ή άλλες καλλιτεχνικές εκδηλώσεις σε αρχαιολογικούς χώρους).
- Αισθητική αξία: Οι επαύλεις είναι δημιουργήματα του παρελθόντος με κοινά στοιχεία με τις λοιπές ρωμαϊκές επαύλεις πλουσίων ρωμαίων αξιωματούχων και αυτοκρατόρων εκείνης της εποχής όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην Ιταλία, αντικατοπτρίζουσες τον τρόπο ζωής περαιωμένων και οικομικώς ισχυρών.
- Επιστημονική αξία: Η επιστημονική αξία των επαύλεων του Ηρώδη είναι μεγάλη, καθώς αποτελεί σπουδαία πηγή γνώσης και μελέτης, με την

⁶⁸⁴ Η διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς σε όλες τις μορφές της και τις ιστορικές περιόδους έχει τις ρίζες της στις αξίες που αποδίδονται στην κληρονομιά. Βλ. Ντοκουμέντο για την Αυθεντικότητα, Unesco, ICCROM και ICOMOS, Νάρα Ιαπωνίας 1994. Διαθέσιμο στο <http://courses.arch.ntua.gr/112130.html>. Σύμφωνα με τον καθηγητή Β. Λαμπρινουδάκη προτού πραγματοποιηθεί οποιαδήποτε αποκάλυψη ενός μνημείου θα πρέπει να γίνει προηγουμένως η αξιολόγηση αυτού. Ο ίδιος προτείνει ένα σύστημα αξιών βάση του οποίου στηρίζουμε και στην παρούσα εργασία την αξιολόγηση των επαύλεων και τις αξίες που αντιπροσωπεύουν. Βλ. Β. Λαμπρινουδάκης, Προσπάθεια συστηματικής διαχείρισης αρχαιολογικών χώρων της Νάξου, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ.12, 1995, σσ.458-480· ο ίδιος, Διαχείριση Μνημείων, Σημειώσεις στις παραδόσεις του μαθήματος Αρχαιολογική Διαχείριση Μνημείων σε αστικό και περιαστικό χώρο, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών· Π. Μαστραντώνης, *Διαχείριση Αρχαιολογικών Έργων - Θεωρητικό Πλαίσιο και Ανάπτυξη Εξειδικευμένων Εργαλείων*, Αθήνα 2008, σ.205

απασχόληση πολλών ερευνητών από διάφορους επιστημονικούς κλάδους και ειδικότητες. Είναι αυτονόητο ότι όλα τα κατάλοιπα του παρελθόντος έχουν αξία επιστημονική, καθώς κάθε εύρημα προσφέρει μια καινούργια γνώση αντανακλώντας την κοσμοθεωρία και την ιστορία της ζωής εκείνης της εποχής, με αποτέλεσμα να ανατροφοδοτείται συνεχώς το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας χάρη στις νέες ανασκαφές και τα νέα ευρήματα που έρχονται στο φως. Η καταγραφή, η τεκμηρίωση, η σχεδιαστική αποτύπωση και φωτογράφιση, η δημοσίευση και εν γένει η επιστημονική έρευνα για το αρχαιολογικό αυτό σύνολο όλων ανεξαιρέτως των μνημειακών στοιχείων αποτελούν επιβεβλημένες εργασίες, καθώς το ένα αποτελεί απαραίτητο συνακόλουθο και συμπλήρωμα του άλλου. Για το λόγο αυτό η διάσωση και η ανάδειξη του μνημειακού συνόλου θα πρέπει να είναι το κύριο μέλημα κάθε διαχειριστή του.

- Διδακτική - Εκπαιδευτική αξία: Κάθε μνημείο και μνημειακός χώρος έχει αξία εκπαιδευτική και διδακτική καθώς μέσω αυτών οι άνθρωποι συνδέουν το ένδοξο παρελθόν τους με το παρόν, κατανοούν και ερμηνεύουν καλύτερα, μέσα από το μνημείο, τις συνθήκες της ζωής των ανθρώπων της ρωμαϊκής περιόδου, ενώ παράλληλα διδάσκονται την ιστορία καθώς η δυναμική των μνημείων μπορεί να αναγνωστεί μέσα από τα ερείπια, με βάση τα κατάλληλα μέσα διαχείρισης όπως η μετατροπή των μνημείων σε χώρους διδασκαλίας της ιστορίας.
- Τοπική - Κοινωνική αξία: Η ανάδειξη των προαναφερθέντων μνημειακών χώρων έχει τοπική αξία καθώς η ανάδειξή τους στοχεύει στην γνωριμία της τοπικής κοινωνίας με αυτά δίνοντας βάθος στην ιστορία της κάθε περιοχής. Επιπλέον, μέσω των μνημειακών αυτών χώρων, η τοπική κοινωνία θα «συστηθεί» στους επισκέπτες αυτών.
- Οικονομική - Τουριστική αξία⁶⁸⁵: Η ανάδειξη και η προβολή των επαύλεων θα συμβάλλουν στο να γίνουν γνωστά σε όλο τον κόσμο, στην αύξηση της επισκεψιμότητας και κατ' επέκταση στην γενικότερη τοπική τουριστική ανάπτυξη, εντασσόμενη στα τουριστικά προγράμματα εκδρομών και επισκέψεων των αξιοθέατων.

---

⁶⁸⁵ Α. Κόκκου, *Μέριμνα για τις Αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, έκδοση Β, Αθήνα 2009, σ.324: «Πόσο μεγάλη είναι η αξία των ελληνικών μνημείων, αρχαίων και νεώτερων, δεν έχει ανάγκη να τονιστεί και να αναπτυχθεί ιδιαίτερα. Τα μνημεία μας δεν αποτελούν μόνο πηγές εθνικού πλούτου για τη χώρα μας, μια και προσελκύουν κάθε χρόνο ξένους απ' όλα τα μέρη της γης, αλλά, το κυριότερο, είναι πηγές γνώσεων για μας τους ίδιους τους Έλληνες, πηγές πλούσιες και ανεξάντλητες που κλείνουν ιστορία αιώνων. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι μέσα από τα λείψανα της Αρχαίας Ελλάδας πήρε ο νεώτερος ελληνισμός συνείδηση της ύπαρξής του ύστερα από τη μακροχρόνια δουλεία, ότι αυτά τα ίδια τα λείψανα οδήγησαν τα βήματα των Ευρωπαίων στην Ελλάδα, ότι τους θέρμαναν και τους ενθουσίασαν και ότι τους έκαναν να στρέψουν την προσοχή τους στον υπόδουλο τότε ελληνισμό, κι ακόμη ότι έγιναν τα πρότυπα για τις νεώτερες καλλιτεχνικές δημιουργίες σ' ολόκληρο το 18ο-19ο αι. και τότε θα νιώσουμε τι μας έδωσαν και τι μπορούν να μας δώσουν ακόμη τα απαράμιλλα ελληνικά μνημεία».

B.3 ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Η παρούσα εργασία, έχοντας προσπαθήσει να συντάξει μια κατά το δυνατόν πλήρη ιστορική τεκμηρίωση των μέχρι σήμερα ευρημάτων των επαύλεων του Ηρώδη Αττικού, στην ενότητα αυτή, έπειτα και από την αναφορά των στοιχείων που δύναται να προβληθούν κατά την ανάδειξή τους, θα επιχειρήσουμε να προτείνουμε ορισμένους τρόπους διαχείρισης και ανάδειξης, αρχικά για κάθε έπαυλη χωριστά και στη συνέχεια ως ενιαίο αρχαιολογικό σύνολο.

Όσον αφορά την έπαυλη του Ηρώδη στον Μαραθώνα γνωρίζουμε ότι αυτή εκτεινόταν στην περιοχή της «Μάνδρας της Γριάς», εκεί όπου σήμερα υπάρχουν αρκετές καλλιεργήσιμες εκτάσεις ιδιωτών. Επειδή μέχρι σήμερα δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφικές έρευνες για τον εντοπισμό της, αρχικά η πρόταση διαχείρισης περιορίζεται στην τοποθέτηση ενημερωτικής πινακίδας (εικ.210) στο σημείο όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα από την περίφημη «ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΠΥΛΗ» αναφορικά με την ιστορία της περιοχής, τις σχεδιαστικές αποτυπώσεις και τα ευρήματα τα οποία εντοπίστηκαν στην περιοχή, παραπέμποντας στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος, όπου εκτίθενται (εικ.211). Η τοποθέτηση της ενημερωτικής σήμανσης θεωρείται σημαντική, καθώς επιδιώκουμε αυτή να συμβάλλει στην σωστή τοπογραφική και αρχαιολογική ενημέρωση των περαστικών, της τοπικής κοινωνίας και ευρύτερα των επισκεπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Μαραθώνος που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση, ώστε οι ενδιαφερόμενοι να πληροφορηθούν για την ιστορία της περιοχής κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Επιπλέον, η σημερινή κατάσταση της περιοχής της Μάνδρας με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις θα επέτρεπε την διενέργεια έρευνας στους λίθους που βρίσκονται περιμετρικά των εκτάσεων καθώς και πιλοτικών διερευνητικών αρχικά ανασκαφικών τομών προς επιβεβαίωση της ακριβούς θέσης της έπαυλης. Η ενέργεια αυτή είναι σημαντική καθώς τα θραύσματα της Πύλης και των δύο μαρμάρινων γλυπτών αποτελούν σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη της έπαυλης στην περιοχή και συνιστούν την αναγκαία αρχή μιας ευρύτερης έρευνας, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 2.1γ του Ν.3028/2002 «ως αρχαιολογικοί χώροι νοούνται εκτάσεις στην ξηρά [...] οι οποίες περιέχουν ή στις οποίες υπάρχουν ενδείξεις ότι περιέχονται αρχαία μνημεία ή αποτέλεσαν ή υπάρχουν ενδείξεις ότι αποτέλεσαν από τους αρχαιότερους χρόνους έως και το 1830 μνημειακά, οικιστικά ή ταφικά σύνολα», ενώ σύμφωνα με το άρθρο 3.1α του ίδιου νόμου «η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας συνίσταται κυρίως στον εντοπισμό, την έρευνα, την καταγραφή, την τεκμηρίωση και τη μελέτη των στοιχείων της». Έτσι, ο χώρος της έπαυλης του Ηρώδη, θα ανήκει στο ΥΠ.ΠΟ.Α, θα προστατεύεται από τον Νόμο 3028/2002 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής

Κληρονομιάς» και αναλόγως των αποτελεσμάτων θα κριθεί και το ζήτημα της απαλλοτρίωσης.

Ο ρόλος της διαχείρισης στην περιοχή της Κηφισιάς αποτελεί μια πρόκληση στις μέρες μας, κυρίως διότι πρόκειται για μια περιοχή όπου κατοικείται διαχρονικά από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, σχεδόν χωρίς διακοπή, και είναι πολύ πιθανό να προκύψουν ζητήματα τα οποία θα απαιτήσουν μεγάλη προσοχή στη διαχείριση. Η πρόταση διαχείρισης αφορά εργασίες ανάδειξης στα ήδη γνωστά σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος της περιοχής, σημεία στα οποία έχουν βρεθεί σημαντικά κινητά και ακίνητα ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων που σχετίζονται με τον Ηρώδη και την οικογένειά του. Πιο συγκεκριμένα, αναφορικά με τις λουτρικές εγκαταστάσεις των οδών Ραγκαβή και Τατοΐου 12 κρίνεται απαραίτητος, αρχικά, ο καθαρισμός των χώρων από την πυκνή βλάστηση και στη συνέχεια ανάληψη έργων συντήρησης, αποκατάστασης και αναστήλωσης⁶⁸⁶ –όπου χρειάζεται– προκειμένου να είναι αναγνώσιμα από τον επισκέπτη. Επιπλέον, επειδή τα κατάλοιπα είναι εκτεθειμένα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες περιβάλλοντος και υπόκεινται σε αναπόφευκτες πορείες διάβρωσης, ο απώτερος σκοπός των επεμβάσεων είναι να κάνουν λιγότερο εμφανείς και πιο αργές αυτές τις πορείες. Για αυτό το λόγο θα μπορούσε να προβλεφθεί για τα λουτρά της οδού Τατοΐου 25, τα οποία σήμερα βρίσκονται στον αύλειο χώρο ιδιωτικής οικίας, η κατασκευή στεγάστρου για την προστασία των καταλοίπων λαμβάνοντας όλες τις απαραίτητες προφυλάξεις, πράγμα όμως που απαιτεί κατασκευές αισθητικών αξιώσεων, εφόσον τα κατάλοιπα βρίσκονται στην πρόσοψη πολυτελών κατοικιών. Ακόμη, όσον αφορά τα ερείπια των λουτρικών εγκαταστάσεων στο οικόπεδο της οδού Ραγκαβή 12, θα πρέπει όταν αποφασισθεί η οικοδόμηση των κατοικιών να διαμορφωθεί πάνω από αυτά κατάλληλη κατασκευή προστασίας⁶⁸⁷, το οποίο θα προστατεύει τα κατάλοιπα στο υπόγειό του, όπως εφαρμόστηκε στο μουσείο της Ακρόπολης, ούτως ώστε να μπορούν να είναι ορατά κι επισκέψιμα στο κοινό.

Επιπροσθέτως, μία ακόμα πρόταση διαχείρισης είναι να τοποθετηθούν ενημερωτικές πινακίδες στους χώρους όπου εντοπίστηκαν σημαντικά ρωμαϊκά κατάλοιπα, όπως στο ρωμαϊκό ταφικό μνημείο της οδού Κασσαβέτη και τις λουτρικές εγκαταστάσεις στις οδούς Ραγκαβή 12 και Τατοΐου 25. Στις πινακίδες αυτές (εικ.212-213) θα αναγράφεται ένα μικρό επεξηγηματικό κείμενο, το οποίο

⁶⁸⁶ Σύμφωνα με την Χάρτα των Αθηνών για τα ερείπια ενός μνημειακού χώρου «απαιτείται αυστηρή διατήρηση και πρέπει να ληφθούν μέτρα για την αποκατάσταση οποιουδήποτε πρωτότυπου θραύσματος που μπορεί να ανακτηθεί (αναστηλωθεί), όποτε αυτό είναι δυνατό» Βλ. Χάρτα των Αθηνών για την αποκατάσταση των ιστορικών μνημείων, Αθήνα 1931. Διαθέσιμο στο courses.arch.ntua.gr/112130.html (Τελευταία πρόσβαση στις 26/10/2017)

⁶⁸⁷ Το ΚΑΣ έχει ήδη γνωμοδοτήσει για την κατασκευή προστατευτικού κτηρίου στο οικόπεδο της οδού Ραγκαβή 12. Βλ. Υ.Α., αρ. πρωτ. ΥΠΠΟΤ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ02/84790/3823 με θέμα: «Έγκριση α) διατήρησης αρχαίων καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν σε οικόπεδο, φερομένης ιδιοκτησίας Αποστόλου, Βασιλικής, Μαρίας, Κατερίνας και Χριστίνας Χριστέλλου, επί της οδού Ραγκαβή και Τατοΐου 12 (Ο.Τ. 163), Δήμου Κηφισιάς και β) ανέγερσης τριών νέων τριώροφων μονοκατοικιών με υπόγειο στο ως άνω οικόπεδο»· Μ. Θερμού, Στα ίχνη του Ηρώδη Αττικού, Κτηριακό συγκρότημα εντοπίστηκε στην Κηφισιά, εφημ. *Το Βήμα*, Δημοσιεύθηκε στις 17/11/2011. Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=430727> (Τελευταία πρόσβαση στις 10/10/2017)

θα αναφέρεται στο εν λόγω κάθε φορά εύρημα και θα συνοδεύεται από σχεδιαστικές αποτυπώσεις και φωτογραφίες για την καλύτερη κατανόηση του χώρου. Με αυτό τον τρόπο θα δημιουργηθεί μια πολιτιστική διαδρομή ανάμεσα στα κατάλοιπα των ρωμαϊκών χρόνων, όπου το ευρύ κοινό και κυρίως η τοπική κοινωνία θα μπορέσουν να κατανοήσουν καλύτερα αυτά που βλέπουν και να ενημερωθούν για την ιστορία της Κηφισιάς κατά την ρωμαϊκή περίοδο. Παράλληλα, κρίνεται απαραίτητη και η συντήρηση και μεταφορά σε κατάλληλο χώρο (π.χ. αποθήκες μουσείου) των μαρμάρινων λίθων πλησίον του ταφικού μνημείου. Ειδικά πρέπει να εκτεθεί στο Μουσείο ως σημαντικότατο τεκμήριο ιστορικό και τοπογραφικό η ενεπίγραφη πλάκα με χαραγμένο το όνομα του Ηρώδη, με στόχο την προστασία και την αποτροπή της αλλοίωσης που αυτές υφίστανται τα τελευταία χρόνια. Ειδικά η επιγραφή αυτή είχε υποστεί βανδαλισμούς με χρήση κόκκινης μπογιάς, η οποία αφαιρέθηκε προ ολίγων ετών από την υπηρεσία συντήρησης της Β' ΕΠΚΑ.

Μία ακόμη πρόταση για την περιοχή της Κηφισιάς αποτελεί η τοποθέτηση οθόνης αφής στις στάσεις λεωφορείων της Κηφισιάς (εικ.214), καθώς και στο σταθμό του ΗΣΑΠ στην Κηφισιά, όπου ο χώρος είναι άνετος και προστατευόμενος και επιτρέπει τέτοιου είδους παρεμβάσεις πολιτιστικού περιεχομένου, καθώς παρεμβάσεις «ιστορικού» και εικαστικού ενδιαφέροντος βλέπουμε σε πολλούς σταθμούς του ΗΣΑΠ αλλά και του Μετρό. Τέτοιες ιδέες θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν κατά τον καλύτερο τρόπο με την ευκαιρία ημερών που καθιερώνει το ΥΠ.ΠΟ.Α στο πλαίσιο του παγκόσμιου εορτασμού μνημείων και μουσείων καθώς και στις πράσινες πολιτιστικές διαδρομές με εκτύπωση φυλλαδίων και λοιπού εποπτικού υλικού. Επιπλέον, οι οθόνες αυτές θα μπορούν να χρησιμοποιηθούν από κάθε περαστικό ανεξαρτήτως ηλικίας επιτρέποντας στον χρήστη τους να πλοηγείται μέσω ενός διαδραστικού χάρτη στα σημαντικότερα σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος⁶⁸⁸ της Κηφισιάς με μικρής διάρκειας ηχητικά μηνύματα που θα αφηγούνται την ιστορία του κάθε σημείου.

Αναφορικά με την ήδη αποκαλυφθείσα έπαυλη στην Λουκού Κυνουρίας, η συνέχιση των εργασιών για την κατασκευή του στεγάστρου πάνω από τον χώρο της έπαυλης, που είχε προβλεφθεί κατά την προηγούμενη δεκαετία, κρίνεται επιβεβλημένη. Όπως διαπιστώθηκε λόγω διακοπής των εργασιών για την κατασκευή του στεγάστρου, ο χώρος της έπαυλης σήμερα είναι πρόχειρα καλυμμένος και εκτεθειμένος στις καιρικές συνθήκες. Για αυτό το λόγο, το ΥΠ.ΠΟ.Α. θα μπορούσε να αναθέσει κατά τη συνήθη νόμιμη διαδικασία σε άλλη εταιρία την υλοποίηση του έργου κατασκευής του στεγάστρου. Επιπλέον, οι εργασίες συντήρησης των καταλοίπων και των υλικών κατασκευής της έπαυλης κρίνονται απαραίτητες για τη βελτίωση της αναγνωσιμότητας των καταλοίπων, καθώς σύμφωνα με το άρθρο 4 της Χάρτας της Βενετίας «η συντήρηση των μνημείων έχει σαν πρωταρχική απαίτηση τη συνεχή και μόνιμη φροντίδα για

⁶⁸⁸ Η εφαρμογή μιας τέτοιας πρότασης ενδείκνυται όχι μόνο για την προβολή των καταλοίπων ρωμαϊκής περιόδου αλλά για το σύνολο σημείων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος κάθε χρονικής περιόδου στην περιοχή της Κηφισιάς.

την διατήρηση τους». Ακόμη, προτείνεται η συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών προς την ανατολική πλευρά αυτής, με στόχο την εύρεση και των ανατολικών ορίων του μνημείου προς αποκάλυψη ολόκληρου του ρωμαϊκού συγκροτήματος. Έτσι, με την εκ νέου αποκάλυψη του κτηρίου, στόχος μας είναι να διαπιστωθεί ο βαθμός διατήρησής του αλλά και ο λοιπός γλυπτός διάκοσμος, που όπως ήδη έχει ανακοινωθεί από τον αρχαιολόγο Γ. Σπυρόπουλο, είναι πλούσιος και μοναδικός. Μία τελευταία πρόταση ανάδειξης της έπαυλης στην Κυνουρία αποτελεί η τοποθέτηση ενημερωτικής πινακίδας – όπως προτάθηκε και στις άλλες δύο επαύλεις- με την ιστορία της έπαυλης και σχεδιαστικές αποτυπώσεις για την καλύτερη κατανόηση και ανάγνωση του αρχαιολογικού αυτού χώρου.

Επιπροσθέτως, όσον αφορά τη διαχείριση και ανάδειξη και των τριών επαύλεων του Ηρώδη ως ενιαίου αρχαιολογικού συνόλου προτείνεται η δημιουργία ενός ιστοτόπου (εικ.215-219) για τη ζωή και το έργο του Ηρώδη. Σκοπός μας είναι να δημιουργηθεί μια ενιαία πολιτιστική διαδρομή στα ρωμαϊκά χρόνια, όπου με την χρήση της ο επισκέπτης θα μπορεί με εύκολο τρόπο⁶⁸⁹ και χωρίς κόστος να περιηγείται μέσω της μηχανής αναζήτησης σε πληροφορίες σχετικά με τον βίο του Ηρώδη, την οικογένειά του, το ευεργετικό του έργο με τις δωρεές και τα έργα κοινής ωφέλειας, για την αρχιτεκτονική αλλά και τον πλούσιο γλυπτό διάκοσμο των επαύλεων του. Επιπλέον, η ιστοσελίδα θα έχει το ρόλο ενός διαδικτυακού μουσείου, το οποίο θα διευκολύνει τους χρήστες να ενημερώνονται εκτός των άλλων και για τα διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα ρωμαϊκής περιόδου που έχουν έρθει στο φως, μέσα από ένα πλούσιο αρχειακό υλικό φωτογραφιών και σχεδίων, και τα οποία σήμερα βρίσκονται διασκορπισμένα σε μουσεία της χώρας αλλά και του εξωτερικού. Με αυτό τον τρόπο, ελπίζουμε η ιστοσελίδα να κεντρίσει το ενδιαφέρον των επισκεπτών-χρηστών του, ώστε να παρακινηθούν να θαυμάσουν και από κοντά τους αρχαιολογικούς αυτούς χώρους αλλά και τα μουσεία στα οποία εκτίθενται τα κινητά ευρήματα για την αναβίωση και ανάδειξη της πλούσιας αρχαιολογικής κληρονομιάς. Δεδομένου ότι σήμερα σώζονται κατάλοιπα ρωμαϊκών λουτρικών εγκαταστάσεων στην έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Αττική Οδό στην Ιταλία (Παράρτημα Ι), η δημιουργία της ιστοσελίδας θα μπορούσε να αποτελέσει μια βάση για ένα κοινό πρόγραμμα ανάδειξης των επαύλεων του Ηρώδη απευθυνόμενο στο ευρύτερο κοινό.

Μία ακόμα πρόταση διαχείρισης του αρχαιολογικού αυτού ρωμαϊκού συνόλου είναι η δημιουργία μιας ψηφιακής περιπλάνησης-διαδρομής μέσα από την εφαρμογή ενός «εικονικού ψηφιακού ξεναγού»⁶⁹⁰ με βάση μια μακέτα⁶⁹¹, η οποία προτείνεται να δημιουργηθεί στα μουσεία του Μαραθώνος, της Κηφισιάς

⁶⁸⁹ Για παράδειγμα με τη χρήση κινητού τηλεφώνου ή tablet.

⁶⁹⁰ Η εφαρμογή αυτή χρησιμοποιείται ήδη στο Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών με τη χρήση προπλάσματος, βάσει του οποίου διεξάγεται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Εικονική περιήγηση στην Αθήνα του 1842» έργο της εταιρίας PostScriptum. Βλ. <http://www.athenscitymuseum.gr/gr/drastiriotites/educational-gr/>

⁶⁹¹ Σήμερα πολλά μουσεία χρησιμοποιούν μακέτες για την καλύτερη κατανόηση ενός χώρου όπως για παράδειγμα το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης.

και της Κυνουρίας⁶⁹². Η μακέτα αυτή θα απεικονίζει την κάθε περιοχή σε τρισδιάστατη μορφή με τα σημαντικά ρωμαϊκά κατάλοιπα της εποχής του Ηρώδη και η εφαρμογή της θα προσφέρει στους επισκέπτες-χρήστες μια μοναδική εμπειρία περιήγησης και ενημέρωσης, με τρισδιάστατες προβολές και ενημερωτικά κείμενα για κάθε ένα ξεχωριστά.

Τέλος, για την υλοποίηση των προτάσεων αυτών απαιτούνται πρωτίστως οι ενέργειες του Υπουργείου Πολιτισμού ως αρμοδίου φορέως προστασίας και συντήρησης των πολιτιστικών αγαθών, με την ένταξη του προγράμματος ανάδειξης του αρχαιολογικού αυτού συνόλου σε κάποιο συγχρηματοδοτούμενο πρόγραμμα του ΕΣΠΑ μέσω της αξιοποίησης των προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και διαδραστικά η συνεισφορά των δήμων, των μουσείων, αλλά και των πολιτιστικών φορέων και εταιριών που ασχολούνται με τον τομέα της ψηφιοποίησης και υλοποίησης έργων πολιτισμού.

---

⁶⁹² Η επιλογή των μουσείων γίνεται με βάση τους τόπους όπου διέθετε ο Ηρώδης τις επαύλεις του.

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ο Ηρώδης ήταν μία αμφιλεγόμενη για πολλούς προσωπικότητα, ένας από τους σημαντικότερους σοφιστές της γενιάς του, σπουδαίος πολιτικός, ρήτορας και μέγας χορηγός λαμπρών δημοσίων έργων τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Χάρη στον μεγάλο πλούτο⁶⁹³ που κληρονόμησε από τον πατέρα του και τον παππού του κατάφερε να κάνει σημαντικές ευεργεσίες και έργα κοινής ωφέλειας, μερικά από τα οποία ακόμα και σήμερα εντάσσονται στην κοινωνική ζωή του τόπου μας, όπως το περίφημο Ωδείο του Ηρώδη γνωστό ως «Ηρώδειο» στο οποίο πραγματοποιούνται διάφορες εκδηλώσεις (π.χ. μουσικοχορευτικές και θεατρικές παραστάσεις, ομιλίες κ.ά.) αλλά και το Παναθηναϊκό στάδιο ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Αθήνας.

Το μεγαλείο και η γενναιοδωρία του ξεπέρασαν τα ελληνικά σύνορα, καθώς εκτός από την Αθήνα, την Κόρινθο, τους Δελφούς και την Εύβοια σημαντικά ήταν και τα έργα του στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και στην Ιταλία, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω. Ο Ηρώδης ήταν ένας από τους πιο πλούσιους Έλληνες της ρωμαϊκής εποχής. Με ελληνική και ρωμαϊκή παιδεία κατάφερε να ξεχωρίσει και να αποτελέσει εκπρόσωπο δύο πολιτισμών, του ρωμαϊκού και του ελληνικού. Ωστόσο, η ζωή του παρόλο που ξεκίνησε με δόξα, γρήγορα τον γέμισε με μεγάλη θλίψη, αφού σε σύντομο χρονικό διάστημα ο Ηρώδης έχασε τα αγαπημένα του πρόσωπα, στα οποία αφιέρωσε δεκάδες γλυπτά και επιγραφές με αρές για όποιον επιχειρούσε να τα καταστρέψει.

Εκτός όμως από τα λαμπρά οικοδομήματα κοινής ωφέλειας σημαντικές ήταν και οι τρεις επαύλεις που διέθετε στον ελληνικό χώρο, τις οποίες φαίνεται να κόσμησε με γλυπτά, επιγραφές και πολλά ακόμα σύνολα καλλιτεχνικού επιπέδου που παρόμοια είχε μόνο ο αυτοκράτορας Αδριανός στην έπαυλή του στο Τίβολι της Ιταλίας. Ο Ηρώδης πιθανόν να μιμήθηκε ακόμα και τις συνήθειες του Αδριανού, αφού έστησε αφιερώματα προς τιμήν των αγαπημένων του τροφίμων, Πολυδευκίονα, Αχιλλέα και Μέμνονα, όπως ο Αδριανός για τον Αντίνοο. Ο Ηρώδης φαίνεται πως επηρεάστηκε από τις ρωμαϊκές επαύλεις, καθώς η διάταξη της έπαυλης στην Κυνουρία μαρτυρεί ότι ακολούθησε την ίδια σχεδόν αρχιτεκτονική με την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι της Ιταλίας και συγκεκριμένα έχοντας πιθανώς ως πρότυπο το «Teatro Marittimo» (θέατρο σε τεχνητή νησίδα εντός τεχνητής λίμνης) και την «Pecile» (Ποικίλη στοά).

Η έπαυλη ήταν επιπόνηση⁶⁹⁴ που πρωτοεμφανίστηκε στον ελλαδικό χώρο κατά την ελληνιστική εποχή (323-331 π.Χ.). Πρόκειται για κτηριακό συγκρότημα, το οποίο περιελάμβανε ιερά, χώρους υποδοχής, λουτρικές

⁶⁹³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 547: «πηγαὶ δὲ αὐτῷ τοῦ πλούτου πολλαὶ μὲν κάκ πολλῶν οἴκων, μέγισται δὲ ἢ τε πατρῶα καὶ ἡ μητρόθεν»· στο ίδιο, 548: «έντεῦθεν μέγας μὲν ὁ Ἀττικός, μείζων δὲ ὁ Ἡρώδης, πρὸς γὰρ τῷ πατρῷ πλούτῳ καὶ ὁ μητρῷος αὐτῷ πλοῦτος οὐ παρὰ πολὺ τούτου ἐπερρῦη»

⁶⁹⁴ Γ. Σπυρόπουλος, *Νεκρόδειπνα*, σ.16: «Οἱ Ρωμαῖοι διαμόρφωσαν οριστικά τὸ σχῆμα τῆς ιδιωτικῆς έπαυλης καὶ οἱ επιφανεῖς καὶ πλούσιοι πολῖτες έχτισαν Βίλλες ανάμεσα στη Ρώμη καὶ τη Νεάπολη [...] πλούσιες καὶ μεγαλοπρεπεῖς με χαρακτήρα περιαστικῆς Βίλλας (villa suburbana)»

εγκαταστάσεις, δωμάτια και υδραγωγεία⁶⁹⁵. Αρχικά, η οικογένεια του Ηρώδη διέθετε μια έπαυλη στον Μαραθώνα. Αργότερα, φαίνεται πως δημιούργησε μια έπαυλη και στην Κηφισιά η οποία αποτελούσε την εξοχική του κατοικία. Ο Ηρώδης πιθανόν να στράφηκε προς την Κυνουρία, όπου διατηρούσε έπαυλη, όταν οι σχέσεις με τους Αθηναίους δεν ήταν ομαλές⁶⁹⁶, καθώς από τη μία αρνήθηκε να τους καταβάλει τα χρήματα που τους είχε υποσχεθεί ο πατέρας του και από την άλλη επιθυμούσε να διαθέσει αυτά τα χρήματα για να φτιάξει φιλόδοξα έργα κοσμώντας τα με έργα αφιερωμένα στην οικογένειά του και στους αγαπημένους του μαθητές.

Σύμφωνα με την μέχρι τώρα ανασκαφική έρευνα, τα ιστορικά γεγονότα, τις επιγραφές και τα λοιπά κινητά και ακίνητα ευρήματα που επί σειρά ετών έχουν έρθει στο φως στις περιοχές όπου βρίσκονται οι τρεις επαύλεις του Ηρώδη Αττικού, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι επαύλεις χρονολογούνται τον 2ο αι. μ.Χ.⁶⁹⁷ και ότι όλες οι αφιερώσεις για τα αγαπημένα του πρόσωπα έγιναν από τον ίδιο τον Ηρώδη. Η έπαυλη της Λουκούς έχει και προγενέστερη φάση. Η ακριβής θέση των επαύλεων της Κηφισιάς και του Μαραθώνος δεν γνωρίζουμε που βρίσκεται. Ωστόσο, σήμερα μπορούμε να κάνουμε εικασίες με βάση τις ελάχιστες ανασκαφικές εργασίες που έχουν γίνει στις περιοχές αυτές αλλά και τα κινητά ευρήματα.

Αναφορικά με την έπαυλη του Μαραθώνος, το γεγονός ότι αναθήματα του Ηρώδη και των μαθητών του βρέθηκαν και σε περιοχές εκτός της Οινόης, της λεγόμενης σήμερα Μάνδρας της Γριάς και συγκεκριμένα στο Βρανά, στο Κάτω Σούλι και στον Βαρνάβα μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ιδιοκτησία του Ηρώδη πιθανόν να έφτανε μέχρι τη θάλασσα, καθότι στην νοτιοδυτική πλευρά του έλους κοντά στο κανάλι της Μακαρίας, στην περιοχή της Μεσοσπορίτισσας, βρέθηκαν λείψανα από ερμαϊκή στήλη του Μέμνονα⁶⁹⁸.

Σε ότι αφορά την έπαυλη στην Κηφισιά οι έρευνες που έχουν γίνει είναι περιορισμένες και προέρχονται από σωστικές ανασκαφές. Η αναζήτηση της έπαυλης θα πρέπει να κινηθεί μεταξύ των οδών Ραγκαβή (εικ.220-221), Τατοΐου, Κοκκινάκη, πλατείας Πλατάνου και την οδό Κασσαβέτη μέχρι την συμβολή των οδών Κηφισίας και Ζηρίνης όπου ήταν η αρχική θέση του ναϊδρίου των Αγίων Σαράντα.

Το έργο είναι ιδιαίτερης σημασίας για τις περιοχές του Μαραθώνος και της Κηφισιάς, καθώς οι πολιτιστικές διαδρομές θα προσδώσουν νέες αναγνώσεις στα μνημεία μέσα από την προβολή και την ανάδειξή τους. Για αυτούς τους λόγους οι παρεμβάσεις θα πρέπει να είναι ήπιες και να έχουν απώτερο στόχο την διατήρηση της αξίας και της αυθεντικότητας των μνημείων ώστε να γίνει κατανοητή η παρελθοντική λειτουργία τους ως καθαρή εικόνα εν μέσω των κτηρίων και λοιπών χρήσεων της σύγχρονης ζωής του τόπου.

⁶⁹⁵ Ο ίδιος, 2009, σ.17

⁶⁹⁶ Ένα άλλο εμπόδιο στις σχέσεις τους αποτέλεσε και η μεταφορά στην έπαυλή του μνημεία από την Αθήνα προκαλώντας τους Αθηναίους οι οποίοι τον κατηγόρησαν.

⁶⁹⁷ Η έπαυλη στην Κυνουρία, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είχε και προγενέστερη οικοδομική φάση καθώς φαίνεται να χτίστηκε από τον παππού ή τον πατέρα του Ηρώδη στα χρόνια των Φλαβίων.

⁶⁹⁸ Μ. Οικονόμου, Οι ανασκαφές στο Μεγάλο έλος του Μαραθώνα, *ΑΕ* 2004, σ.83

Αντίθετα, διαφορετική είναι η εικόνα με την έπαυλη στην Λουκού Κυνουρίας η οποία έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλη έκταση περί τα 20.000τ.μ. Η ανασκαφική έρευνα αν και επί σειρά ετών υπήρξε συστηματική και αποτελεσματική, η σημερινή κατάσταση του μνημείου είναι διαφορετική. Τα τελευταία χρόνια οι εργασίες έχουν σταματήσει λόγω έλλειψης χρηματοδότησης και το μνημείο περιμένει «σιωπηλό» μέχρι την στιγμή που θα εξευρεθούν και πάλι τα απαιτούμενα χρήματα για την συνέχιση του προγράμματος αποκατάστασης και ανάδειξής του. Η αναγκαιότητα να συνεχιστούν οι εργασίες προκειμένου το μνημείο να γίνει αρχαιολογικός επισκέψιμος χώρος είναι επιβεβλημένη, καθώς πρόκειται για το μεγαλύτερο μέχρι τώρα ρωμαϊκό οικοδόμημα κατοικίας στην Ελλάδα που παρόμοιό του υπάρχει μονάχα στην Ιταλία.

Στα τέλη του 2ου π.Χ. αι. μέχρι τις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. τεχνοτροπία και θεματολογία είναι επηρεασμένες από την κλασική εποχή⁶⁹⁹ συνδυαζόμενες με ρωμαϊκά στοιχεία, ενώ τον 2ο αι. μ.Χ. εμφανίζεται το φαινόμενο της ελληνικής αναγέννησης εξαιτίας των φιλελλήνων αυτοκρατόρων. Την περίοδο αυτή παράγονται μεγάλος αριθμός προτομών και πορτρέτων, επιτύμβιες στήλες, σαρκοφάγοι και αγάλματα με έντονα κλασικά στοιχεία με σκοπό να κοσμήσουν δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους⁷⁰⁰.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα από την έπαυλη του Ηρώδη στη Λουκού αποδεικνύουν ότι ο Ηρώδης επηρεάστηκε από την ρωμαϊκή τέχνη. Αναφορικά με τα ευρήματα αυτά μπορούμε να τα κατηγοριοποιήσουμε με βάση τη χρονολόγησή τους ως εξής: α) αυτά που χρονολογούνται τον 4ο – 5ο αι. π.Χ.⁷⁰¹ όπως τα αναθηματικά ανάγλυφα από την Μονή Λουκού, β) σε εκείνα του 2ου αι. π.Χ. όπως η ανάγλυφη παράσταση Αχιλλέα-Πενθεσίλειας, γ) αυτά που ανήκαν στον 2ο αι. μ.Χ. και δ) εκείνα που ανήκουν στον 4ο αι. μ.Χ. όπως οι ψηφιδωτές παραστάσεις στην έπαυλη της Κυνουρίας.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση και η προσπάθεια ανάδειξης της φυσιογνωμίας των επαύλεων -μέσα από μια σειρά προτάσεων- για μια βαθιά γνωριμία και κατανόηση της ζωής και του έργου του πλούσιου Ηρώδη Αττικού, καθώς και της ιστορίας της αρχιτεκτονικής κατά την ρωμαϊκή περίοδο. Σήμερα μόνο εικασίες μπορούμε να κάνουμε όσον αφορά τον τρόπο μελλοντικής τους διαχείρισης. Σε κάθε περίπτωση, σκοπός των επεμβάσεων και των προτάσεων διαχείρισης θα πρέπει να είναι η εξυγίανση του ιστορικού τοπίου και η οικοδόμηση ενός διαλόγου ανάμεσα στο κοινό και τα μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς. Οι ενέργειες ανάδειξης που περιλαμβάνουν την αποκάλυψη, την αποκατάσταση και συντήρησή τους περιέχουν μια σειρά διαδικασιών, οι οποίες βασίζονται σε ένα ευρύτερο θεσμικό πλαίσιο που αφορά τα μνημεία της παγκόσμιας κληρονομιάς και στο πλαίσιο που προβλέπει ο νόμος περί Αρχαιοτήτων 3028/2002.

Συνεπώς, η αξιολόγηση θα καθορίσει το βαθμό ανάδειξης και προστασίας

⁶⁹⁹ C. Neugebauer, 1934, σ.102: «κλασική διάθεση του Ηρώδη»

⁷⁰⁰ Κ. Ρωμιοπούλου, 1997, σ.12

⁷⁰¹ Πιθανόν να προέρχονται από το ιερό του Πολεμοκράτη.

των επαύλεων και κατ' επέκταση τους τρόπους και τις μεθόδους ιδανικής τους διαχείρισης, με τις οποίες οι αρμόδιοι θα τα χειριστούν προκειμένου να αναδυθούν και πάλι από την αφάνεια στην οποία βρίσκονται τους τελευταίους αιώνες. Άλλωστε, η επιτυχία της επέμβασης και διαχείρισης σε έναν αρχαιολογικό χώρο κρύβεται πρωτίστως στη δυνατότητα δημιουργικής επικοινωνίας του σύγχρονου ανθρώπου με την ίδια του την ιστορία.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Η ΕΠΑΥΛΗ ΤΟΥ ΗΡΩΔΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΗΓΙΛΛΑΣ ΣΤΗΝ ΑΠΠΙΑ ΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Στην παρούσα εργασία νομίζουμε ότι χρήσιμο είναι να αναφέρουμε λίγα στοιχεία σχετικά με την έπαυλη του Ηρώδη και της Ρήγιλλας στην Ρώμη, επειδή ο Ηρώδης δεν αρκέστηκε να κοσμήσει μόνο τις επαύλεις του στον ελλαδικό χώρο, αλλά προσπάθησε να εντυπωσιάσει και το περιβάλλον του στη Ρώμη. Πρόκειται για μια περιαστική έπαυλη η οποία ανήκε στην οικογένεια της Ρήγιλλας και περιήλθε ως προίκα στον Ηρώδη μετά το γάμο του με την Ρήγιλλα⁷⁰². Το ακίνητο βρίσκεται στο 3ο μίλι της Αππίας οδού (Via Appia Pignatelli) (εικ.222) και περιελάμβανε αθλητικές εγκαταστάσεις⁷⁰³, αγροκτήματα, δάση, ελαιώνες και λιβάδια. Ανάμεσα στο συγκρότημα του Μαξεντίου και την Αππία οδό βρίσκονται τα ερείπια λουτρικών εγκαταστάσεων που αποδίδονται στην έπαυλη του Ηρώδη στην Ιταλία (εικ.223α-224).

Ο Ηρώδης απέκτησε την έπαυλη σε δεύτερη φάση⁷⁰⁴ και αφού αποκατέστησε την παλαιότερη έπαυλη, την ονόμασε «Τριόπιο», πιθανώς εμπνευσμένος από την αρχαία πόλη της Καρίας, Κνίδο, η οποία ονομαζόταν και ως Τριόπιο⁷⁰⁵. Η έπαυλη εμπλουτίστηκε με αγάλματα, διακοσμητικά έργα, έργα ζωγραφικής και μαρμάρινες επιφάνειες όσο ακόμα ζούσε η Ρήγιλλα. Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο M. Gleason⁷⁰⁶, ο οποίος βασιζόμενος σε επιγραφή που βρέθηκε σε δύο αρχαϊζουσες μαρμάρινες στήλες (εικ.225α-β) στην Αππία οδό για την οικογένεια του Ηρώδη και της Ρήγιλλας⁷⁰⁷ υποστηρίζει ότι το Τριόπιο αποτελούσε ιερό αφιερωμένο στην Δήμητρα⁷⁰⁸ και την Φαυστίνα, συζύγου του Αντωνίνου Πίου. Μία ακόμα άποψη είναι αυτή του G. Nadalini⁷⁰⁹, ο οποίος υποστηρίζει ότι στο εσωτερικό του ναού πιθανόν να βρισκόταν άγαλμα της Ρήγιλλας, το οποίο οι θεές όφειλαν να προστατεύουν.

Μετά τον θάνατο της Ρήγιλλας η έπαυλη παρέμεινε στη δικαιοδοσία του Ηρώδη, καθώς σύμφωνα με τον ρωμαϊκό δίκαιο⁷¹⁰ η προίκα διατηρείται και μετά τον θάνατο της συζύγου και ο σύζυγος οφείλει να την διατηρήσει ώστε να την μεταβιβάσει στα παιδιά του, στην προκειμένη στο Βραδούα. Επιπλέον, κατά

⁷⁰² J. R. Rasch, *Das Maxentius-Mausoleum an der via Appia in Rom*, Mainz 1984, υποσ.44, σ.3

⁷⁰³ Επιβεβαιώνεται από ελληνικές επιγραφές σύμφωνα με τις οποίες η νίκη δηλωνόταν με στεφάνι δάφνης. Βλ. M. Galli, 2002, σ.121

⁷⁰⁴ M. Galli, 2002, σ.121

⁷⁰⁵ Διόδωρος Σικελιώτης 5,61,6: Τριόπας δὲ πλεύσας εἰς τὴν Καρίαν κατέσχευεν ἀκρωτήριον τὸ ἀπ' ἐκείνου Τριόπιον κληθέν.

⁷⁰⁶ M. W. Gleason, *Making Space for Bicultural Identity: Herodes Atticus Commemorates Regilla*, Stanford University, 2008, υποσ.72, σ.16

⁷⁰⁷ IG XIV 1389· W. Ameling, II, 1983, no.146, σσ.153-156· M. Davies – S. Pomeroy, Marcellus of Side's epitaph on Regilla, *Prometheus* 38, 2012, σσ.3-34

⁷⁰⁸ G. Nadalini, 1979/1980, σ.111· P. Graindor, 1930, σ.142: Δεν μπορεί το Τριόπιο να είναι αφιερωμένο και στην Φαυστίνα αλλά και στη Ρήγιλλα· H. Kammerer-Grothaus, *Der Deus Rediculus im Triopion des Herodes Atticus. Untersuchung am Bau und zu polychromer Ziegelarchitektur des 2. Jahrhunderts n. Chr. in Latium*, *MDAI(R)* 81, 1974, σσ.131-252: Δε θεωρεί ότι χτίστηκε από τον Ηρώδη. Στην Κνίδο της Μ. Ασίας υπήρχε επίσης ιερό της Δήμητρας.

⁷⁰⁹ G. Nadalini, 1979/1980, σ.107

⁷¹⁰ *Tituli ex Corpore Ulpiani* 6.4-5· B. Frier and T. McGinn, *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press 2004, σσ.170-171

τον W. Ameling⁷¹¹ η έπαυλη μπορούσε να επιστρέψει στον πατέρα της Ρήγιλλας⁷¹², άποψη η οποία δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς βρέθηκε (30 μέτρα περίπου από την εκκλησία του Αγ. Ευσεβίου) η επιγραφή⁷¹³ (εικ.226):

Ἀννία Ρήγιλλα
Ἡρώδου γυνή, τό φῶς
τῆς οἰκίας, τίνος ταῦ-
τα τά χωρία γέγοναν

Στην έπαυλη στην Ατπία οδó ο Ηρώδης προς τιμήν της Ρήγιλλας έφτιαξε κενοτάφιο. Σήμερα θεωρείται óτι το κενοτάφιο είναι ο σημερινός ναός του Αγίου Ουρβανού⁷¹⁴ στη Via Appia Pignatelli, μέσα στο πάρκο Caffarella και βόρεια του «ιπποδρόμου του Μαξεντίου»⁷¹⁵, ο οποίος χρονολογείται το 160 μ.Χ. και βρισκόταν μέσα στο Τριόπιο του Ηρώδη. Ο ναός, ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα, έχει ορθογώνια κάτοψη, με πλάτος 12μ., μήκος 18μ. και ύψος περίπου 15μ. και υψωνόταν πάνω στα θεμέλια ενός βάθρου ή εξέδρας⁷¹⁶. Ο μικρός αυτός ναός, με άξονα βορρά-νότο, αποτελείται από δύο ορόφους, ενώ στεγάζεται με εσωτερικό θόλο και εξωτερικά με δίρριχτη στέγη. Στην πρόσοψη κοσμεύεται με τέσσερις κίονες⁷¹⁷ από πεντελικό μάρμαρο που φέρουν κιονόκρανα κορινθιακού τύπου, οι οποίοι στήριζαν το επιστύλιο της στέγης. Η εξωτερική του τοιχοποιία αποτελείται μόνο από τούβλα, ενώ στο εσωτερικό αποτελείται από τούβλα «πεπερίνο» και από εντοιχισμένα πύλαστρα, τα οποία χώριζαν μια μεγάλη σειρά από εσοχές, οι οποίες καλύπτονταν από μεσαιωνικές τοιχογραφίες την περίοδο που μετατράπηκε σε εκκλησία του Πασκάλ Α΄ (817-824)⁷¹⁸. Το κτήριο στο χαμηλότερο επίπεδο της τοιχοποιίας ήταν κοσμημένο με γλυπτούς μαιάνδρους, ενώ στο ψηλότερο είχε μικρά παράθυρα κοσμημένα με γιρλάντες⁷¹⁹. Ο εσωτερικός θόλος φέρει ζωφόρο διακοσμημένη με όπλα, πανοπλίες και ασπίδες.

Το 1634 η ρωμαϊκή οικογένεια Barberini αγόρασε το κτήριο και το μετέτρεψε σε χριστιανικό ίδρυμα, πράγμα που επιβεβαιώνεται από μια χριστιανική τοιχογραφία στην κρύπτη του κενοταφίου η οποία καλύπτει τις αρχικές διακοσμήσεις.

⁷¹¹ W. Ameling, I, 1983, σσ.78-9

⁷¹² Στην περίπτωση του Ηρώδη ο πατέρας της Ρήγιλλας πιθανόν να πέθανε πριν τη Ρήγιλλα με αποτέλεσμα η προίκα δηλαδή η έπαυλη να παραμένει στην ιδιοκτησία του Ηρώδη.

⁷¹³ IG XIV 1391. H. Kammerer-Grothaus, Der Deus Rediculus im Triopion des Herodes Atticus, *RM* 81, 1974, σσ.135-136. W. Ameling, II, 1983, no. 144, σ.150. J. Tobin, σσ.359-360: Η στήλη σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Καπιτωλείου. P. Graindor, 1930, σ.216: Ο P. Graindor πιθανολογεί ότι η αρχική θέση της στήλης βρισκόταν αρχικά στην Ατπία οδó δεδομένου ότι κατά τη διάρκεια που ο Μαξέντιος την επαναχρησιμοποίησε, το κτήριο του Ηρώδη πρέπει να είχε επεκταθεί μέχρι το έβδομο μίλι από τη Ρώμη. Επιπλέον, δεν θεωρεί πιθανό ότι η στήλη θα είχε ταξιδέψει τόσο μακριά από την αρχική της θέση.

⁷¹⁴ Σήμερα ο ναός είναι γνωστός με διάφορες αρχαίες ονομασίες. Βλ. G. Nadalini, 1979/1980, σ.109, υποσ.1

⁷¹⁵ G. Nadalini, 1979/1980, σ.109

⁷¹⁶ Στο ίδιο, σ.109

⁷¹⁷ Στο ίδιο, σ.109: Σύμφωνα με τον Gianpaolo οι κίονες είναι τοποθετημένοι σήμερα σε έναν μοντέρνο τοίχο.

⁷¹⁸ Στο ίδιο, σ.109. P. Graindor, 1930, σ.215

⁷¹⁹ G. Nadalini, 1979/1980, σ.120

Από την έπαυλη του Τριοπίου, το οποίο κοσμούνταν από πέντε συνολικά Καρυάτιδες, σώθηκε μόνο μία. Πιθανώς οι Καρυάτιδες, οι οποίες σχημάτιζαν ένα είδος κιονοστοιχίας, να αντιγράφουν τις Καρυάτιδες από την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι, τις οποίες υπογράφουν οι έλληνες γλύπτες Κρίτων και Νικόλαος.

Ωστόσο ο Ηρώδης έκανε αλλαγές και στην έπαυλη στην Αττική οδό με την ανέγερση μνημείου προς τιμήν της Ρήγιλλας και με την επιγραφή⁷²⁰:

Ἡρώδης μνημεῖον καί
τοῦτο εἶναι τῆς αὐτοῦ
συμφορᾶς καί τῆς ἀρε-
τῆς τῆς γυναικός.
ἔστιν δέ οὐ τάφος· τό
γάρ σῶμα ἐν τῇ Ἑλλάδι
καί νῦν παρὰ τῷ ἀνδρί
ἔστιν. τόν ἐκ ταύτης
παῖδα εἰς τοὺς Εὐπα-
τρίδας ἐν Ῥώμῃ ἐνέγρα-
ψεν Ἀντωνῖνος Αὐτο-
κράτωρ, Εὐσεβῆς ὑ-
πό τῆς πατρίδος καί
πάντων κληθεῖς,
ἀνενεγκὼν εἰς τήν
βουλήν συγκλήτου
δόγματι.

Η έπαυλη στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. περιήλθε στην ιδιοκτησία του αυτοκράτορα Μαξέντιου, ο οποίος επαναχρησιμοποίησε την έπαυλη προσθέτοντας το ανάκτορό του και τον ιππόδρομο.

---

⁷²⁰ IG XIV 1392· H. Kammerer-Grothaus, 1974, σ.136· W. Ameling, II, 1983, no.145, σ.151· J. Tobin, σσ.360-361: Η επιγραφή μεταφέρθηκε στο Λονδίνο και καταστράφηκε από πυρκαγιά το 1660.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II: ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΑΙΓΥΠΤΙΩΝ ΘΕΩΝ – ΜΠΡΕΞΙΖΑ

Την περίοδο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η λατρεία των αιγυπτίων θεών είχε εξαπλωθεί σε όλη τη Μεσόγειο. Στην Αττική το μοναδικό σωζόμενο αιγυπτιακό ιερό είναι το ιερό της Μπρεξίζας⁷²¹ (εικ.227), λείψανα του οποίου σώζονται στην περιοχή του Μικρού έλους, στη σημερινή περιοχή της Νέας Μάκρης και συγκεκριμένα δίπλα στο εκκλησάκι της Αγίας Κυριακής. Το ιερό των Αιγυπτίων θεών ήταν ένα μεγάλο αιγυπτιακό ιερό, το οποίο χτίστηκε από τον Ηρώδη τον 2ο αι. μ.Χ. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο⁷²² το ιερό αυτό ήταν το ιερό του Κανώβου όπου είχε οριστεί να γίνει η συνάντηση του Ηρώδη με τον Αγαθίωνα, γνωστός ως Ηρακλής του Μαραθώνος. Ο Ηρώδης πιθανώς μέσα στα όρια της περιουσίας του ίδρυσε αιγυπτιακό ιερό το λεγόμενο Σεραπείο σύμφωνα με αναθηματική επιγραφή αφιερωμένη στον Σάραπτι και ιερό του Κανώβου⁷²³, όπως αναφέρει ο Φιλόστρατος κατ' απομίμηση του Κανώπου ή Κανώβου στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου⁷²⁴, αλλά και του Κανώπου στη βίλα του Αδριανού στη Ρώμη⁷²⁵. Την άποψη αυτή υποστηρίζει και ο αρχαιολόγος Β. Πετράκος ο οποίος θεωρεί ότι ο Ηρώδης πιθανώς επηρεάστηκε από το ταξίδι του στην Αίγυπτο ή από το Σεραπείο της έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι της Ρώμης⁷²⁶, το οποίο έφτιαξε ο Αδριανός επηρεασμένος κι εκείνος από τον πολιτισμό των Αιγυπτίων και αντιγράφοντας και ο ίδιος το Σεραπείο του Κανώπου στο Δέλτα του Νείλου.

Αρχικά, τις πρώτες έρευνες στην περιοχή του Μικρού έλους πραγματοποίησε το 1789 ο γάλλος πρόξενος στην Αθήνα Louis S. Fauvel⁷²⁷. Αφορμή της επίσκεψής του στον Μαραθώνα ήταν η αναζήτηση των τάφων των Αθηναίων από την μάχη του Μαραθώνος. Αρχικά, ανακάλυψε χαμηλούς λοφίσκους τους οποίους αρχικά θεώρησε ότι επρόκειτο για τάφους. Επιπλέον, ο ίδιος κατέγραψε σημαντικές πληροφορίες κάνοντας λόγο για μαρμάρινα λείψανα δέκα θριγκών με προεξοχές και οδοντωτές ταινίες, για τοιχοποιίες, βάθρα και αγάλματα.

Η περιοχή του Μικρού έλους προς την πλευρά της θάλασσας σχημάτιζε στη μέση του βάλτου ένα μικρό νησί⁷²⁸, το οποίο ήταν προσπελάσιμο από την στεριά σύμφωνα με τον Fauvel⁷²⁹ με διόδους. Το 1792 σε σχέδιό του, που

⁷²¹ Για το τοπωνύμιο της Μπρεξίζας βλ. Π. Φουρίκη, 1929, σ.142

⁷²² Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 554: «ἀγασθεὶς οὖν ὁ Ἡρώδης ἐδεῖτο αὐτοῦ ξυσσιτῆσαί οἱ. καὶ ὁ Ἀγαθίων ἄῤῥιον ἔφη ἄφιξομαί σοι κατὰ μεσημβρίαν ἐς τὸ τοῦ Κανώβου ἱερόν»

⁷²³ Φιλόστρατος, Βίοι Σοφιστών, 554· Παισανίας, Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, 4.6: «καὶ δύο Σαράπιδος, ἐν Κανώβῳ καλουμένου τὸ ἕτερον»· Ν. Παπαχατζής, Παισανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, Αθήνα 1976, σ.82· Ρ. Graindor, 1930, σ.125 και σσ.186-188: Ο Ρ. Graindor είναι αυτός που ταύτισε πρώτος το ιερό της Μπρεξίζας με το ιερό του Κανώβου.

⁷²⁴ S. Aurigemma, *Villa Adriana*, Roma 1961, σ.105

⁷²⁵ Ο. Παλαγγιά, 2012, σ.9

⁷²⁶ Β. Πετράκος, 1995, σ.81

⁷²⁷ Ph. E. Legrand, *Biographie de Louis-François-Sébastien Fauvel, antiquaire et consul (1753-1838)*, *Revue archéologique* 30, 3e série, janvier-juin 1897, σσ.56-58· Ι. Δεκουλάκου, Νέα στοιχεία από την ανασκαφή του Ιερού των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, *ΑΑΑ*, 7.32-34, 1999-2001, σ.113 κ.ε.

⁷²⁸ Γ. Σωτηριάδης, *ΠΑΕ* 1932, σ.33: «ήταν πραγματική νήσον του Μικρού έλους»

⁷²⁹ Ph. E. Legrand, 1897, σ.56

φυλάσσεται σήμερα στην Εθνική Βιβλιοθήκη του Παρισιού, σημειώνεται η θέση όπου βρέθηκαν οι προτομές και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη. Στο σχέδιο (εικ.228) απεικονίζονται και τέσσερις επιμήκεις λοφίσκοι τους οποίους χαρακτηρίζει ως «τάφους των Αθηναίων στο έλος του Μαραθώνα»⁷³⁰. Με τον Fauvel συμφωνεί και ο Γ. Σωτηριάδης⁷³¹ ο οποίος κάνει λόγο για τεχνητή διώρυγα ρωμαϊκών χρόνων βορειοανατολικά του Μικρού Έλους με τοιχώματα πάχους 2μ.

Το 1968 κατά την ανέγερση ξενοδοχειακής μονάδας στην περιοχή, στην περιοχή της Μπρεξίζας βρέθηκαν τα ερείπια ενός μεγάλου συγκροτήματος του Αιγυπτιακού ιερού το οποίο αποτελούνταν από το κυρίως ιερό, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και μια δεξαμενή (εικ.229). Από τις ανασκαφές διαπιστώθηκε ότι το ιερό περικλείεται από τετράπλευρο περίβολο⁷³² πάχους 1μ. με άνισες πλευρές. Στο μέσον καθεμίας ανοίγεται πρόπυλο πλάτους 2,40μ. με βαθμιδωτή βάση και σταυροειδή διάταξη. Στα τέσσερα αυτά πρόπυλα αντιστοιχούν οι τέσσερις επιμήκεις λοφίσκοι για τους οποίους έγινε παραπάνω λόγος με βάση την έρευνα του Fauvel. Τα πρόπυλα αλλά και ο περίβολος αποτελούνταν από δύο ορθογώνιους πύργους με αργολιθοδομή και οπτόπλινθους, επιχρίονταν με κονίαμα και μιμούνταν αιγυπτιακούς πυλώνες⁷³³. Οι είσοδοι των προπύλων είναι βαθμιδωτές, φέρουν μαρμαρίνη επένδυση των παραστάδων και του υπερθύρου και καθεμία κοσμεύεται εξωτερικά με ανάγλυφο ηλιακό δίσκο με ουραίο. Δεξιά και αριστερά από κάθε είσοδο υπήρχαν τέσσερις λίθινες βάσεις αγαλμάτων, δύο εσωτερικά και δύο εξωτερικά κάθε προπύλου, ενώ, όπως παρατηρήθηκε, το κάθε πρόπυλο είχε διαφορετικές διαστάσεις από τα υπόλοιπα⁷³⁴.

Επιπλέον, πλακόστρωτες οδοί, πλάτους 5,40μ., ξεκινούν από τα πρόπυλα με κατεύθυνση προς το κέντρο του ιερού, όπου βρίσκεται βαθμιδωτή κατασκευή ενώ εξωτερικά από το ανατολικό πρόπυλο υπάρχει αυλή με κατεύθυνση προς τη θάλασσα. Σήμερα σώζονται μόνο τα θεμέλιά τους από κογχυλιάτη λίθο⁷³⁵. Μια άλλη επιπλέον πληροφορία που παίρνουμε από τον αρχαιολόγο Β. Πετράκο είναι ότι μεταξύ των θεμελίων του ναού και των δρόμων υπήρχε οικοδόμημα αποτελούμενο από έξι χώρους: έναν επιμήκη χώρο, δύο τετράγωνα δωμάτια και άλλα τρία ορθογώνια⁷³⁶.

Μετά από ένα μεγάλο χρονικά διάστημα, πιθανώς λόγω της πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας και των συνεχών πολέμων που ακολούθησαν, η ερευνητική και ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή απουσιάζει μέχρι το 1968 οπότε και πραγματοποιήθηκαν εργασίες διάνοιξης ρέματος αλλά και ανέγερσης ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων⁷³⁷. Κατά τις εργασίες αυτές

⁷³⁰ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.113 κ.ε.

⁷³¹ Γ. Σωτηριάδης, *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1993, σ.536 κ.ε.· Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.115κ.ε.

⁷³² Β. Πετράκος, 1995, σ.74

⁷³³ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.118

⁷³⁴ Βλ. αναλυτικά Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σσ.113-118

⁷³⁵ Β. Πετράκος, 1995, σ.79

⁷³⁶ Ο.π.

⁷³⁷ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.113 κ.ε.

βρέθηκαν μπροστά από το βόρειο πρόπυλο δύο αιγυπτιάζοντα αγάλματα πάνω σε βάση, υπερφυσικού μεγέθους, τα οποία εκθέτονται στο Μουσείο του Μαραθώνος. Πιο συγκεκριμένα, το πρώτο άγαλμα ήταν ανδρικό (εικ.230), απεικονίζει τον Αντίνοο στον τύπο του Όσιρι, έχει ύψος 2,40μ. και σώζεται ακέραιο σε μετωπική στάση. Το αριστερό του σκέλος προβάλλει σε ιερατική κίνηση βαδίσματος, το οποίο στο πίσω μέρος συνδέεται με πεσσό ενώ στα χέρια του κρατάει από ένα κοντό κυλινδρικό αντικείμενο. Όσον αφορά την ενδυμασία του, το άγαλμα είναι ενδεδυμένο με επίσημο ένδυμα Φαραώ και στο κεφάλι φέρει κάλυμμα με βασιλικό ουραίο και το διπλό διάδημα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου. Το δεύτερο άγαλμα (εικ.231) που βρέθηκε ήταν γυναικείο και πιθανόν να απεικόνιζε τη θεά Ίσιδα βασιζόμενοι στην τεχνοτροπία της ενδυμασίας της⁷³⁸. Το άγαλμα αυτό σώζεται από την οσφύ και κάτω με ύψος 1,25μ. Προβάλλει και αυτό το αριστερό σκέλος συνδεδεμένο το πίσω μέρος του με πεσσό, φοράει πτυχωτό ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο και σε κάθε χέρι φέρει ένα κυλινδρικό αντικείμενο⁷³⁹. Επιπλέον, το 1968 κοντά στο βόρειο πρόπυλο, το οποίο αποτελούσε την είσοδο (εικ.232) του αιγυπτιακού ιερού, βρέθηκε ένα μαρμάρινο υπέρθυρο εισόδου, κοσμημένο με ανάγλυφο ηλιακό δίσκο και ουραίο⁷⁴⁰ (εικ.233), ενώ δίπλα στην κοίτη του ρέματος αποκαλύφθηκε τμήμα του περιβόλου του ιερού με το βόρειο πρόπυλο και μια πλακόστρωτη οδό που οδηγούσε σε ορθογώνια βαθμιδωτή κατασκευή στο κέντρο του περιβόλου γύρω από τον οποίο διαμορφώνονται οι υπόλοιποι χώροι του ιερού⁷⁴¹.

Στην εσωτερική πλευρά του νότιου προπύλου και συγκεκριμένα δεξιά και αριστερά αυτού βρέθηκαν δύο υπερφυσικού μεγέθους λίθινα αγάλματα. Πρόκειται για ένα αιγυπτιάζον ανδρικό άγαλμα (εικ.234α-β) που απεικονίζει τον Αντίνοο στον τύπο του Όσιρι, με παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτό που βρέθηκε στο βόρειο πρόπυλο και ένα άγαλμα της Ίσιδος (εικ.235α-β) ύψους 2,11μ., το οποίο σε αντίθεση με τα άλλα αγάλματα στο δεξί της χέρι κρατεί στάχια. Από την άλλη μεριά, εξωτερικά του νότιου προπύλου βρέθηκαν θραύσματα από δύο λίθινα αγάλματα. Τα ανδρικά αυτά αιγυπτιάζοντα αγάλματα ανήκουν στην ύστερη εποχή του Αδριανού και τα οποία πιθανολογείται ότι εικονίζουν τον Αντίνοο ως Όσιρι⁷⁴² λόγω της ταύτισης των χαρακτηριστικών του προσώπου αλλά και της κόμης με τον Αντίνοο. Ομοίου τύπου ανδρικό άγαλμα είχε ανακαλύψει και ο Ed. Schaubert⁷⁴³ το 1843 στον Μαραθώνα, το οποίο πιθανόν να προέρχεται από το ιερό των Αιγυπτίων θεών (εικ.236). Τα ανδρικά αυτά αγάλματα της Μπρεξίζας -κατά μίμηση των

⁷³⁸ Β. Πετράκος, 1995, σσ.74-75, εικ.31

⁷³⁹ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.118

⁷⁴⁰ Σήμερα τμήμα του υπερθύρου με το ανάγλυφο ηλιακό δίσκο βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Μαραθώνα

⁷⁴¹ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.115· Α. Βαβρίτσας, Ειδήσεις εκ Μαραθώνος, *ΑΑΑ Ι*, 1968, σσ.230-234

⁷⁴² Ταυτίζουν τον μύθο του Όσιρι με τον πνιγμό του Αντίνοου στο Νείλο το 130 μ.Χ. και τη θεοποίησή του από τον αυτοκράτορα Αδριανό. Ο θάνατος του Αντίνοου συγκλόνισε τον Αδριανό και σε αυτό οφείλονται οι πολυάριθμες απεικονίσεις σε αγάλματα και ζωγραφιές ακόμα και ως όνομα σε πόλη. Για περισσότερα βλ. Αλκ. Ντάτσουλη-Σταυρίδη, Συμβολή στην εικονογραφία του Αντίνοου, *Αρχαιογνωσία*, τ.1, 1980, σσ.345-349

⁷⁴³ Στο ίδιο, σσ.347-348

αγαλμάτων από τη βίλα του Αδριανού στο Τίβολι- μιμούνται τη στάση των αιγυπτιακών αγαλμάτων έχοντας τα χέρια κολλημένα στα πλευρά, τον πεσσό στο πίσω μέρους τους και το ένα πόδι με ελαφριά κίνηση προς τα εμπρός.

Στο ανατολικό πρόπυλο⁷⁴⁴ εσωτερικά και εξωτερικά αυτού βρέθηκαν μαρμάρινες βάσεις αγαλμάτων. Εσωτερικά μπροστά από την βάση του βόρειου πύργου από το ανατολικό πρόπυλο βρέθηκε λίθινο ακέφαλο και χωρίς χέρια ανδρικό άγαλμα ιερέα (εικ.237α-β) ύψους 1,20μ., με χιτώνα και ιμάτιο. Εξωτερικά του ανατολικού προπύλου βρέθηκαν τρία θραύσματα από το υπέρθυρο της εισόδου με ανάγλυφο ηλιακό δίσκο και ουραίο.

Εσωτερικά του δυτικού προπύλου, δεξιά και αριστερά από την είσοδο, ήρθαν στο φως ακόμα δύο αιγυπτιάζοντα μαρμάρινα αγάλματα με τις βάσεις αυτών, όμοια με αυτά του βόρειου και νότιου προπύλου, ένα ανδρικό άγαλμα Αντίνοου (εικ.238) στον τύπο του Όσιρι -παρόμοιο με τα προηγούμενα- κι ένα γυναικείο, στο οποίο απεικονίζεται η Ίσιδα. Το άγαλμα (εικ.239) προβάλλει το αριστερό σκέλος και το πίσω μέρος συνδέεται με πεσσό, φοράει μακρύ πτυχωτό χιτώνα και ιμάτιο, ενώ στο κεφάλι φοράει τόρμο και ουραίο. Στα χέρια κρατάει τρία μικρά τριαντάφυλλα, το αγαπημένο ιερό φυτό της Ίσιδας στην Αίγυπτο.

Με άλλα λόγια σε κάθε πρόπυλο υπάρχει ένα άγαλμα της Ίσιδας με την ίδια ενδυμασία, με κυματοειδείς βοστρύχους αλλά με διαφορετικά σύμβολα. Στο νότιο πρόπυλο για παράδειγμα επειδή φοράει βασίλειο με ουραίο και κρατάει στάχυα απεικονίζεται ως Ίσιδα-Δήμητρα, η προστάτιδα της γεωργίας ενώ στο δυτικό ως Ίσιδα-Αφροδίτη επειδή κρατάει σε κάθε χέρι από τρία τριαντάφυλλα το φυτό της Αφροδίτης. Αντίθετα, στο βόρειο δεν γνωρίζουμε την ιδιότητά της, καθώς σώζεται από την οσφύ και κάτω και κρατάει κυλινδρικά αντικείμενα για τα οποία δεν γνωρίζουμε τον συμβολισμό. Τέλος, στο ανατολικό πρόπυλο δεν έχει βρεθεί μέχρι σήμερα άγαλμα της Ίσιδας, αλλά υποθέτουμε ότι θα πρέπει να υπήρχε και σε αυτό το πρόπυλο.

Τα τέσσερα πρόπυλα μέσω τεσσάρων οδών οδηγούν σε βαθμιδωτή κατασκευή 10x10μ. από λίθινους πωρόλιθους στο μέσον του περιβόλου. Γύρω από τη βαθμιδωτή κλίμακα σχηματίζεται άνδηρο⁷⁴⁵ 20x20μ. το οποίο συγκρατεί περιμετρικά αναλημματικός τοίχος. Το άνδηρο σχηματίζεται περιμετρικά από την βαθμιδωτή κατασκευή, το οποίο με τη σειρά του περιβάλλεται από διάδρομο 1,30μ. χαμηλότερο από το άνδηρο το οποίο πρέπει να ήταν στεγασμένο. Σε κάθε γωνία του ανδρήρου έχει κατασκευαστεί μικρό ορθογώνιο φρεάτιο από οπτόπλινθους, όλα προορισμένα για τις λατρευτικές τελετουργίες⁷⁴⁶. Σε κάθε πλευρά του διαδρόμου σώζονται οι βάσεις δύο τόξων. Ο διάδρομος ήταν στεγασμένος καθώς σώθηκε στρώμα κεραμένων της στέγης και τεμάχια χρωματιστών κονιαμάτων. Επιπλέον, πάνω από αυτά, και συγκεκριμένα στη βόρεια και νότια πλευρά του διαδρόμου βρέθηκαν πεσμένοι μαρμάρινοι αρράβδωτοι κίονες με ιωνικά κιονόκρανα πολλά από τα οποία

⁷⁴⁴ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.120

⁷⁴⁵ Στο ίδιο, σ.122

⁷⁴⁶ Ό.π.

διατηρούσαν τις βάσεις τους.

Στο μέσον κάθε πλευράς έξω από το διάδρομο υπάρχει κλίμακα με τέσσερις βαθμίδες. Από κάθε πρόπυλο ξεκινάει οδός. Δωμάτια υπάρχουν δεξιά και αριστερά από τις κλίμακες με είσοδο προς την κατεύθυνση των προπύλων⁷⁴⁷. Σε ένα από τα δωμάτια βρέθηκε το 1977 προτομή του Πολυδευκίωνα⁷⁴⁸ (εικ.240) όπως επίσης βρέθηκε και αναθηματική επιγραφή (εικ.241) προς τιμήν του Πολυδευκίωνα στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου του ιερού.

Στο δωμάτιο της νότιας πλευράς του διαδρόμου και δυτικά της κλίμακας βρέθηκαν τα εξής: μια μαρμάρινη αιγυπτιακή σφίγγα (εικ.242), ένα μαρμάρινο άγαλμα της Ίσιδας (εικ.243) με ποδήρη πτυχωτό χιτώνα και ιμάτιο και με ουραίο στο κεφάλι και εβδομήντα περίπου ρωμαϊκοί λύχνοι⁷⁴⁹ του 2ου αι. μ.Χ., μεγάλων διαστάσεων για λατρευτικές τελετουργίες. Ορισμένοι λύχνοι⁷⁵⁰ (εικ.244α-γ) είναι κοσμημένοι με ανάγλυφες τις προτομές του Σάραπη και της Ίσιδας και άλλοι φέρουν φυτική διακόσμηση όπως βλαστούς και φύλλα αμπέλου. Επιπλέον, στο ιερό εκτός από τον Σάραπη και την Ίσιδα λατρεύονταν και ο γιος τους Ώρος αν λάβουμε υπόψη ένα μαρμάρινο γλυπτό που βρέθηκε το 2004 στο κέντρο του ιερού, στο οποίο απεικονίζεται ένα γεράκι και αποτελεί προσωποποίηση του γερακόμορφου θεού Ώρου (εικ.245α-β).

Το 1974 οι ανασκαφικές εργασίες⁷⁵¹ που πραγματοποιήθηκαν στην ανατολική πλευρά του περιβόλου του αιγυπτιακού ιερού από την έφορο Ξ. Αραπογιάννη⁷⁵² έφεραν στο φως ρωμαϊκή λουτρική εγκατάσταση (εικ.246-248), γνωστή ως βαλανείο⁷⁵³ χρονολογημένο τον 2ο αι. μ.Χ. και βρισκόταν σε λειτουργία τουλάχιστον και τους επόμενους δύο αιώνες. Το βαλανείο (εικ.249α-ιδ) ήταν ένα μεγάλο και πολυτελές συγκρότημα, το οποίο είχε την είσοδό του στην ανατολική πλευρά, συνδεόταν με τον ανατολικό τοίχο του περιβόλου του ιερού και αποτελούνταν από μια μεγάλη αίθουσα ελλειψοειδούς σχήματος, την δεξαμενή όπου υπήρχαν τα ψυχρά λουτρά και γύρω από αυτή βρίσκονταν δύο εξάγωνες αίθουσες και μεταξύ αυτών άλλη μια κυκλική⁷⁵⁴ όπου γίνονταν τα θερμά λουτρά. Κατά τις ανασκαφές στην περιοχή του βαλανείου, για τις οποίες έχουμε πληροφορίες από το ημερολόγιό του, ήρθαν στο φως οι προτομές του Ηρώδη Αττικού⁷⁵⁵ (εικ.250-251β) και των ρωμαίων αυτοκρατόρων Μάρκου

⁷⁴⁷ Ό.π.

⁷⁴⁸ Η ίδια, ΠΑΕ 2009, σ.17

⁷⁴⁹ Οι λύχνοι ήταν χρησιμοποιημένοι καθώς βρέθηκαν ίχνη αιθάλης.

⁷⁵⁰ Ι. Δεκουλάκου, Λύχνος με παράσταση Σάραπη και Ίσιδας από το ιερό των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, Επιτύμβιον Gerhard Neumann, Μουσείον Μπενάκη 20 Παράρτημα, Αθήνα 2003, σσ.213-221· Ι. Δεκουλάκου, Σάραπις και Ίσιδα με βακχικά σύμβολα σε λύχνο από το Ιερό των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, Έπαινος Luigi Beschi Μουσείον Μπενάκη, 7ο Παράρτημα, Αθήνα 2011, σσ.59-67

⁷⁵¹ Ι. Δεκουλάκου, Το Ιερό των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, ΠΑΕ 2009, σ.13

⁷⁵² Β. Πετράκος, 1955, σσ.85-86· Ξ. Αραπογιάννη, Το ρωμαϊκό βαλανείο στην Μπρεξίζα του Μαραθώνα, ΑΕ 1993, σ.133 κ.ε.

⁷⁵³ Στο ίδιο, σ.137 κ.ε.

⁷⁵⁴ Ι. Δεκουλάκου, 1999-2001, σσ.69-70

⁷⁵⁵ J. Bernoulli, Griechische Ikonographie mit Ausschluss Alexanders und der Diadochen, *Herodes Attikos*, München 1901, σσ.208-209: Η προτομή σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου· Α. Φιλαδέλφους, ΑΔ 1919, σ.39· J. Charbonneaux, Portraits du temps des Antonins, *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, Vol. 49, 1957, σ.79, εικ.12· K. Schefold, Die Bildnisse der Antiken Dichter, Redner und Denker, Basel 1943, σσ.180-181· S. Walker, A marble head of Herodes Atticus from

Αυρηλίου (εικ.252) και Λούκιου Βέρου⁷⁵⁶ (εικ.253) επιβεβαιώνοντας με αυτό τον τρόπο όσα είδε και κατέγραψε ο L. S. Fauvel έναν αιώνα νωρίτερα. Τα πορτρέτα αυτά φαίνεται να παρουσιάζουν παρόμοια στυλιστικά χαρακτηριστικά και υφολογία. Η έντονη χρήση του τρυπανιού⁷⁵⁷ στην γενειάδα και στην κόμη καθώς και το ύφος, η εκφραστικότητα και η διαμόρφωση των χαρακτηριστικών των προσώπων οδήγησαν τους μελετητές R. Bol⁷⁵⁸, F. Albertson⁷⁵⁹ και K. Fittschen⁷⁶⁰ να συμπεράνουν ότι πρόκειται για έργα που ανήκουν στον ίδιο καλλιτέχνη και πιθανώς προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του αιγυπτιακού ιερού αλλά και του βαλανείου υπήρξε μεγάλη και διήρκησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, συνεχίζοντας ακόμα και στις μέρες μας⁷⁶¹. Από το 2001 πραγματοποιείται συστηματική ανασκαφή στην περιοχή, με σκοπό την αποκάλυψη του ιερού και τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου. Το 2004 κατά την κατασκευή αποστραγγιστικού αγωγού αποκαλύφθηκε δεξαμενή ελλειψοειδούς σχήματος, νότια του βαλανείου με στόμιο προς τη θάλασσα για την αποχέτευση των υδάτων. Από το 2008 πραγματοποιούνται εργασίες στερέωσης των κτισμάτων, συντήρηση και στερέωση των κονιαμάτων, ενώ το 2009 κατά τις ανασκαφικές εργασίες στην νότια περιοχή του ιερού και δυτικά του βαλανείου βρέθηκε κτίσμα όμοιας τοιχοποιίας με του ιερού από αργολιθοδομή με κονίαμα και επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων.

Winchester City Museum, *The Antiquaries Journal* 69, 1989, σ.325: Η προτομή η οποία σήμερα βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Winchester στην Αγγλία κατά τον S. Walker θεωρείται ότι δημιουργήθηκε μετά το θάνατο του Ηρώδη, γύρω στο 179μ.Χ.

⁷⁵⁶ A. Philadelphus, 1920, σ.175 κ.ε.· I. Δεκουλάκου, 1999-2001, σ.113: Σήμερα η προτομή του Μάρκου Αυρηλίου από παριανό μάρμαρο βρίσκεται στο μουσείο του Λούβρου ενώ του Λούκιου Βέρου στο μουσείο του Ashmolean στην Οξφόρδη· Η ίδια, ΠΑΕ 2009, σ.15· B. Πετράκος, 1995, σ.114· J. Charbonneau, 1957, σ.78, εικ.11

⁷⁵⁷ S. Walker, A marble head of Heodes Atticus from Winchester City Museum, *The Antiquaries Journal* 69, 1989, σ.325: Η χρήση τρυπανιού στα γλυπτά επικρατούσε ως μόδα τόσο στη Ρώμη όσο και στην Αθήνα.

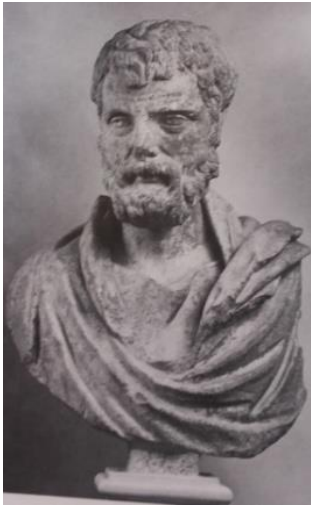
⁷⁵⁸ R. Bol, 1998, σ.123

⁷⁵⁹ F. C. Albertson, A Bust of Lucius Verus in the Ashmolean Museum, and its Artist, *AJA* 87, Oxford 1983, σσ.153 και 159: Ο Albertson πιθανολογεί ότι τα πορτρέτα δημιουργήθηκαν την περίοδο 150-175 μ.Χ. στην Αττική από τον ίδιο καλλιτέχνη που δημιούργησε και την προτομή του Αντωνίνου Πίου από το Παλατίνο της Ρώμης το οποίο θεωρεί αττικό έργο (Σήμερα το πορτρέτο του Αντωνίνου Πίου βρίσκεται στο Εθνικό Μουσείο της Ρώμης).

⁷⁶⁰ K. Fittschen, Eine Werkstatt attischer Poträtbilhauer im 2. Jh. N. Chr., in: C. Reusser, *Griechenland in der Kaiserzeit*, Bern 2001, σ.76: Ο Fittschen πιστεύει ότι το πορτρέτο του Αντωνίνου Πίου δημιουργήθηκε με εντολή του Ηρώδη για δύο λόγους: πρώτον επειδή το πορτρέτο εντάσσεται χρονικά στα χρόνια επίδρασης του Ηρώδη και δεύτερον λόγω των διαφορών που παρουσιάζει στη θέση του κεφαλιού και στο χτένισμα σε σχέση με την υπόλοιπη παράδοση απόδοσης των πορτρέτων του αυτοκράτορα.

⁷⁶¹ Οι εργασίες συνεχίζονται ακόμα και σήμερα από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Εικ.1 Προτομή του Ηρώδη Αττικού από την Κηφισιά (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ.435)
Πηγή φωτογρ.: Καλτσάς Ν., Τα Γλυπτά, εικ.734

Εικ.2 Άγαλμα της Ρήγυλλας από το Νυμφαίο του Ηρώδη στην Ολυμπία (Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας)

Εικ.3 Εντοιχισμένη ζωφόρος στην δυτική όψη του ναού της Παναγίας Γοργοεπήκοου, δίπλα από τη σημερινή Μητρόπολη

Εικ.4 Λίθινος ταύρος με επιγραφή προς τιμήν της Ρήγυλλας (Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας)

Εικ.5 Αφιερωματική στήλη των Αθηναίων από το χωριό Μπέη (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.6 Ο τάφος του Ηρώδη στην αριστερή πλευρά του Παναθηναϊκού σταδίου

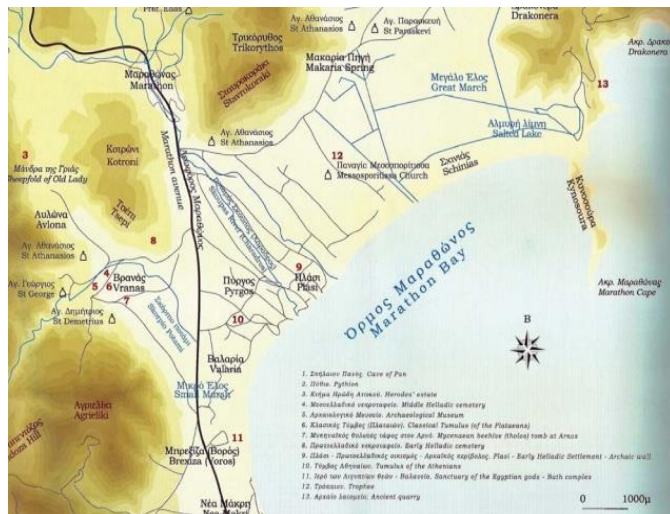
Εικ.7 Λεπτομέρεια σαρκοφάγου

Εικ.8 Ο τάφος του Ηρώδη Αττικού δίπλα από το Παναθηναϊκό στάδιο

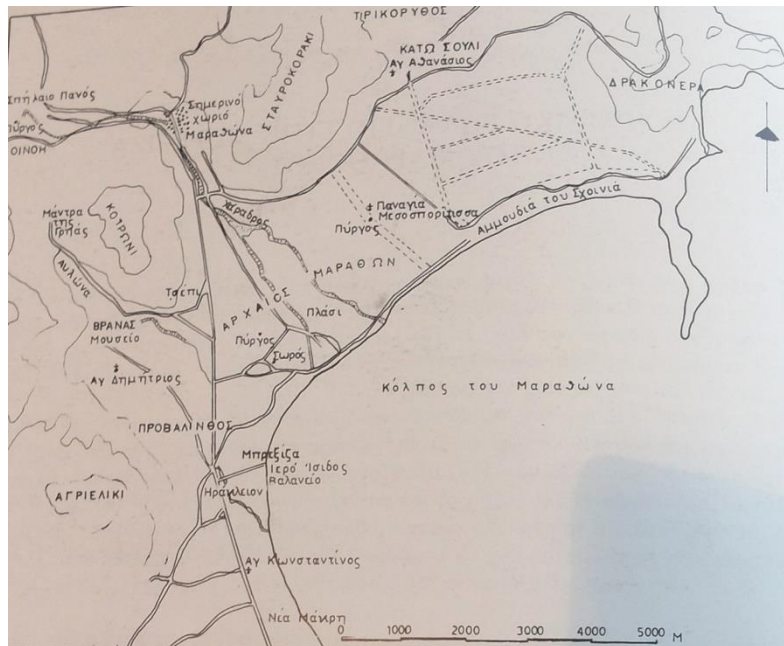

Εικ.9 Βωμός με επιγραφή δίπλα από τον τάφο του Ηρώδη

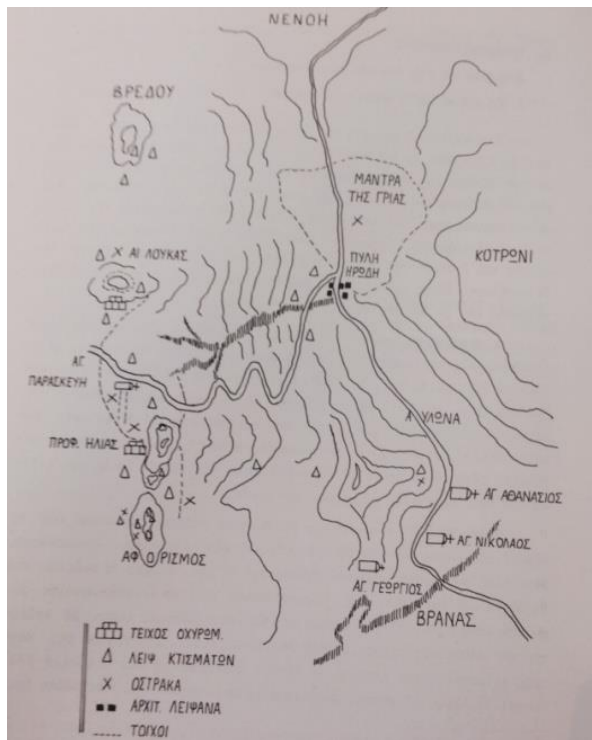
Εικ.10 Χάρτης περιοχών αρχαιολογικού ενδιαφέροντος

Πηγή φωτογρ.: <http://www.army.gr/files/File/STRATIOTIKH%EPITHEORSH/MARATHON.pdf>

Εικ.11 Χάρτης του Αρχαίου Δήμου Μαραθώνος

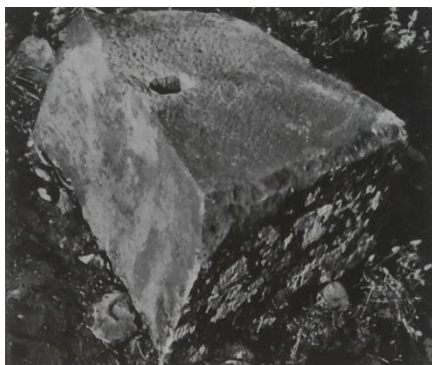
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.1, σ.134

Εικ.12 Χάρτης της περιοχής της Μάνδρας της Γριάς και η θέση της Πύλης του Ηρώδη
Πηγή φωτογρ.: Φωτίου Κ., Η Τετράπολις, εικ.5α, σ.68

Εικ.13 Μαρμάρινα Θραύσματα της Πύλης
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.4

Εικ.14α Μαρμάρινο θραύσμα της Ομονοίας Πύλης αρ.24
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.1

Εικ.14β Μαρμάρινο θραύσμα της Ομολοίας Πύλης αρ.13
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.2

Εικ.14γ Μαρμάρινο θραύσμα της Ομολοίας Πύλης αρ.15
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.3

Εικ.14δ Μαρμάρινο θραύσμα της Ομολοίας Πύλης αρ.5
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.3

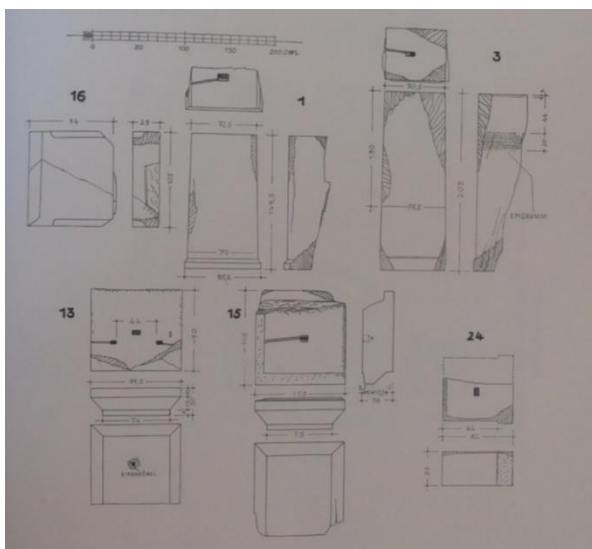
Εικ.14ε Μαρμάρινο θραύσμα της Ομολοίας Πύλης αρ.7
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.4

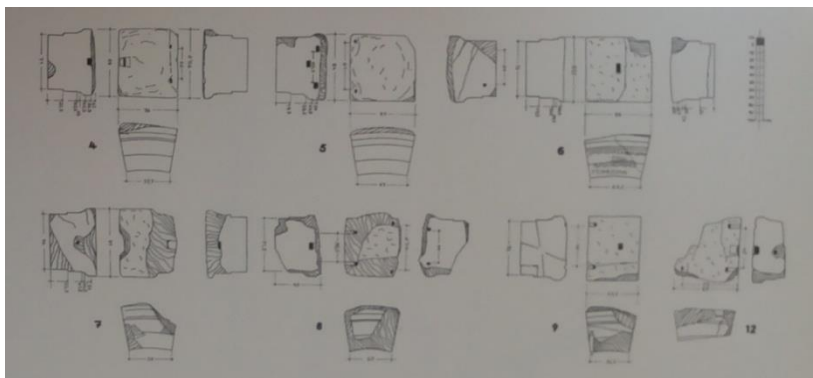
Εικ.14στ Μαρμάρινο θραύσμα της Ομονοίας Πύλης αρ.8
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.5

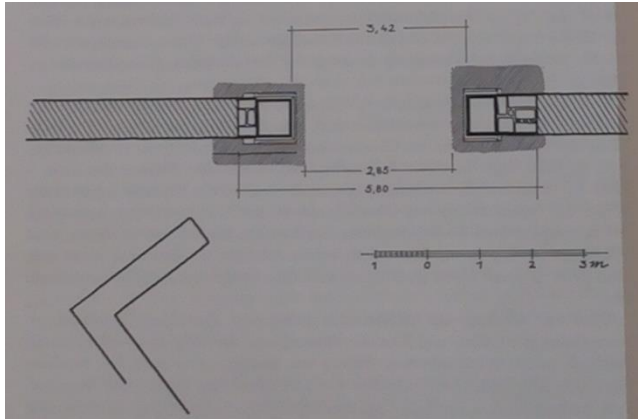
Εικ.14ζ Μαρμάρινο θραύσμα της Ομονοίας Πύλης αρ.9
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.6

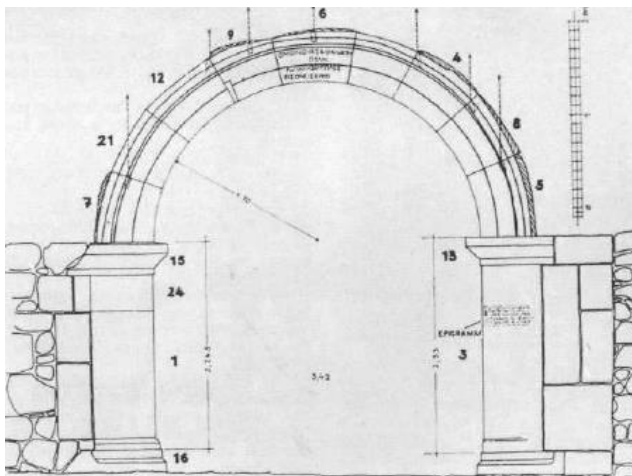
Εικ.15 Αρίθμηση τεμαχίων από την Ομονοία Αθανάτου Πύλη
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM 79, πίν.1

Εικ.16 Αρίθμηση τεμαχίων από την Ομονοία Αθανάτου Πύλη
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM 79, πίν.2

Εικ.17 Σχεδιαστική αναπαράσταση της Πύλης
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM 79, εικ.1, σ.160

Εικ.18 Σχεδιαστική αναπαράσταση της ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥ ΠΥΛΗΣ (Σχέδιο Α. Mallwitz)
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM 79, πίν. 3

Εικ.19 Μαρμάρινο θραύσμα της Ομονοίας Πύλης αρ.6
Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.2

Εικ.20 Τμήμα της Ομονοίας Αθανάτου Πύλης με επιγραφή της Ρήγυλλας (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

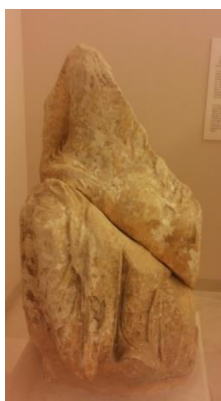
Εικ.21 Η Πύλη της έπαυλης με τα αγάλματα του Ηρώδη και της Ρήγιλλας (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.22α Εμπρόσθια όψη του αγάλματος της Ρήγιλλας (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.22β Πλάγια όψη του αγάλματος της Ρήγιλλας (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

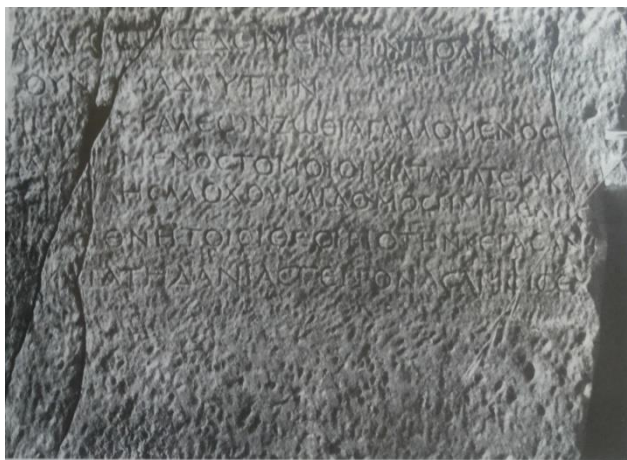

Εικ.23 Άγαλμα του Ηρώδη Αττικού (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.24 Επιγραφή

Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM 79, 1964, εικ.1,

Εικ.25 Επιγραφή

Πηγή φωτογρ.: Mallwitz A., AM79, 1964, εικ.2

Εικ.26α Κεφαλή του Ηρώδη από τον Τύμβο στον Μαραθώνα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.26β (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.27 Κεφαλή Φαυστίνας της Νεώτερης (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

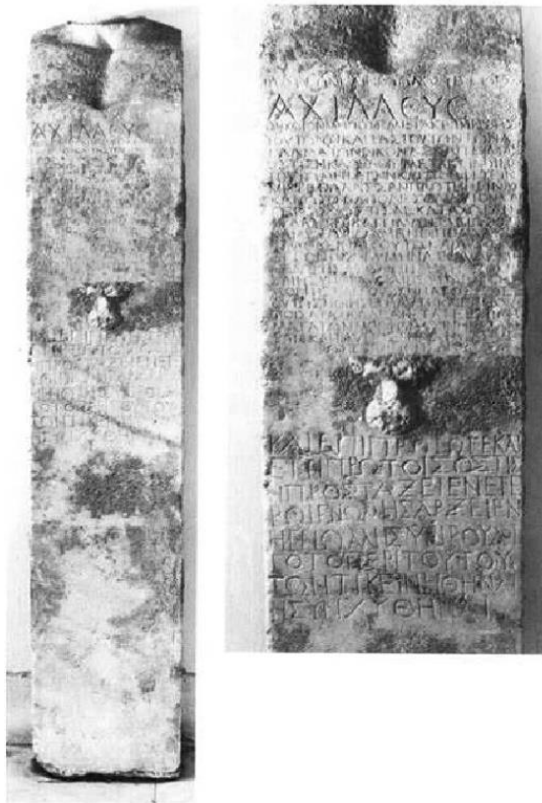
Εικ.28 Κεφαλή του Πολυδευκίωνα από τον Τύμβο (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

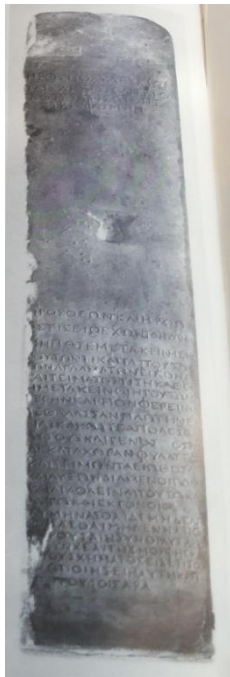
Εικ.29 Ακέφαλη ερμαϊκή στήλη του Μέμνονα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.30 Γυνακείο άγαλμα που κρατάει ένα κουτί. Πάνω στην καρέκλα βρίσκεται ένας μαρμάρινος βωμίσκος.
Πηγή φωτογρ.: Vanderpool E., Some Attic Inscriptions, Plate 13

Εικ.31 Ακέφαλη ερμαϊκή στήλη προς τιμήν του Αχιλλέα
Πηγή φωτογρ.: Tobin J., 1997, εικ.14

Εικ.32 Επιγραφή προς τιμήν του Πολυδευκίωνα (Οξφόρδη)
 Πηγή φωτογρ.: Richter G., The Portraits of the Greeks, 1965, εικ.2045

Εικ.33 Εντοιχισμένη επιγραφή στην νοτιοδυτική γωνία του ναού των Αγ. Τεσσαράκοντα στην Κηφισιά

Εικ.34 Ο ναός των Αγ. Τεσσαράκοντα στην αρχική του θέση (1989)
 Πηγή φωτογρ.: Μουζάκης Στ., 2010, σ.185

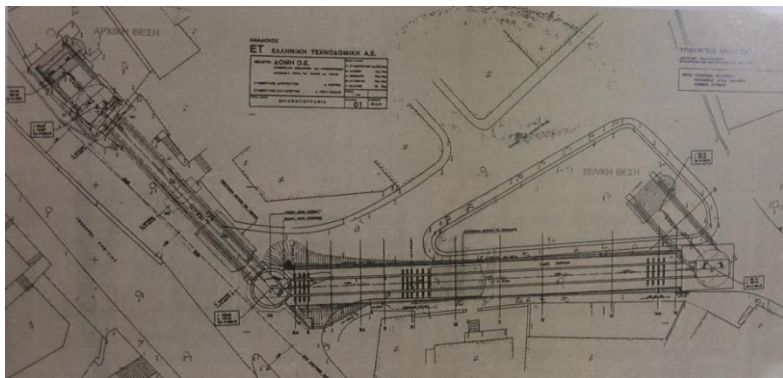
Εικ.35 Νότια πλευρά του ναού (1989)

Πηγή φωτογρ.: Μουζάκης Στ., 2010, σ.186

Εικ.36 Ο ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα στην οδό Κηφισίας

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.37 Σχέδιο της Εταιρείας

Πηγή φωτογρ.: Μουζάκης Στ., 2010, σ.190

Εικ.38 Η διαδικασία της μεταφοράς του ναού

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.39 Η τοποθέτηση στην νέα της θέση

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.40 Spolio από τον ναό των Αγίων Τεσσαράκοντα

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.41 Spolio από τον ναό των Αγίων Τεσσαράκοντα

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.42

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.43

Πηγή φωτογρ.: Αρχείο ΕΡΤ Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Pu-Pfu21ymA>

Εικ.44 Ο ναός των Αγίων Τεσσαράκοντα στην σημερινή της θέση επί της οδού Ζηρίνης

Εικ.45 Ναός Αγίων Τεσσαράκοντα στην Κηφισιά

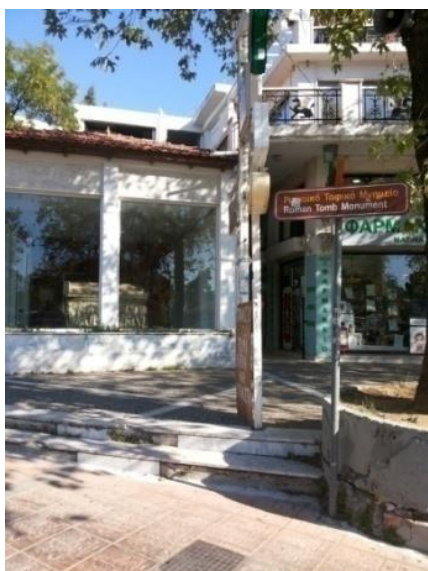

Εικ.46

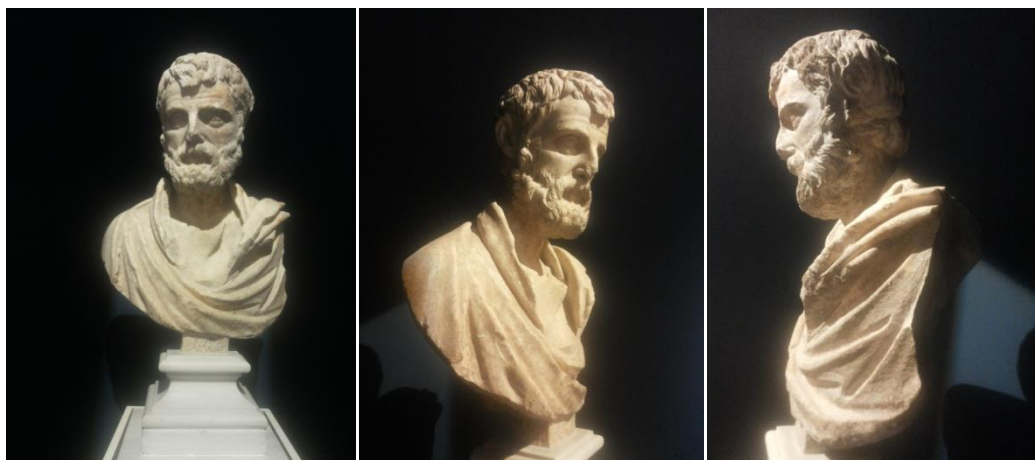

Εικ.49β

Εικ.50 Ρωμαϊκό ταφικό μνημείο

Εικ.51α-γ Προτομή Ηρώδη Αττικού από την Κηφισιά (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. εύρ. 4810)

Εικ.52α-γ Προτομή Πολυδευκίωνα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. 4811)

Εικ.53 Ίππος από την Κηφισιά
Πηγή φωτογρ.: Πετράκος Β., ΑΔ 17(1961), Χρονικά, πιν.32,γ

Εικ.54 Επίκρανο παραστάδας με ανάγλυφα ανθέμια
Πηγή φωτογρ.: Πετράκος Β., ΑΔ 17(1961), Χρονικά, πιν.34,α

Εικ.55α Σαρκοφάγοι εντός του ταφικού μνημείου

Εικ.55β Σαρκοφάγος ταφικού μνημείου

Εικ.55γ Λεπτομέρεια σαρκοφάγου

Εικ.55δ Η Λήδα με τον Κύκνο

Πηγή φωτογρ.: Oakley J., *Die attischen Sarkophage, Andere Mythen ASRIX.1.3*, Berlin 2011, taf.12, εικ.1

Εικ.55ε Η Ελένη με τους Διόσκουρους
Πηγή φωτογρ.: Oakley J., *Die attischen Sarkophage, Andere Mythen ASRIX.1.3*, Berlin 2011, taf.11, εικ.1

Εικ.56α Σαρκοφάγος ταφικού μνημείου

Εικ.56β
Πηγή φωτογρ.: Tobin J., 1997, εικ.58

Εικ.57α
Πηγή φωτογρ.: Tobin J., 1997, εικ.61

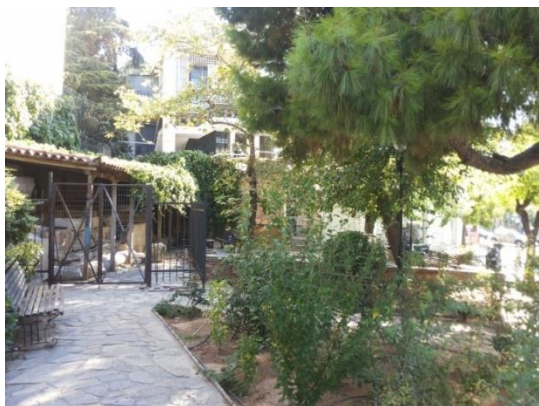
Εικ.57β Σαρκοφάγος ταφικού μνημείου

Εικ.57γ Σαρκοφάγος με ερωτιδείς

Εικ.58

Εικ.59α

Εικ.59β Λίθινα τεμάχια κάτω από στέγαστρο απέναντι από το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο

Εικ.59γ

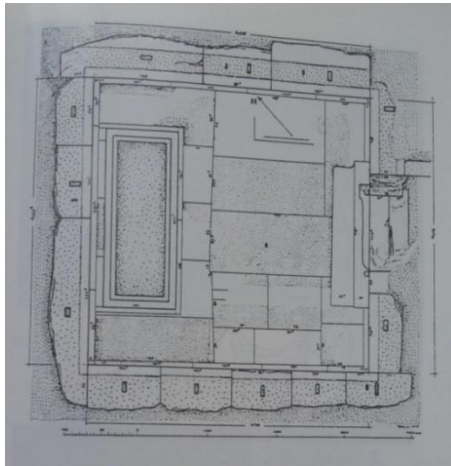
Εικ.59δ

Εικ.59ε

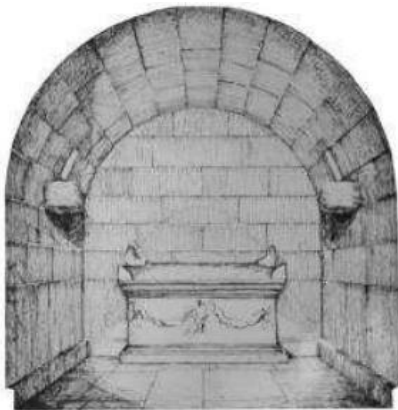

Εικ.59στ

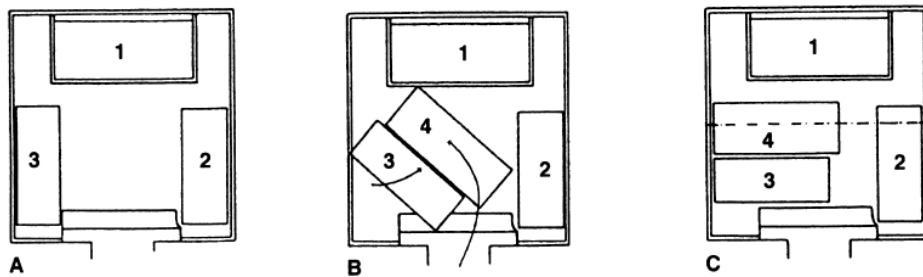
Εικ.60 Εσωτερική απεικόνιση του νεκρικού θαλάμου (Σχέδιο Α. Tschira)

Πηγή σχεδίου : Travlos J., Bildlexikon zur topographie des antiken Attika, εικ.255

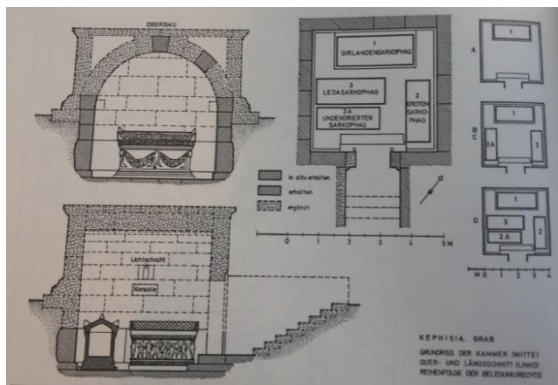
Εικ.61 Απεικόνιση εσωτερικού του ταφικού θαλάμου

Πηγή φωτογρ.: Travlos J., Bildlexikon zur topographie des antiken Attika, εικ.256

Εικ.62 Τοποθέτηση των σαρκοφάγων στον ταφικό θάλαμο. Ο αριθμός 4 αντιστοιχεί στη σαρκοφάγο της Λήδας

Πηγή σχέδιο: Tobin J., Herodes Attikos and the City of Athens, 1997, εικ.45 και E. Perry, Iconography and the Dynamics of Patronage, εικ.16

Εικ.63 Αναπαράσταση του ταφικού θαλάμου (Σχ. H. Wiegartz)

Πηγή φωτογρ.: Galli M., *Der Sophist und der private lebensraum*, 2002, σ.152, εικ.65

Εικ.64 Ανδρικό άγαλμα από την Κηφισιά in situ Πηγή φωτογρ.: Καζιάνης Δ., Άγαλμα από την Κηφισιά, Σύμμεικτα 131, εικ.1

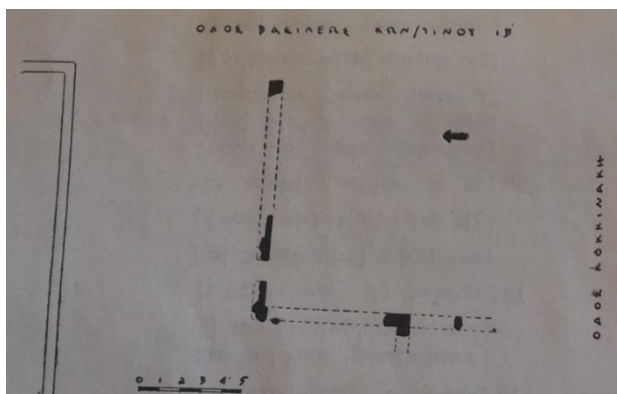

Εικ.65α-γ Το ανδρικό άγαλμα από την Κηφισιά μετά την συγκόλληση

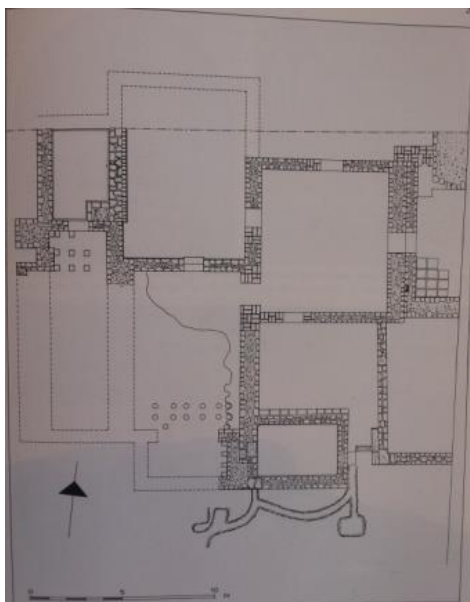
Πηγή φωτογρ.: Καζιάνης Δ., Άγαλμα από την Κηφισιά, εικ.2,4-6, σσ.132-137

Εικ.66 Λεπτομέρεια κορμού μετά την συγκόλληση
Πηγή φωτογρ.: Καζιάνης Δ., Άγαλμα από την Κηφισιά, σσ.132-137

Εικ.67 Κάτοψη ερευτών οικίας ρωμαϊκών χρόνων στην Κηφισιά, κατά σχέδιον Ι. Ν. Κουμανούδη.
Πηγή σχεδίου: Κουμανούδης Στ., Αττικά Επιγραφαί, περ. Νέον Αθήναιον, εικ.1, σ.2

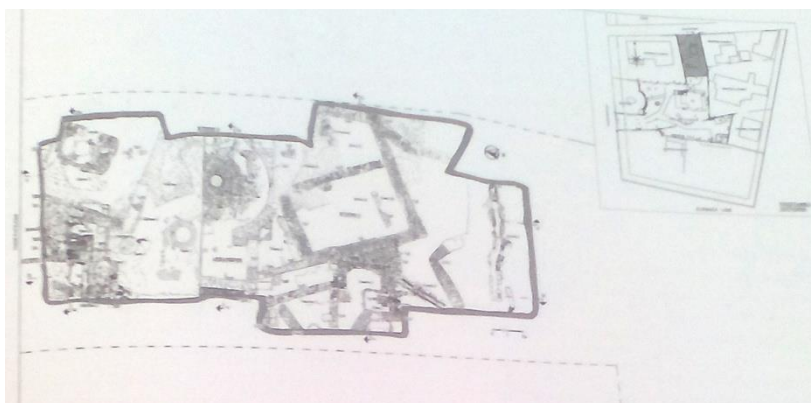

Εικ.68 Κάτοψη ρωμαϊκού λουτρού στη συμβολή των οδών Τατοΐου 25 και Κοκκινιάκη στην Κηφισιά (Grundriß)
Πηγή σχεδίου: Travlos J., Bildlexikon zur topographie des antiken Attika, εικ.254

Εικ.69 Κατάλυπα ρωμαϊκού λουτρού (1979)

Πηγή φωτογρ.: Travlos J., Bildlexikon zur topographie des antiken Attika, εικ.254

Εικ.70 Κάτοψη ανασκαφής Ο.Τ. 163, επί των οδών Ραγκαβή και Τατοΐου 12

Πηγή: Στεφανοπούλου Μ. – Παλαιολόγος Δ., ΑΔ 65 (2010), Β'1α, σ.131, εικ.53

Εικ.71 Αρχαιολογικά κατάλυπα σε οικόπεδο της οδού Ραγκαβή στην Κηφισιά.

Πηγή φωτογρ.: Θερμού Μ., Στα ίχνη του Ηρώδη Αττικού, Κτηριακό συγκρότημα εντοπίσθηκε στην Κηφισιά, εφημ. Το Βήμα, Δημοσιεύθηκε στις 17/11/2011. Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=430727>

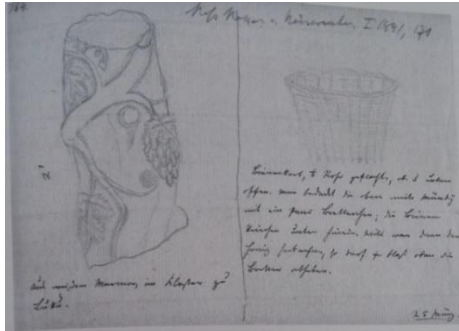
Εικ.72 Λεπτομέρεια λουτρικού συγκροτήματος

Πηγή φωτογρ.: Θερμού Μ., Στα ίχνη του Ηρώδη Αττικού, Κτηριακό συγκρότημα εντοπίσθηκε στην Κηφισιά, εφημ. Το Βήμα, Δημοσιεύθηκε στις 17/11/2011. Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=430727>

Εικ.76 Επιγραφή από την περιοχή του Ελληνικού
Πηγή φωτογρ.: Κουσκούνα Ι.-Χασαπογιάννη Κ.-Κακαβούλια Ι., Θυρεάτις Γη, σ.128

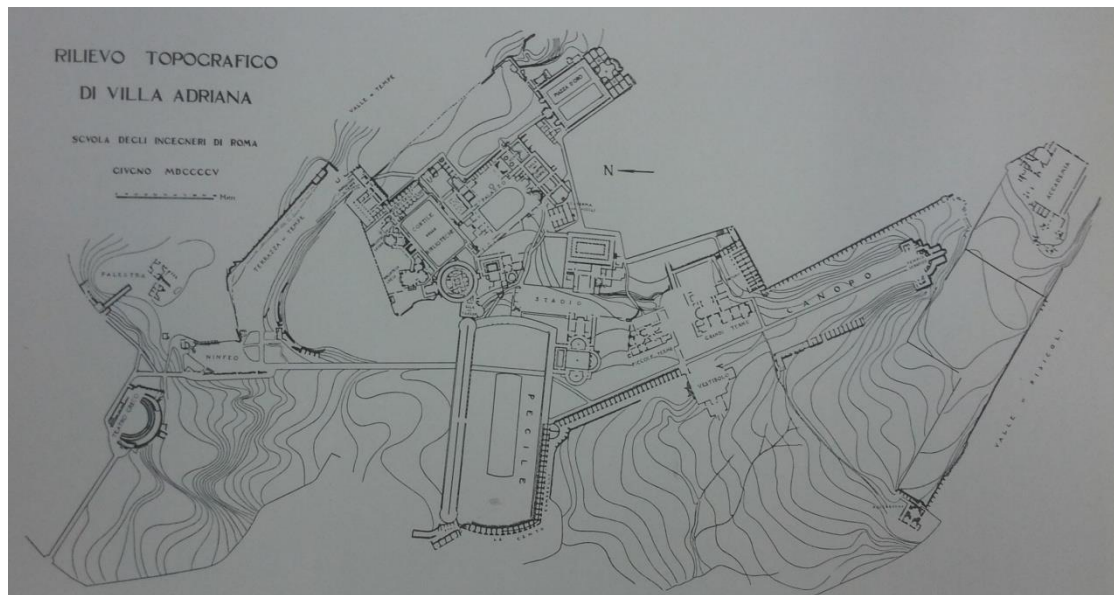
Εικ.77 Σκαρίφημα αναγλύφου ελληνιστικών χρόνων από τη Μονή Λουκούς (Σημειωματάριο σελ.164)
Πηγή φωτογρ.: Μουστάκα Α., Ο Ludwig Ross στην Πελοπόννησο, εικ.8, σ.241

Εικ.78 Επιγραφή αναφερόμενη στον παππού του Ηρώδη Ίππαρχο
Πηγή φωτογρ.: Ρωμαίος Κ., 1905, σ.439, εικ.1

Εικ.79 Κάτοψη έπαυλης του Αδριανού στο Τίβολι της Ιταλίας
Πηγή φωτογρ.: Winnefeld A., Die Villa des Hadrian bei Tivoli. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungs-Heft 3. Reimer, Berlin 1895, πίν.1

Εικ.80 Τοπογραφικός χάρτης της Βίλλας του Αδριανού στο Τίβολι (1905)

Πηγή φωτογρ.: Aurigemma S., Villa Adriana, εικ.6

Εικ.81 Χάρτης της έπαυλης στην Εύα Κυνουρία απέναντι από την Ιερά Μονή Λουκού και το Υδραγωγείο του Ηρώδη Αττικού (Λήψη φωτογραφίας από Google earth)

Εικ.82 Ανάγλυφο με παράσταση του Ασκληπιού και της οικογένειάς του από τη Μονή Λουκού (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ. 1402)

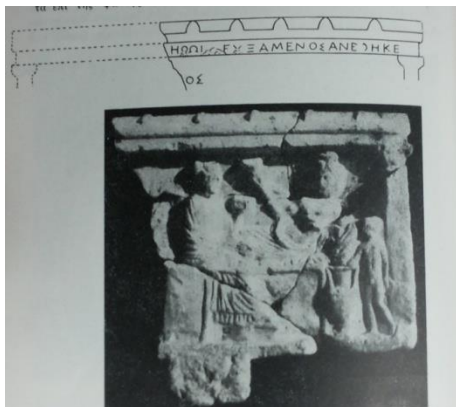
Πηγή φωτογρ.: Καλτσάς Ν., Τα γλυπτά, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 2002, σ.210, αρ.428

Εικ.83 Τμήμα αναγλύφου ήρωα Κυνηγέτη από τη Μονή Λουκού (Αρχαιολογικό Μουσείο Αστρους, αρ. ευρ. 3)
Πηγή φωτογρ.: Ρωμαίος Κ., ΠΑΕ 1953, εικ.8, σ.257

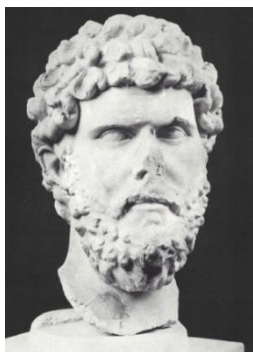
Εικ.84 Ανάγλυφο του 4ου αι. π.Χ
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ., Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, σ.261, εικ.6

Εικ.85 Τμήμα επιτύμβιας στήλης τύπου νεκροδείτνων από τη Μονή Λουκού
Πηγή φωτογρ.: Ρωμαίος Κ., ΠΑΕ 1953, εικ.7, σ.256

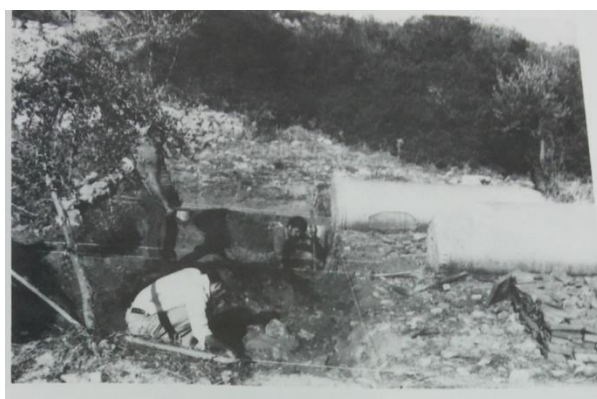
Εικ.86 Επιτύμβια στήλη μετά την συγκόλληση
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.7

Εικ.87 Κεφαλή Λούκιου Βέρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 176)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.33α

Εικ.88 Κεφαλή Λούκιου Βέρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους)
Πηγή φωτογρ.: Κουσκουνά Ι.-Χασαπογιάννη Κ.-Κακαβούλια Ι., Θυρεάτις Γη, σ.134

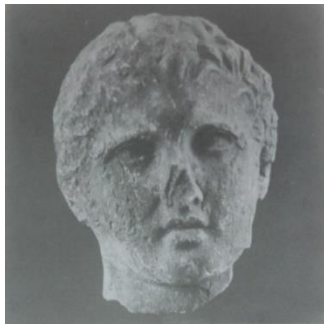
Εικ.89 Ανασκαφικές εργασίες στη θέση Κολώνες
Πηγή φωτογρ.: Φάκλαρης Π., Αρχαία Κυνορία, 1990, σ.33, εικ.α

Εικ.90 Η έπαυλη του Ηρώδη στη Λουκού
Πηγή φωτογρ.: Φάκλαρης Π., Αρχαία Κυνορία, 1990, σ.33 εικ.β

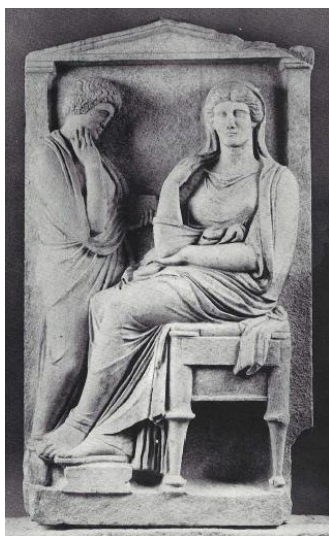
Εικ.91 Μαρμάρινη κεφαλή Πολυδευκίωνα από το Νυμφαίο
Πηγή φωτογρ.: Φάκλαρης Π., Αρχαία Κυνουρία, πίν.53

Εικ.92 Κεφαλή εφήβου
Πηγή φωτογρ.: Φάκλαρης Π., Αρχαία Κυνουρία, πίν.55α

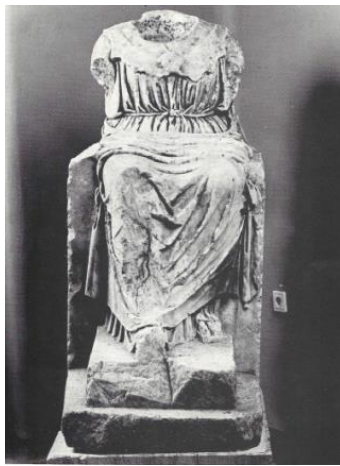
Εικ.93 Μαρμάρινη προτομή Αντίνου
Πηγή φωτογρ.: Φάκλαρης Π., Αρχαία Κυνουρία, πίν.54

Εικ.94 Επιτύμβια στήλη γυναικών (Αρχαιολογικό Μουσείο Αστρους, αρ.εύρ. 179)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.8

Εικ.95 Άγαλμα Ασκληπιάδη από το Ελληνικό (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.14

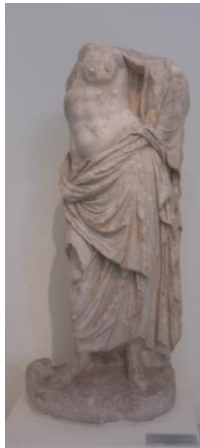
Εικ.96α Ακέφαλο άγαλμα ένθρονης Αθηνάς (Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίτολης, αρ. εύρ.2505)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.42α

Εικ.96β Πλάγια όψη αγάλματος ένθρονης Αθηνάς (Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίτολης, αρ. εύρ.2505)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.42β

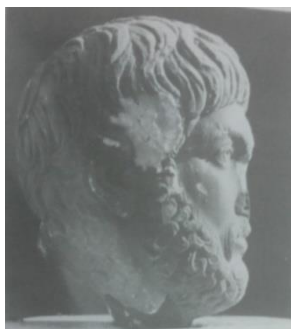
Εικ.97 Αντίγραφο της ένθρονης Αθηνάς στην αυλή της Μονής Λουκού

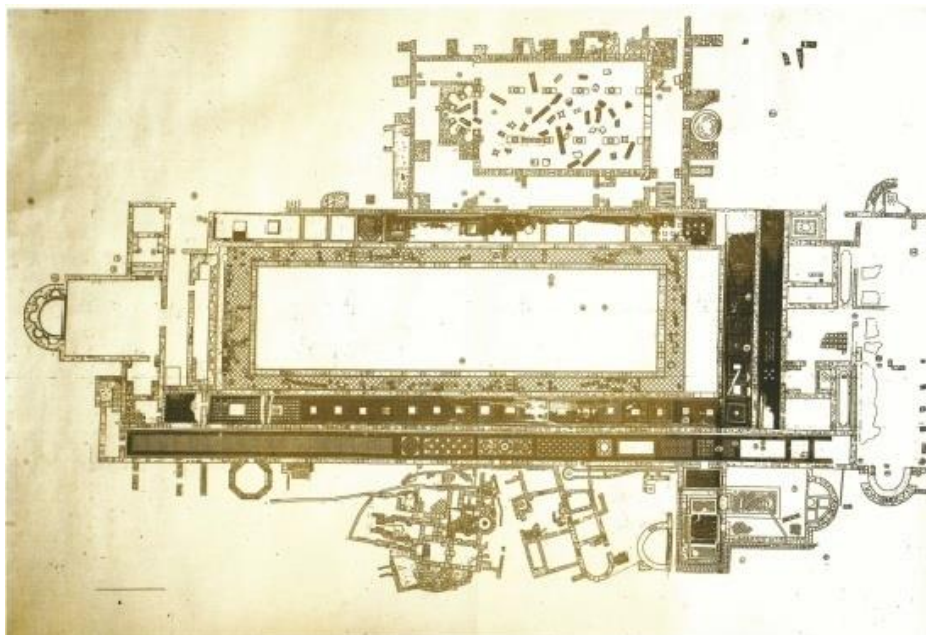
Εικ.98 Ακέφαλο άγαλμα γυναικείας θεότητας, πιθανώς της Αφροδίτης ή Αμυμώνης (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. εύρ.706)

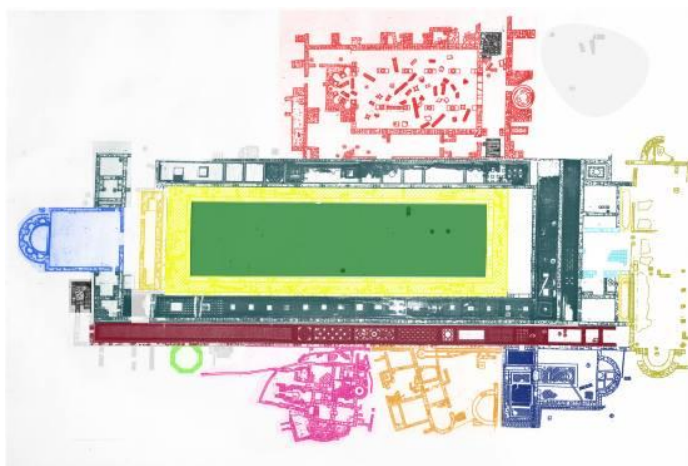
Εικ.99 Ερμαϊκή στήλη του Ηρώδη με επιγραφή (Αρχαιολογικό ΜουσείοΚορίνθου, αρ. εύρ. CS169)
Πηγή φωτογρ.: Richter G., The Portraits of the Greeks, 1965, εικ.2044

Εικ.100 Μαρμάρινη εικονιστική ανδρική κεφαλή
Πηγή φωτογρ.: Φάκλαρης Π., Αρχαία Κυνουρία, πίν.57α

Εικ.101 Γενική κάτοψη έπαυλης του Ηρώδη στην Εύα Κυνουρίας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, ΟΛΚΟΣ 2006, σ.46-47, εικ.1

Υπόμνημα

- Βόρεια Βασιλική-Υπόστυλη Αίθουσα
- Κεντρική Αυλή-Αίθριο
- Δωμάτια Υπηρετικού Προσωπικού
- Δυτική Βασιλική
- Νυμφαίο
- Περιστύλιο
- Νότιος Εξωτερικός Διάδρομος
- Κηποστάδιο
- Triclinium
- Ηρώ του Αντίνοου
- Σεραπείο
- Λουτρό
- Οκταγωνικός Πυργίσκος
- Κλίμακες
- Παλαίστρα

Εικ.102 Οι εγκαταστάσεις της έπαυλης στη Λουκού (Σχέδιο Γ. Σπυρόπουλου⁷⁶²)

⁷⁶² Για την επεξεργασία του σχεδίου με υπόμνημα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γ. Σπυρόπουλο που μου επέτρεψε να το επεξεργαστώ και να το χρησιμοποιήσω στην παρούσα εργασία.

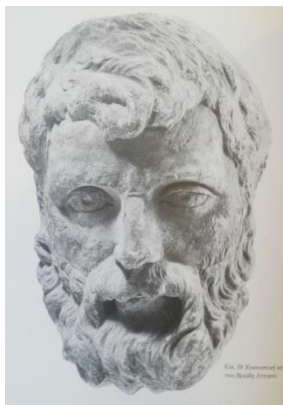
Εικ.103 Το εσωτερικό της βόρειας βασιλικής

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. και Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας, 2001, εικ.32, σ.53

Εικ.104 Κίονας από Cipollino από το περιστύλιο του κήπου

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

Εικ.105 Κεφαλή του Ηρώδη

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.110, εικ.19

Εικ.106 Κιονόκρανο Κορινθιακού τύπου, Αδριάνειας περιόδου, από το εσωτερικό της υπόστυλης αίθουσας

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Νεκρόδειπνα Ηρωϊκά Ανάγλυφα, εικ.3, σ.17

Εικ.107 Κιονόκρανο Κορινθιακού σύνθετου τύπου, Φλάβιας περιόδου, από το εσωτερικό της Υπόστυλης αίθουσας της έπαυλης

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Νεκρόδειπνα Ηρωϊκά Ανάγλυφα, εικ.2, σ.15

Εικ.108 Νότια τάφος της έπαυλης με τις ψηφιδωτές παραστάσεις. Άποψη από τα νότια.

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.294

Εικ.109 Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση παιδιών από τη Βόρεια στοά

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001, εικ.15, σ.29

Εικ.110 Ψηφιδωτή παράσταση της Απόλαυσης από τη βόρεια στοά

Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, εικ.35

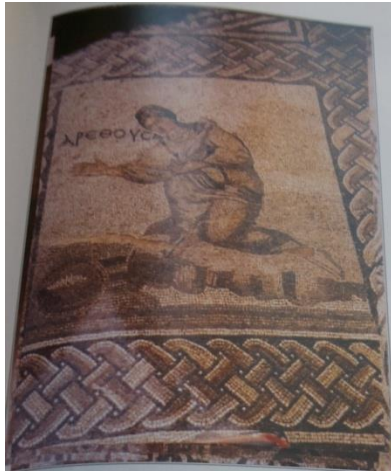
Εικ.111 Ψηφιδωτή διακόσμηση Διδούς και Αινεία από τη Βόρεια στοά
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001, εικ.16, σ.29

Εικ.112 Ψηφιδωτός πίνακας δαπέδου με παράσταση Μούσας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001, εικ.17, σ.31

Εικ.113 Ψηφιδωτός πίνακας δαπέδου με παράσταση των Μουσών Ευτέρπης και Καλλιόπης
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001, εικ.18, σ.31

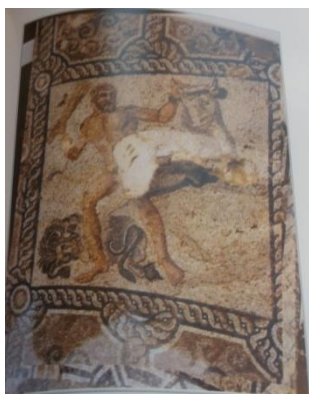
Εικ.114 Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση της Νύμφης Αρέθουσας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

Εικ.115 Ψηφιδωτός πίνακας του ποταμού Λάδα
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

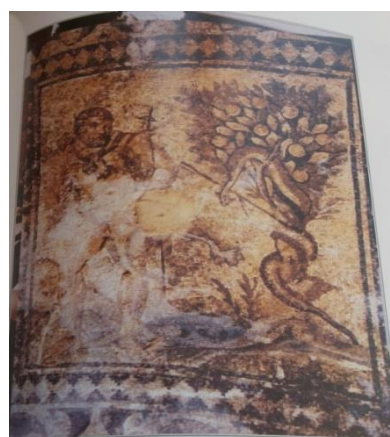
Εικ.116 Ψηφιδωτός πίνακας με παράσταση τον άθλο του Ηρακλή με τις Στυμφαλίδες Όρνιθες
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

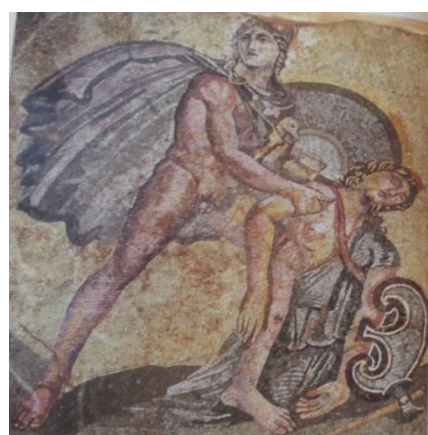
Εικ.117 Ψηφιδωτός πίνακας με παράσταση τον άθλο του Ηρακλή που αιχμαλωτίζει τον Ταύρο της Κρήτης
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

Εικ.118 Ψηφιδωτός πίνακας με παράσταση τον άθλο του Ηρακλή με τα Άλογα του Διομήδη
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

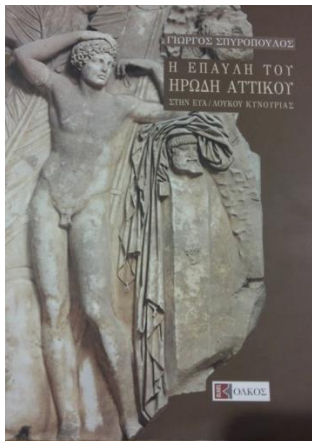
Εικ.119 Ψηφιδωτός πίνακας με παράσταση τον άθλο του Ηρακλή με τα μήλα των Εσπερίδων
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001

Εικ.120 Ψηφιδωτή παράσταση Αχιλλέα και Πενθεσίλειας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.150, εικ.40

Εικ.121 Γλυπτό σύμπλεγμα Αχιλλέα και Πενθεσίλειας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.80, εικ.10

Εικ.122 Παράσταση αθλητή
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, εξώφυλλο

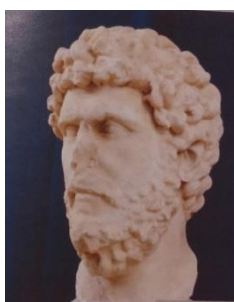
Εικ.123 Αγαματίδιο του θεού Πάνα
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., 2001, σ.23, εικ.11

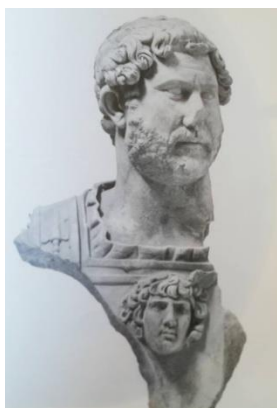
Εικ.124 Πορτρέτο Αντίνοου τύπου Όσιρι (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ.232)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.17α

Εικ.125 Ανακλιμένη ακέφαλη ανδρική μορφή
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σσ.94-95, εικ.13

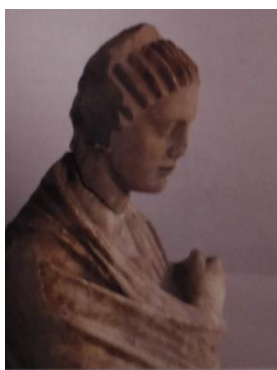
Εικ.126 Κεφαλή του Λούκιου Βέρου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., 2001, σ.57, εικ.35

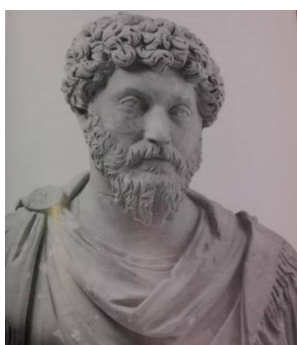
Εικ.127 Προτομή του αυτοκράτορα Αδριανού
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.109, εικ.16

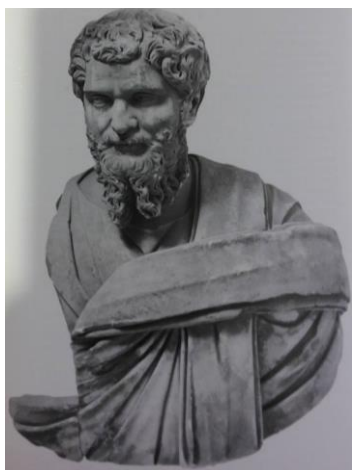
Εικ.128 Κεφαλή του Πουπιένου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., 2001, σ.59, εικ.37

Εικ.129 Προτομή της Φαυστίνας της Πρεσβύτερης
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., 2001, σ.59, εικ.38

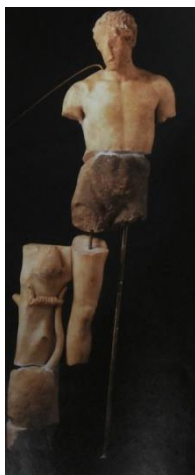
Εικ.130 Προτομή του Μάρκου Αυρήλιου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.107, εικ.17

Εικ.131 Προτομή του Σεπτήμιου Σεβήρου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.108, εικ.15

Εικ.132 Κορμός και κεφαλή γυναικείου αγάλματος, πιθανώς της Άρτεμης Εφεσίας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.129, εικ.33

Εικ.133 Άγαλμα του Ερμή στο τύπο του Μερκουρίου
Πηγή φωτογρ.: Spyropoulos G., Drei Meisterwerke der Griechischen aus der villa des Herodes Atticus zu Eva/Loukou, 2006, σ.192, εικ.10

Εικ.134 Τοιχοποιία από οπτόπλινθους της ΒΔ γωνίας του κεντρικού κτίσματος της έπαυλης
Πηγή φωτογρ.: Στρατής Α., Ιστορικά κονιάματα από την «Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού», σ.283, εικ.1

Εικ.135 Τοιχοποιία από αργούς λίθους και κεραμίδια της ΝΑ γωνίας του κεντρικού κτίσματος της έπαυλης
Πηγή φωτογρ.: Στρατής Α., Ιστορικά κονιάματα από την «Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού», σ.283, εικ.2

Εικ.136 Ανάγλυφη πλάκα θυσίας στην οποία απεικονίζονται οι θεοί Απόλλων και Πάνας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ., Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, σ.267, εικ.12

Εικ.137 Αναθηματικό ανάγλυφο Ερμή και Νυμφών
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ., Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, σ.260, εικ.4

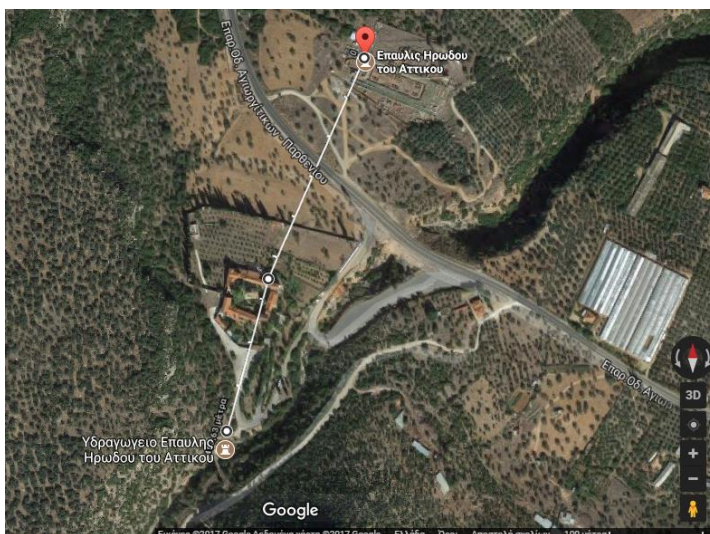
Εικ.138 Αναθηματικό ανάγλυφο της Κυβέλης και των λατρευτών της
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ., Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, σ.262, εικ.7

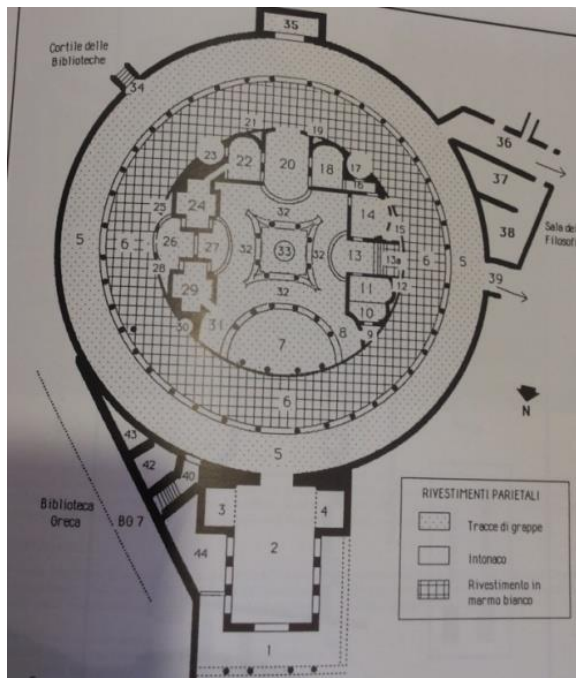
Εικ.139 Ανάγλυφο Νυμφών και Απόλλωνα
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.79, εικ.8

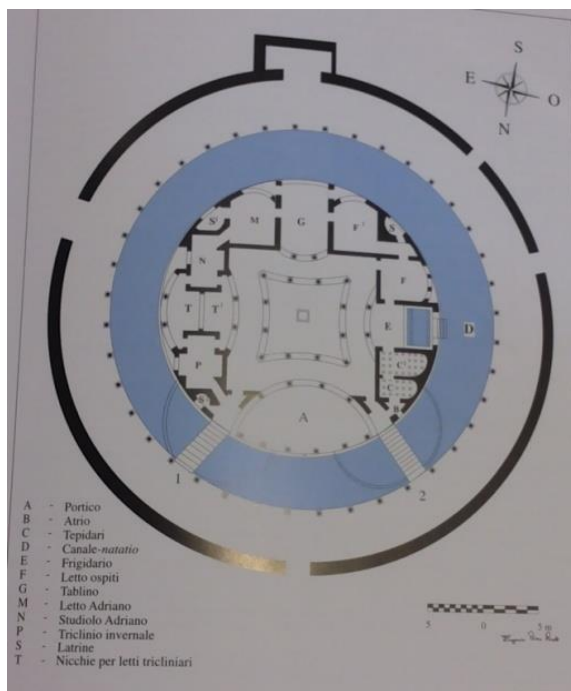
Εικ.140 Ανάγλυφη παράσταση νέων
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ., Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, σ.266, εικ.11

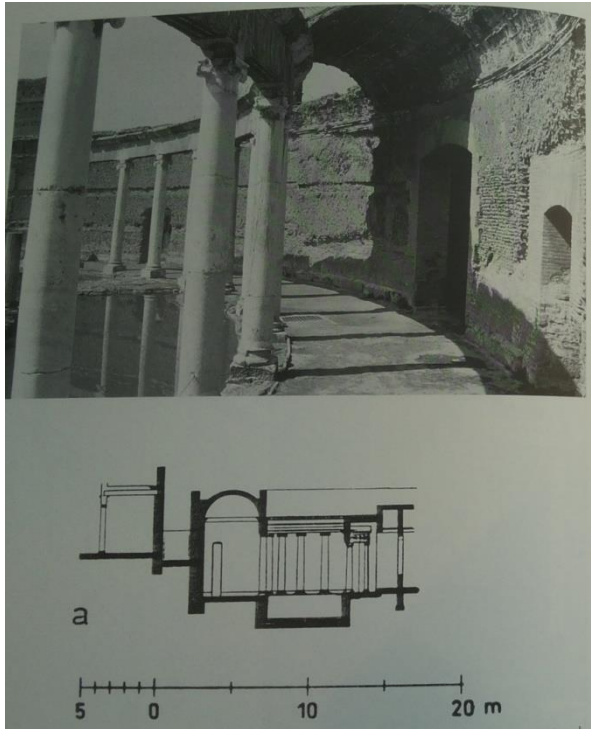
Εικ.141 Η υδροδότηση της έπαυλης από το Υδραγωγείο
Πηγή: Google maps

Εικ.142 Σχέδιο του Teatro Marittimo από την έπαυλη του Αδριανού στο Τίβολι
Πηγή φωτογρ.: Franceschini M., Villa Adriana, 2001, σ.429, εικ.50

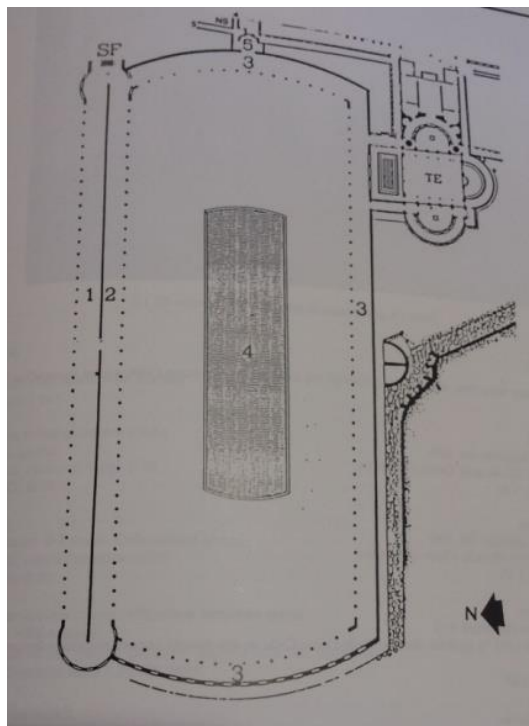

Εικ.143 Teatro Marittimo
Πηγή φωτογρ.: Salsa Prina Ricotti E., Villa Adriana, 2001, σ.131, εικ.43

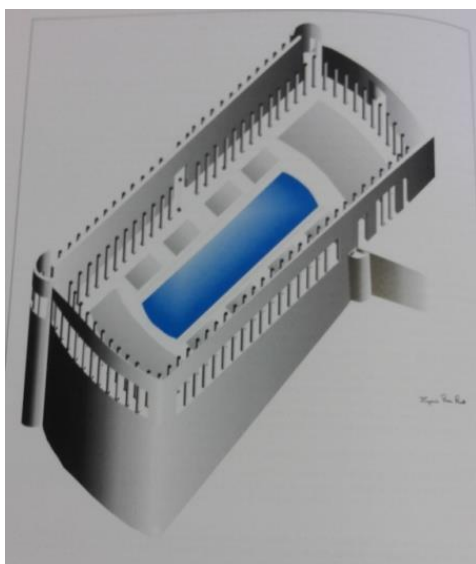
Εικ.144 Teatro Marittimo

Πηγή φωτογρ.: Hoffmann A., *Das Gartenstadion in der Villa Hadriana*, εκ.6.8 a,b

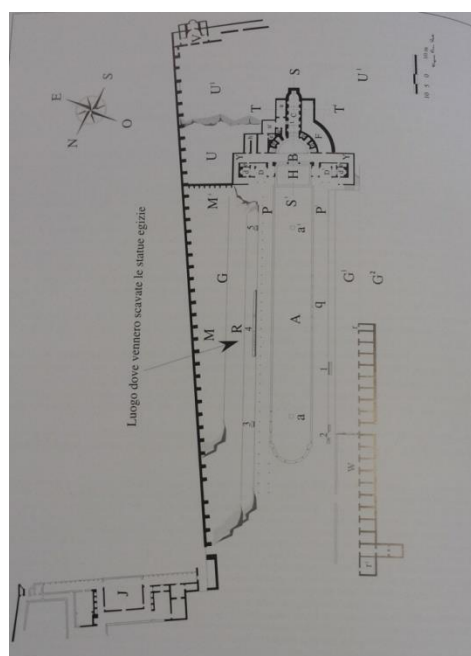

Εικ.145 Η Pecile της έπαυλης του Αδριανού

Πηγή φωτογρ.: Franceschini M., *Villa Adriana*, 2001, σ.493, εκ.71

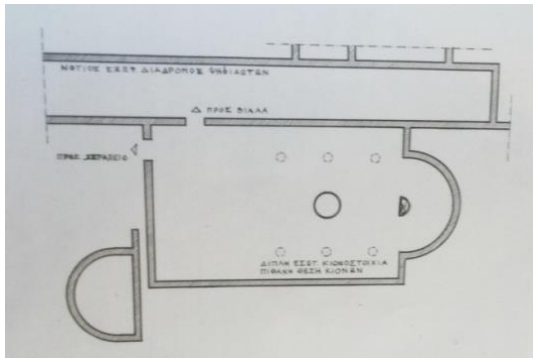
Εικ.146 Τρισδιάστατη απεικόνιση της Recile της έπαυλης του Αδριανού
Πηγή φωτογρ.: Salsa Prina Ricotti E., Villa Adriana, 2001, σ.140, εικ.45

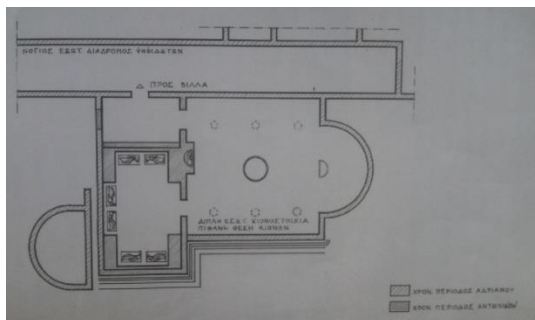
Εικ.147 Ο Κάνωπος της βίλας του Αδριανού στο Τίβολι
Πηγή φωτογρ.: Salsa Prina Ricotti E., Villa Adriana, 2001, σ.242, εικ.80

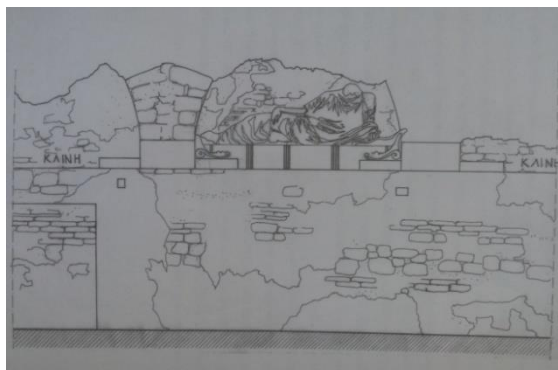
Εικ.148 Νότια πτέρυγα της έπαυλης
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. και Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας, 2001, σ.53, εικ.33

Εικ.149 Κάτοψη Βασιλικής
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Νεκρόδειπνα, σ.93, εικ.19

Εικ.150 Κάτοψη του Ηρώου του Αντίνοου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Νεκρόδειπνα, σ.94, εικ.20

Εικ.151 Σχεδιαστική αποκατάσταση τμήματος εξέδρας της δυτικής πλευράς του Ηρώου του Αντίνοου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Νεκρόδειπνα, σ.24, εικ.4

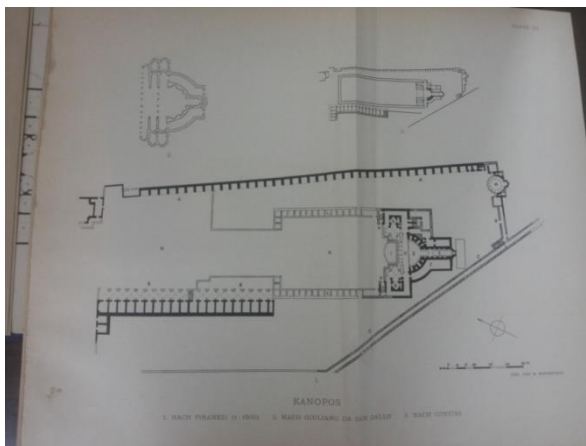
Εικ.152 Το ιερό του Αντίνοου από τα δυτικά
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Νεκρόδειπνα, σ.91, εικ.18

Εικ.153 Άγαλμα του Αντίνοου ως Απόλλωνα ή Διονύσου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.130, εικ.34

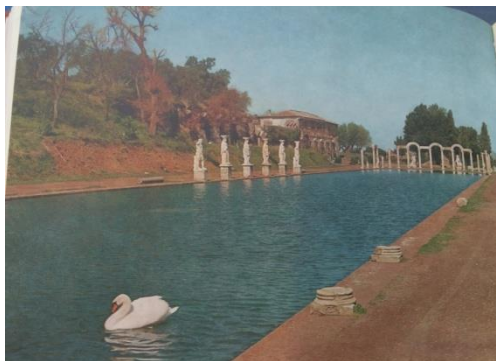
Εικ.154 Άγαλμα κεκλιμένης ποτάμιας θεότητας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, 2006, σσ.164-165, εικ.44

Εικ.155 Κάτοψη Κανώπου της Βίλλας του Αδριανού στο Τίβολι
Πηγή φωτογρ.: Winnefeld A., *Die Villa des Hadrian bei Tivoli. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Ergänzungs-Heft 3*. Reimer, Berlin 1895, πίν.III

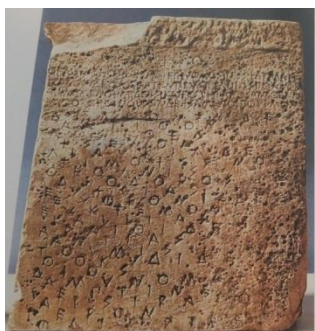
Εικ.156 Το Κανώπιο της Βίλλας του Αδριανού
Πηγή φωτογρ.: Kähler H., *Hadrian und seine villa bei Tivoli*, πίν.IV

Εικ.157 Ο Κάνωπος της Βίλλας του Αδριανού στο Τίβολι
Πηγή φωτογρ.: Kähler H., Hadrian und seine villa bei Tivoli, πίν.VII

Εικ.158 Το εσωτερικό της βόρειας βασιλικής όπου βρέθηκαν οι Στήλες των Μαραθωνομάχων
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Οι Στήλες των πεσόντων στη Μάχη του Μαραθώνος, σ.41, εικ.1

Εικ.159α Η στήλη των Μαραθωνομάχων της Ερεχθίδος φυλής
Πηγή φωτογρ.: Σταϊνχάουερ Γ., Οι στήλες των Μαραθωνομάχων, σ.106, εικ.1

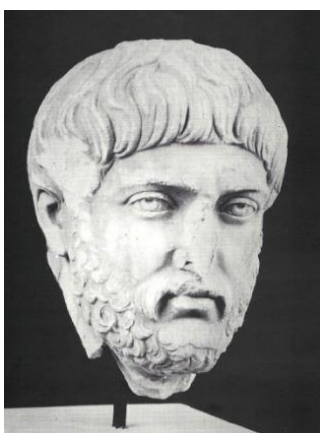
Εικ.159β Δεξιά όψη της στήλης των Μαραθωνομάχων
Πηγή φωτογρ.: Σταϊνχάουερ Γ., Οι στήλες των Μαραθωνομάχων, σ.107, εικ.2

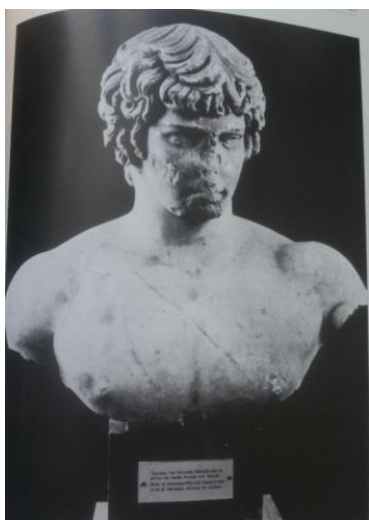
Εικ.160 Οι Ορχούμενες Λάκαινες από τη Λουκού Κυνουρίας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σ.294

Εικ.161 Αναθηματικό ανάγλυφο ένθρονης γυναικείας μορφής (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. εύρ.1390)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.15

Εικ.162 Ανδρική κεφαλή Αδριάνειας περιόδου (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ.177)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.16α

Εικ.163 Άγαλμα Αντίνοου Όσιρι από τη Λουκού (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ.173)
Πηγή φωτογρ.: Γέροντα Ρ., Ηρώδης ο Αττικός, σ.65

Εικ.164 Επιτύμβια στήλη (Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. εύρ.2729)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.25

Εικ.165 Επιτύμβια στήλη (Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ.εύρ.2728)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.26

Εικ.166 Πορτρέτο μικρού παιδιού (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.236)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.18α

Εικ.167 Ακέφαλη προτομή θωρακοφόρου αγάλματος κοσμημένη με κεφάλι Μέδουσας (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.229)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.21α

Εικ.168 Προτομή Αφροδίτης (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ. 234)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν. 19α

Εικ.169 Τμήμα κεφαλής Μέδουσας, (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.235)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.20

Εικ.170α Κεφάλι αυτοστεφανωμένου νεαρού (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.233)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.35α

Εικ.170β Κεφάλι αυτοστεφανωμένου νεαρού από την πάνω πλευρά (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.233)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.35β

Εικ.171 Ακέφαλη ανδρική προτομή (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.231)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.28α

Εικ.172 Ακέφαλη ανδρική προτομή (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ.εύρ.230)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.29

Εικ.173 Ανάγλυφο με έφιππο νέο (Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. εύρ.20)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.1

Εικ.174 Ανάγλυφο του Ηρακλή και της Αύγης της Τεγέας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας, 2001, σ.45, εικ.26

Εικ.175 Κεφαλή του Πολυδευκίωνα (Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης, αρ. εύρ. 21)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.34α

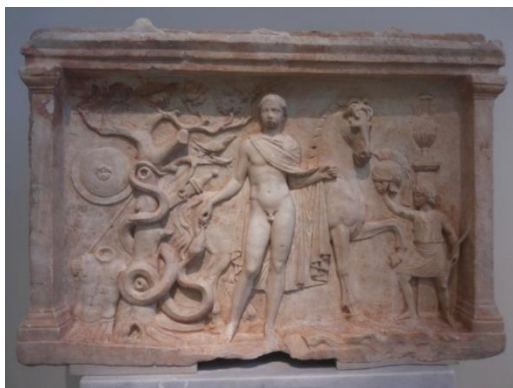
Εικ.176 Τμήμα στεφανωμένης κεφαλής
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.37

Εικ.177 Ακέφαλη προτομή νεαρού (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 9)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.38

Εικ.178 Ακέφαλη προτομή νεαρού (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 10)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.39

Εικ.179 Αναθηματικό ανάγλυφο αφηρωϊσμένου νέου (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. εύρ. 1450)

Εικ.180 Κεφαλή Μέμνονα (Μουσείο Βερολίνου)

Πηγή φωτογρ.: Steinhauer M., Marathon and the Archeological Museum, σ.312

Εικ.181 Κορμός δέντρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 23)

Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.43β

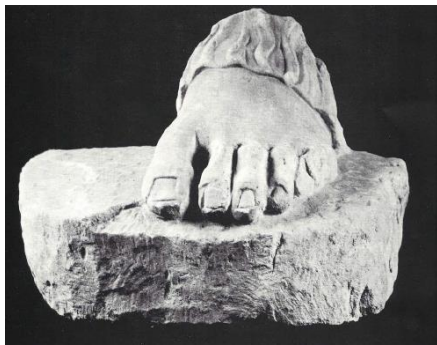

Εικ.182 Κεφαλή Καρυάτιδας (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 8)

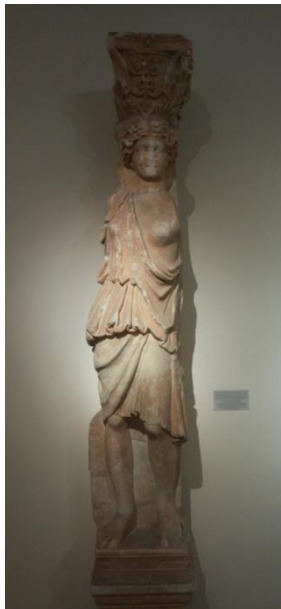
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.45

Εικ.183 Ακέφαλο σώμα σφίγγας (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. εύρ.4510)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.46α

Εικ.184 Τμήμα πέλματος γυναικείου αγάλματος (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 57)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.48

Εικ.185α-γ Καρυάτιδα-Αμαζόνα σε βάθρο από τη Μονή Λουκούς (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, αρ. ευρ.705)

Εικ.186 Τμήμα γυναικείου αγάλματος (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 180)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.49

Εικ.187 Τμήμα ανδρικής κεφαλής (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 64)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.51α

Εικ.188 Ανδρική κεφαλή, πιθανώς του Κόμοδου (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 175)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.52α

Εικ.189 Τμήμα επιτύμβιας στήλης με απεικόνιση γενειοφόρου νεαρού άνδρα
Πηγή φωτογρ.: Φάικλαρης Π., 1985, σ.237, πίν. 164β

Εικ.190 Κορμός ακέφαλου νεαρού άνδρα (Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, αρ. εύρ. 7)
Πηγή φωτογρ.: Ντάτσουλη Αλκ., Γλυπτά από τη Θυρεάτιδα, πίν.23

Εικ.191 Ψηφιδωτό δάπεδο νότιου εξωτερικού διαδρόμου
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. και Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας, 2001, σ.61, εικ.40

Εικ.192 Ψηφιδωτό δάπεδο με φυτική διακόσμηση από τον νότιο εξωτερικό διάδρομο
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. και Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας, 2001, σ.62, εικ.41

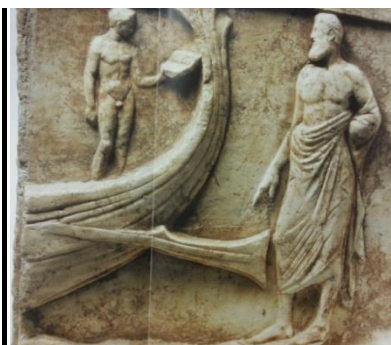
Εικ.193 Ψηφιδωτό δάπεδο Νότιας στοάς
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, 2006, σ.151, εικ.41

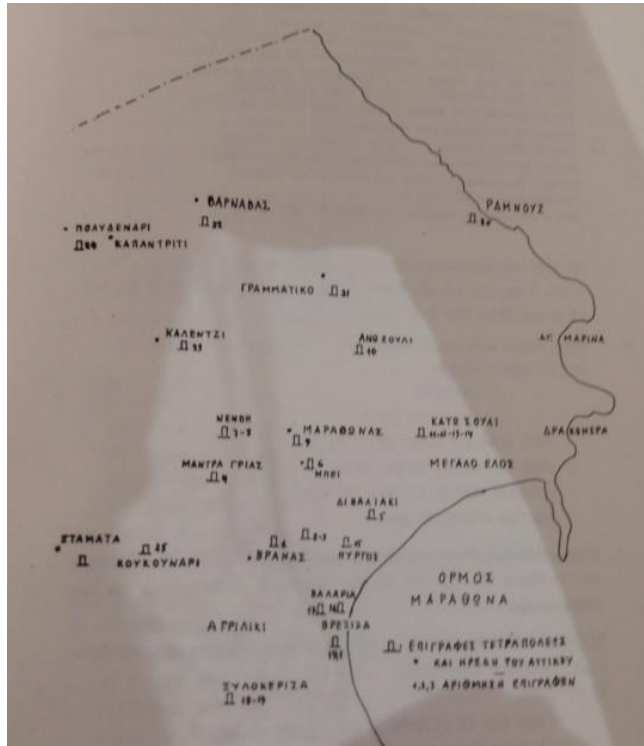
Εικ.194 Λεπτομέρεια ψηφιδωτού με παράσταση Ιπποδρομίας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, 2006, σ.151, εικ.42

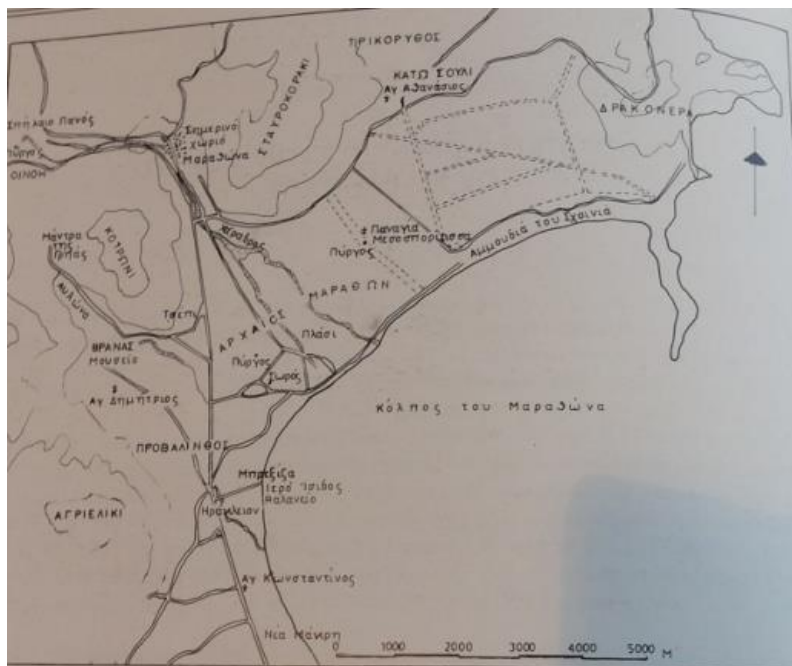
Εικ.195 Λεπτομέρεια ψηφιδωτού με παράσταση υποδρομίας
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Θ. και Σπυρόπουλος Γ., Η έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας, 2001, σ.62, εικ.42

Εικ.196 Μαρμάρινο ανάγλυφο με δύο ανδρικές μορφές
Πηγή φωτογρ.: Σπυρόπουλος Γ., 2006, σσ.216-217, εικ.47

Εικ.197 Χάρτης με τις περιοχές όπου βρέθηκαν επιγραφές του Ηρώδη στον Μαραθώνα
Πηγή φωτογρ.: Φωτίου Κ., Η τετράπολις, σ.117, εικ.6

Εικ.198 Ο αρχαίος δήμος του Μαραθώνος
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.1, σ.134

Εικ.199α-η Σημερινή κατάσταση της περιοχής της Μάνδρας της Γριάς

Εικ.200α-β Ήχνη λίθινου περιβόλου περιμετρικά των καλλιεργήσιμων εκτάσεων

Εικ.201 Χάρτης αρχαιολογικού χώρου Μπρεξίζας (Ενημερωτικός χάρτης ΥΠ.ΠΟ.Α.)

Εικ.202 Ήγνη λουτρικών εγκαταστάσεων με υπόκαυστα εντός οικίας στην οδό Τατοΐου 25 στην Κηφισιά

Εικ.203

Εικ.204

Εικ.205

Εικ.206

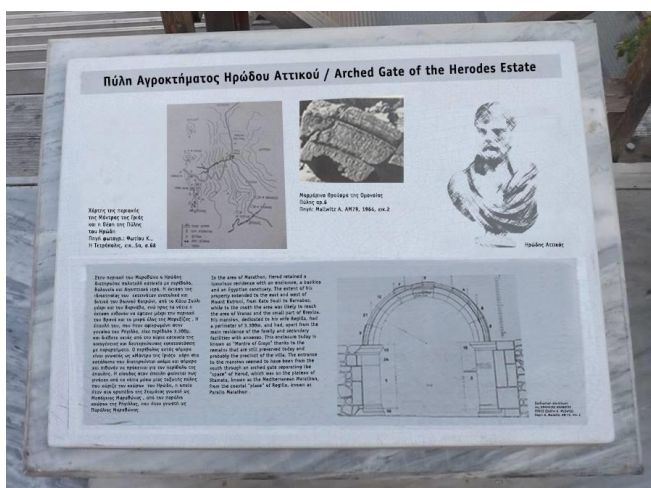
Εικ.207 Η έπαυλη του Ηρώδη στην Εύα Κυνουρίας
Πηγή: Google maps

Εικ.208 Η θέση της έπαυλης στην Εύα Κυνουρίας απέναντι από την Ιερά Μονή Λουκούς και το Υδραγωγείο του Ηρώδη Αττικού (Λήψη φωτογραφίας από Google earth)

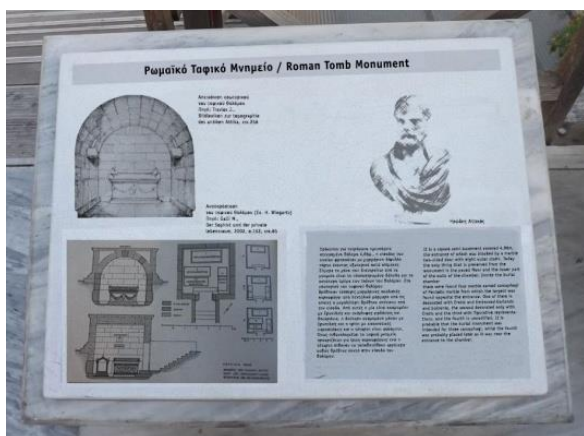
Εικ.209 Σχέδιο του στεγάστρου για την έπαυλη στην Εύα Κυνουρίας το οποίο δεν υλοποιήθηκε
 Πηγή: Αρκαδικές Ειδήσεις Ανάρτηση φωτογραφίας από <http://www.arcadiportal.gr/news/eniaios-arxaiologikos-xoros-i-epauli-tou-iroduou-attikou-stin-eua-kunourias-kai-arxaiio-latomeio>

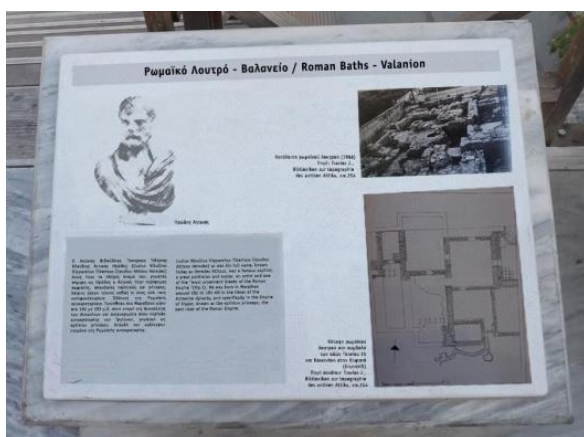
Εικ.210 Πρόταση ενημερωτικής πινακίδας για την περιοχή της Μάνδρας στον Μαραθώνα

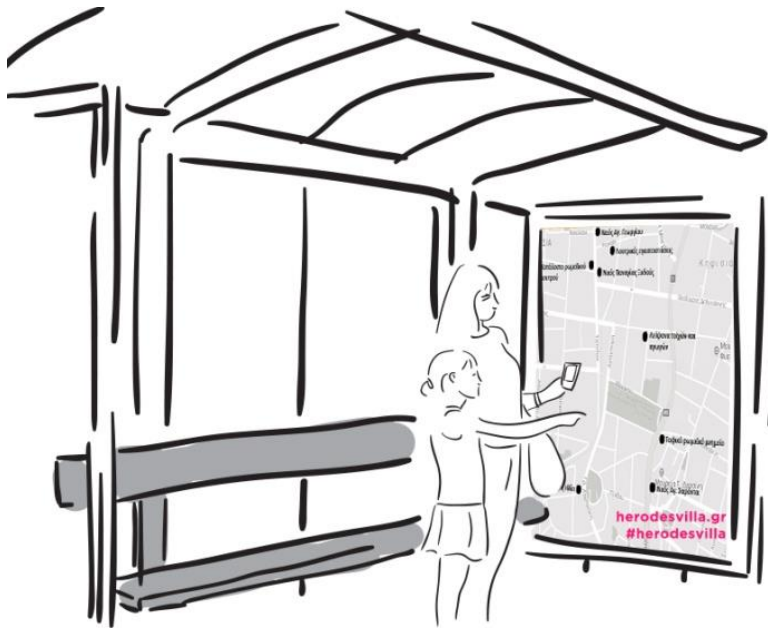
Εικ.211 Η περιοχή της Μάνδρας της Γριάς και το Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος
Πηγή: Google maps

Εικ.212 Πρόταση ενημερωτικής πινακίδας για το ρωμαϊκό ταφικό μνημείο

Εικ.213 Πρόταση ενημερωτικής πινακίδας για τα κατάλοιπα ρωμαϊκών λουτρών της οδού Τατοΐου 25 εντός ιδιωτικής οικίας

Εικ.214 Διαδραστικός χάρτης με σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος σε στάση λεωφορείων

Εικ.215 Πρόταση δημιουργίας ιστοσελίδας για τον Ηρώδη και τις επαύλεις του

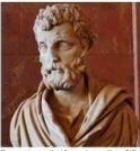
← → ↻ <https://herodesvilla.gr/vios> ☆

GR / EN

Οι Επαύλεις του
Ηρώδη Αττικού

Αρχική ο Βίος του οι Μαθητές του οι Επαύλεις Ευρήματα

Ο Ηρώδης Αττικός

Προσωπείο του Ηρώδη από τον Ημέροζο (Νεοελληνικό Λαογραφικό)

Ο Λούκιος Βιβούλλιος Ιππάρχος Τιβέριος Κλαύδιος Αττικός Ηρώδης (Lucius Vibullius Hipparchus Tiberius Claudius Atticus Herodes) όπως ήταν το πλήρες όνομά του, γνωστός σήμερα ως Ηρώδης ο Αττικός ήταν περίφημος σοφιστής, σπουδαίος πολιτικός και ρήτορας. Λάτρης έργων τέχνης καθώς κι ένας από τους «επιφανέστερους» Έλληνες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας». Γεννήθηκε στο Μαραθώνα γύρω στο 102 με 103 μ.Χ. στην εποχή της δυναστείας των Αντωνίων και συγκεκριμένα στην περίοδο αυτοκρατορίας του Τραϊανού, γνωστού ως *optimus princeps*, δηλαδή του καλύτερου ηγέμονα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Ο Ηρώδης καταγόταν από εύπορη και αριστοκρατική αθηναϊκή οικογένεια του Μαραθώνα. Ήταν γιος του Τίτου Κλαυδίου Αττικού Ιππάρχου Μαραθυνίου και της Βιβούλλιας Αλκίας Αγριππίνος. Ο Ηρώδης είχε έναν αδελφό, τον Τιβέριο Κλαύδιο Αττικό Ηρωδιανό και μια αδερφή ονόματι Κλαυδία Τεισομενίδα. Σύμφωνα με τον Φιλόστρατο, ο Ηρώδης υποστήριζε ότι ήταν απόγονος της δυναστείας των Αιακιδών και συγκεκριμένα απόγονος του Αθηναίου στρατηγού Μιλτιάδη και του γιου του, πολιτικού και στρατηγού, Κίμωνος.

Το 108 μ.Χ. ο Ηρώδης πήγε μαζί με τον πατέρα του στη Ρώμη όπου διέμενε τέσσερα χρόνια, στο σπίτι του Publius Galvinius Tullius Russo, για να μάθει τη λατινική γλώσσα. Χάρη στα πλούτριά του μπόρεσε να σπουδάσει κοντά σε εξέχοντες πνευματικούς άνδρες της εποχής του. Εκεί μεθόδευσε δίπλα σε ονομαστά φιλοσόφους και ρήτορες της εποχής όπως ο θεαγένης από την Κνίδα και ο Μουνάτιος από τις Τράλλεις, οι οποίοι του δίδαξαν διαλεκτική, λογοτεχνία και γραμματική, ο φιλόσοφος Λούκιος Καλθίνος Τάϊρος από την Τύρο, που του δίδαξε τις αρχές της πλατωνικής φιλοσοφίας και ο Αθηναίος φιλόσοφος Σκουίνδος την τέχνη της ρητορικής και της σοφιστικής. Αργότερα πήγε στη Σμύρνη και διδάχθηκε ρητορική από τους πιο φημισμένους σοφιστές της εποχής του, όπως ο Φωβωρίνος, μέγας σοφιστής από την Αρελάτη της Γαλατίας ο οποίος στη Ρώμη κληροδότησε στον Ηρώδη τη βιβλιοθήκη του, ο σοφιστής Πολέμων και ο Σκοπελιανός.

Θυμιάς με επιγραφή δίπλα από τον τάφο του Ηρώδη (Πανεπιστημιακό στάδιο)

Αρσενί | Επισκοπή | Σύνδεσμοι | Αρχείο Εγγραφή στο Newsletter

Εικ.216

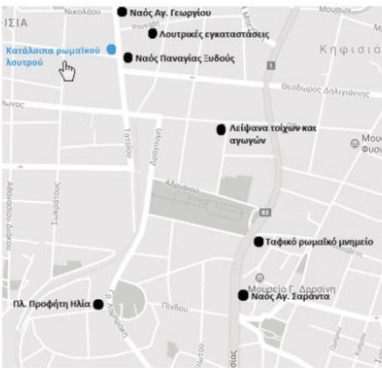
← → ↻ <https://herodesvilla.gr/epavleis/kifisia> ☆

GR / EN

Οι Επαύλεις του
Ηρώδη Αττικού

Αρχική ο Βίος του οι Μαθητές του οι Επαύλεις Ευρήματα

Σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος ρωμαϊκών χρόνων στην Κηφισιά

Το 1979, σε ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε σε οικόπεδο επί της συμβολής των οδών Τατοίου 25 και Κοκκινόκη, απέναντι από την Παναγία Ευδού, βρέθηκε τμήμα ρωμαϊκού λουτρού, βαλανερίου, με υπόκαυστα, αποτελούμενο από μεγάλα δωμάτια με πολύκρωμα μάρμαρα.

Αρσενί | Επισκοπή | Σύνδεσμοι | Αρχείο Εγγραφή στο Newsletter

Εικ.217

← → ↻ <https://herodesvilla.gr/epavleis/kifisia/eikones> ☆

GR / EN

Οι Επαύλεις του
Ηρώδη Αττικού

Αρχική | ο Βίος του | οι Μαθητές του | οι Επαύλεις | Ευρήματα

**Σημεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος
ρωμαϊκών χρόνων στην Κηφισιά**

Κατάλοιπα ρωμαϊκού λουτρού (1979)
Πηγή: Travlos J., Bildlexikon zur topographie
des antiken Attika, εικ.254

Κάτοψη ρωμαϊκού λουτρού στη συμβολή
των οδών Τατοίου 25 και Κοκκινόκη στην
Κηφισιά (Grundriß) Πηγή σχεδίου: Travlos J.,
Bildlexikon zur topographie des antiken
Attika, εικ.254

Σημερινή κατάσταση λουτρικών εγκαταστάσεων
εντός ιδιωτικής κατοικίας

Αρσινόη | Επισκοπική | Σύνδεσμοι | Αρχείο

Εγγραφή στο Newsletter

Εικ.218

← → ↻ <https://herodesvilla.gr/evrimata> ☆

GR / EN

Οι Επαύλεις του
Ηρώδη Αττικού

Αρχική | ο Βίος του | οι Μαθητές του | οι Επαύλεις | Ευρήματα

**Ψηφιδωτές εικονιστικές παραστάσεις
από τα δάπεδα περιμετρικά του κήπου της έπαυλης
του Ηρώδη στην Κυνουρία**

Ψηφιδωτός πίνακας δαπέδου
με παράσταση των Μουσών
Ευτέρπης και Καλλιόπης

Ψηφιδωτός πίνακας
με παράσταση τον άλλο
του Ηρακλή με τις Σκυφολιίδες
Όρνιθες

Ψηφιδωτός πίνακας
του ποταμού Λόδα

Ψηφιδωτό δάπεδο
με παράσταση της Νύμφης
Αρέθουσας

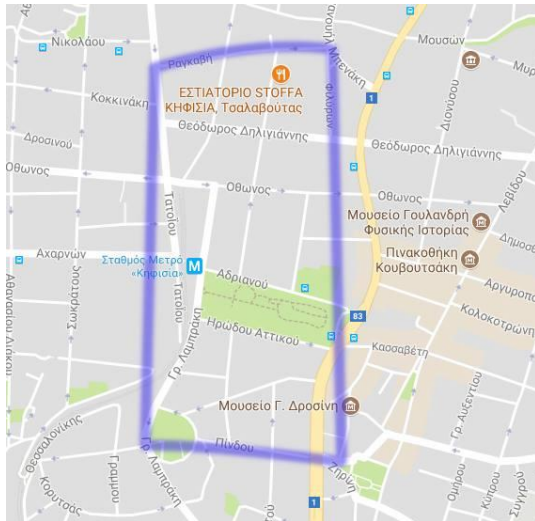
Ψηφιδωτός πίνακας
με παράσταση τον άλλο
του Ηρακλή που αιχμαλωτίζει
τον Ταύρο της Κρήτης

Ψηφιδωτή παράσταση
Αχιλλέα και Πενθεσίλειας

Αρσινόη | Επισκοπική | Σύνδεσμοι | Αρχείο

Εγγραφή στο Newsletter

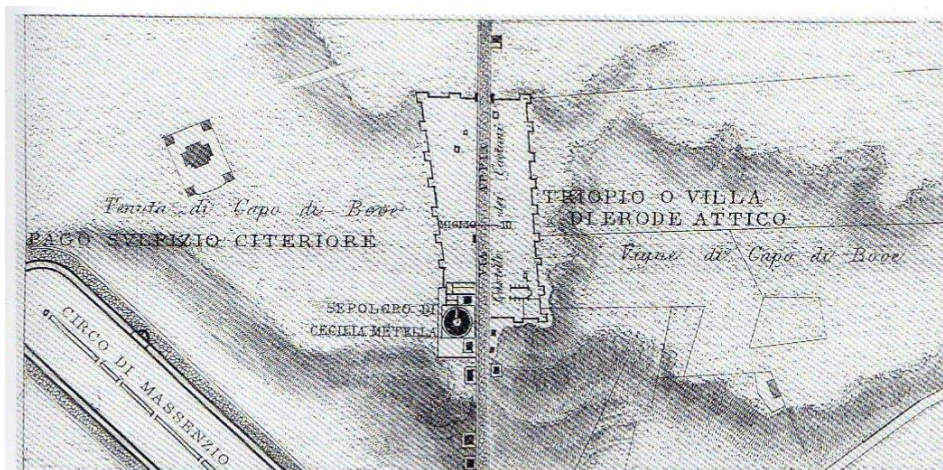
Εικ.219

Εικ.220
Πηγή: Google maps

Εικ.221 Χάρτης Κηφισιάς με τα σημεία όπου εντοπίστηκαν ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων

Εικ.222

Εικ.223α-η Ερείπια λουτρικών εγκαταστάσεων που αποδίδονται στην έπαυλη του Ηρώδη στην Αππία οδό
 Πηγή φωτογρ.: www.flickrriver.com/photos/carolemage/sets/72157634222843185

Εικ.224 Κάτοψη λουτρικών εγκαταστάσεων στην Αππία οδό
 Πηγή φωτογρ.: www.flickrriver.com/photos/carolemage/sets/72157634222843185

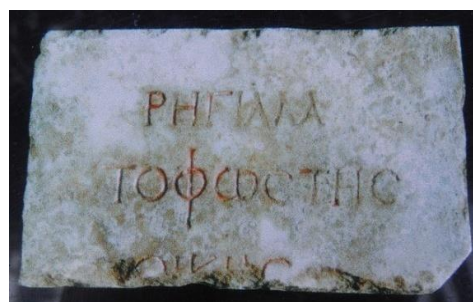

Εικ.225α Το επίγραμμα του Μάρκελλου
 Πηγή φωτογρ.: Davies M. – Pomeroy S., *Marcellus of Side's epitaph on Regilla*, "Prometheus" 38, 2012, σ.5

Εικ.225β

Πηγή φωτογρ.: Davies M. – Pomeroy S., *Marcellus of Side's epitaph on Regilla*, "Prometheus" 38, 2012, σ.6

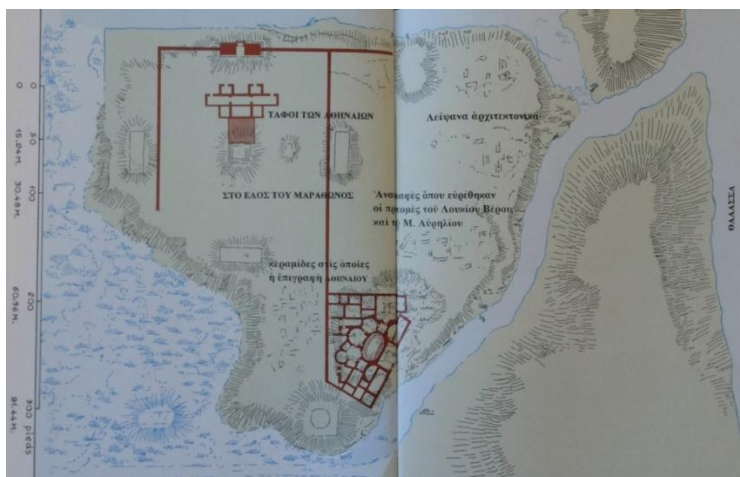
Εικ.226 Επιγραφή προς τιμήν της Ρήγιλλας

Πηγή φωτογρ.: www.flickrriver.com/photos/carolemage/sets/72157634222843185

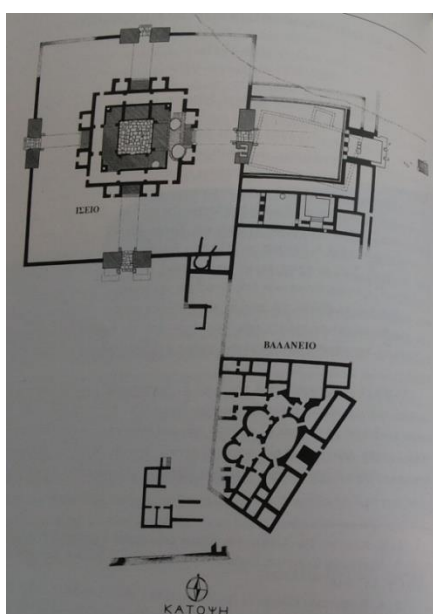

Εικ.227 Αεροφωτογραφία Αρχαιολογικού χώρου Μπρεζίνας

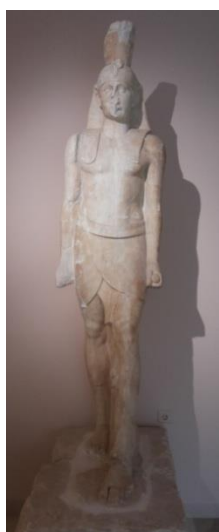
Πηγή: Google earth

Εικ.228 Σχεδιαστική απεικόνιση του Μικροῦ Ἴλου της Μπρεξίζας (Σχ. L. S. Fauvel, 1792)
Πηγή φωτογρ.: Πετράκος Β., Ο Μαραθών, εικ.27, σ.72-73

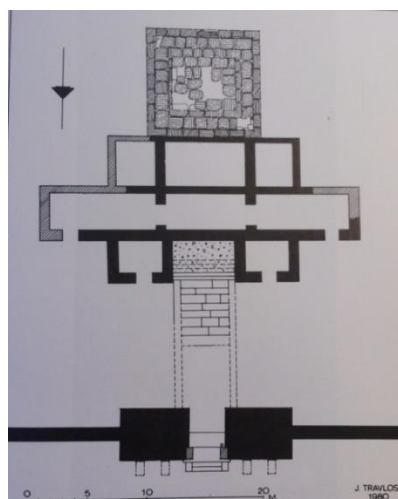
Εικ.229 Κάτοψη Αιγυπτιακοῦ ἱεροῦ καὶ Βαλανείου στην περιοχή της Μπρεξίζας στον Μαραθώνα (Σχ. Α. Γούναρη 2007)
Πηγή σχεδίου: Δεκουλάκου Ι., ΠΑΕ 2009, εικ.1, σ.14

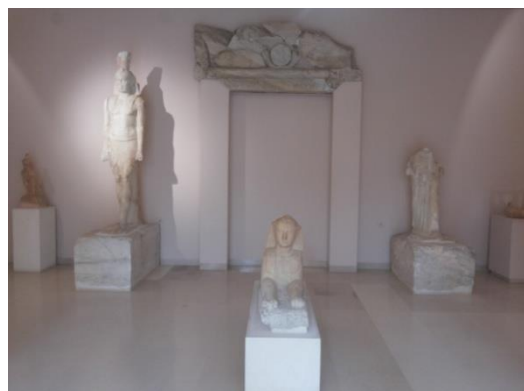
Εικ.230 Ανδρικό αιγυπτιαζόν άγαλμα του Αντίνοου Ὀσρι από το βόρειο πρόπυλο (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.231 Γυναικείο αιγυπτιάζον άγαλμα από το βόρειο πρόπυλο (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.232 Η είσοδος του αιγυπτιακού ιερού στο Μικρό Έλος (Σχ. Ι. Τραυλός, 1980)
Πηγή φωτογρ.: Πετράκος Β., Ο Μαραθών, εικ.28, σ.75

Εικ.233 Τμήμα υπερθύρου από την είσοδο του Αιγυπτιακού ιερού (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.234α Άγαλμα του Αντίνοου τύπου Όσιρι in situ από το νότιο πρόπυλο στη Μπρεζίζα
Πηγή φωτογρ.: Δεκουλάκου Ι., Νέα στοιχεία από την ανασκαφή του Ιερού των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, εικ.8, σ.119

Εικ.234β Άγαλμα του Αντίνοου τύπου Όσιρι από το νότιο πρόπυλο στη Μπρεζίζα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.235α Άγαλμα in situ της Ίσιδας από το νότιο πρόπυλο του Ιερού στη Μπρεζίζα
Πηγή φωτογρ.: Δεκουλάκου Ι., Νέα στοιχεία από την ανασκαφή του Ιερού των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, εικ.9, σ.119

Εικ.235β Άγαλμα της Ίσιδας από το νότιο πρόπυλο του Ιερού στη Μπρεξίζα
Πηγή φωτογρ.: Δεκουλάκου Ι., ΠΑΕ 2009, πίν.16β

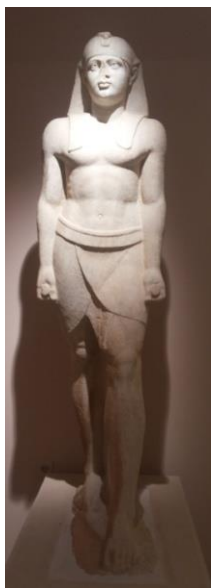
Εικ.236 Ανδρικό Αιγυπτιαζόν άγαλμα Αντίνοου στον τύπο του Όσιρι από τον Μαραθώνα (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών)

Εικ.237α Άγαλμα ιερέα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

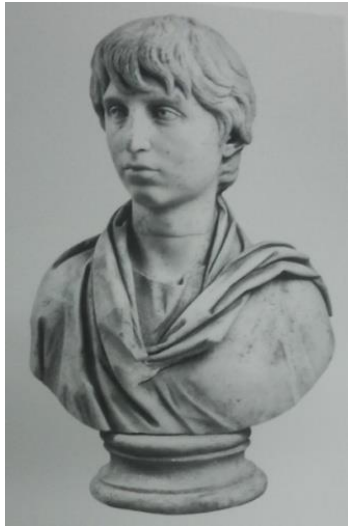
Εικ.237β Άγαλμα ιερέα πλάγια όψη (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.238 Ανδρικό άγαλμα Αντίνοου στον τύπο του Όσιρι από το δυτικό πρόπυλο (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.239 Γυναικείο αιγυπτιάζον άγαλμα της Ίσιδας από το δυτικό πρόπυλο του Ιερού στη Μπρεξίζα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.240 Προτομή του Πολυδευκίωνα από την Μπρεζίζα
Πηγή φωτογρ.: Δεκουλάκου Ι., ΠΑΕ 2009, πίν.19^α

Εικ.241 Αναθηματική επιγραφή προς τιμήν του Πολυδευκίωνα από την Μπρεζίζα
Πηγή φωτογρ.: Δεκουλάκου Ι., ΠΑΕ 2009, πίν.19^β

Εικ.242 Μαρμάρινη αιγυπτιακή σφίγγα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.243 Αιγυπτιαζόν άγαλμα της Ίσιδας από την Μπρεξίζα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.244α Λύχνος με παράσταση Σάραπη και Ίσιδας (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.244β Πλάγια όψη λύχνου με παράσταση Σάραπη και Ίσιδας (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

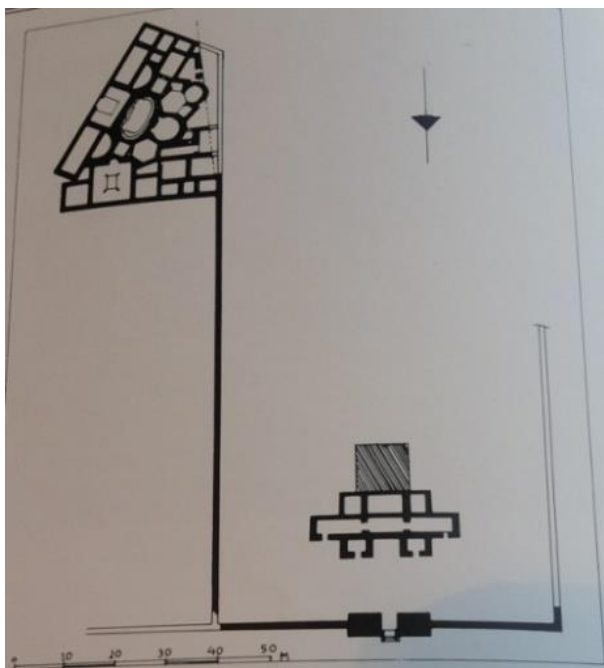
Εικ.244γ Λύχνος με παράσταση Σάραπη και Ίσιδας
Πηγή φωτογρ.: Δεκουλάκου Ι., ΠΑΕ 2009, πίν.20γ

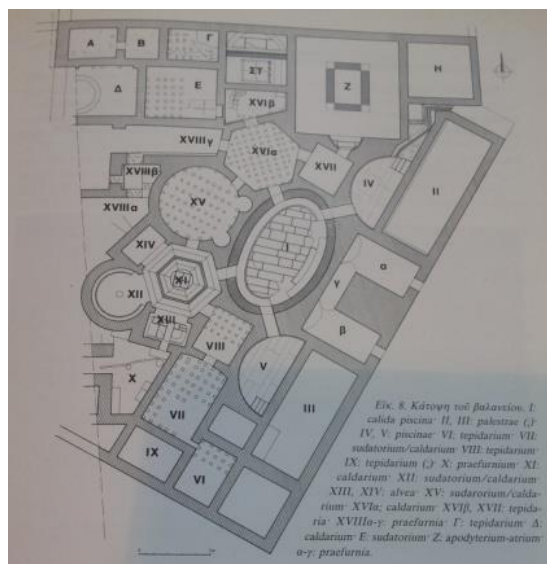
Εικ.245α Μαρμάρινο γλυπτό του γερακόμορφου θεού Ώρου από το κεντρικό οικοδόμημα του ιερού των Αιγυπτίων θεών στην Μπρεξίτζα (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.245β Πλάγια όψη μαρμάρινου γλυπτού του γερακόμορφου θεού Ώρου (Αρχαιολογικό Μουσείο Μαραθώνος)

Εικ.246 Κάτοψη ρωμαϊκού λουτρού (Σχ. Ι. Τραυλός)
Πηγή σχεδίου: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.5, σ.136

Εικ.247 Κάτοψη των εγκαταστάσεων του Βαλανείου
Πηγή σχεδίου: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.8, σ.139

Εικ.248 Αεροφωτογραφία του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.3, σ.135

Εικ.249α Ο χώρος του Βαλανείου πριν ξεκινήσουν οι ανασκαφικές έρευνες
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.4, σ.135

Εικ.249β Ο χώρος του Βαλανείου πριν ξεκινήσουν οι ανασκαφικές έρευνες
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.6, σ.138

Εικ.249γ Η Ελλειψοειδής αίθουσα του Βαλανείου (Χώρος Ι)
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.9, σ.140

Εικ.249δ Χώρος από το Βαλανείο (Χώρος Α)
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.14, σ.144

Εικ.249ε Πισίνα Βαλανείου (Χώρος ΙV)
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.

Εικ.249στ Πισίνα Βαλανείου (Χώρος V)
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.

Εικ.249ζ-η Χώροι για το χλιαρό νερό (Χώρος VI και VIII)
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.24, σ.154

Εικ.249θ Χώρος X του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.25, σ.154

Εικ.249ι Χώρος XI του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.26, σ.156

Εικ.249ια Χώρος XIV του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.27, σ.157

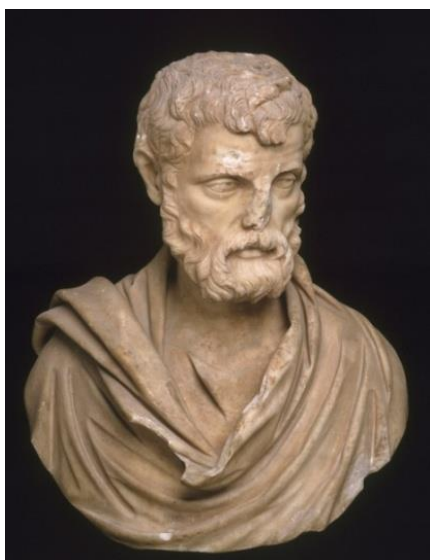
Εικ.249ιβ Χώρος XII του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.28, σ.158

Εικ.249ιγ Χώρος XV του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.30, σ.160

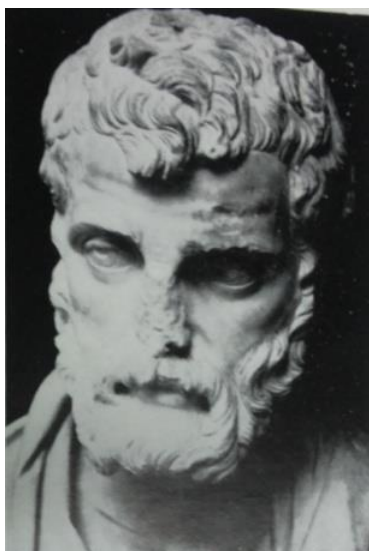

Εικ.249ιδ Χώρος Ε του Βαλανείου
Πηγή φωτογρ.: Αραπογιάννη Ξ., ΑΕ 1993, εικ.36, σ.166

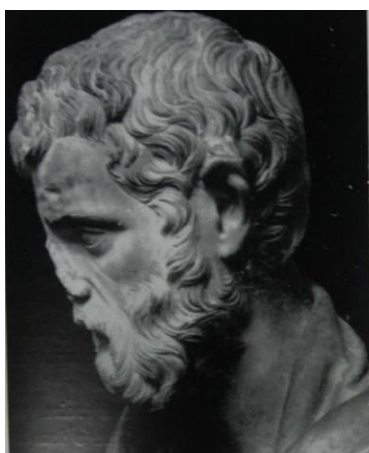
Εικ.250 Προτομή του Ηρώδη από την Μπρεξίζα (Μουσείο του Λούβρου)

Πηγή φωτογρ.: <http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/herod-atticus-philosopher-and-rhetor>

Εικ.251α Λεπτομέρεια προτομής Ηρώδη Αττικού (Μουσείο του Λούβρου)

Πηγή φωτογρ.: Charbonneaux J., Portraits du temps des Antonins, Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot, Vol. 49, 1957, σ.79, εικ.12

Εικ.251β Αριστερή όψη της προτομής του Ηρώδη (Μουσείο του Λούβρου)

Πηγή φωτογρ.: Charbonneaux J., Portraits du temps des Antonins, Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot, Vol. 49, 1957, σ.79, εικ.12

Εικ.252 Προτομή Λούκιου Βέρου

Πηγή φωτογρ.: Ashmolean Museum, University of Oxford, www.ashmolean.org

Εικ.253 Προτομή του Μάρκου Αυρηλίου από την Μπρεξίζα (Μουσείο του Λούβρου)

Πηγή φωτογρ.: Steinhauer G., *Marathon and the Archeological Museum*, σ.276

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αραπογιάννη Ξ., Το ρωμαϊκό βαλανείο στην Μπρεξίζα του Μαραθώνα, *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1993

Αραπογιάννη Ξ., Ο Μαραθώνας την Ρωμαϊκή εποχή, *Πρακτικά Γ΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής*, Καλύβια 1988

Αριστοτέλης, Αθηναίων Πολιτεία 2.2

Αριστοφάνης Όρνιθες

Αρχαιολογία και Τέχνες 56, *Αρχαιολογικά*, 1995

Αρχαιολογία και Τέχνες 57, *Αρχαιολογικά*, 1995

Αρχαιολογικό Δελτίο 1927-1928, τόμος 11, Παράρτημα, Αθήνα 1930

Βαβρίτσας Α., Ειδήσεις εκ Μαραθώνος, *ΑΑΑ Ι*, 1968

Βαλαβάνης Π., Σκέψεις για τις ταφικές πρακτικές προς τους νεκρούς της μάχης του Μαραθώνος στο: *Μπουραζέλης Κ. – Μειδάνη Κ., Μαραθών: η Μάχη και ο Αρχαίος Δήμος*, Αθήνα 2010, σσ.73-98

Βυζαντινός Στ., *Εθνικά*, Μέγα γεωγραφικόν λεξικόν αρχαίων πόλεων, τόπων και εθνών, 2004

Γέροντα Ρ., *Ηρώδης ο Αττικός*: Θέατρα, Στάδια και Επαύλεις του, Αθήνα 2000

Γριτσόπουλος Τ., Η κατά την Κυνουρίαν Μονή της Λουκούς, *Πελοποννησιακά*, τ.ΣΤ΄ 1963-1968, Αθήνα 1968, σσ.129-190

Δεκουλάκου Ι., Λύχνος με παράσταση Σάραπι και Ίσιδας από το ιερό των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, *Επιτύμβιον Gerhard Neumann* (επιμ. Δ. Δαμάσκος), Μουσείο Μπενάκη, Παράρτημα 20, Αθήνα 2003, σσ.213-221

Δεκουλάκου Ι., Νέα στοιχεία από την ανασκαφή του Ιερού των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών*, τ.32-34, 1999-2001, σσ.113-126

Δεκουλάκου Ι., Σάραπης και Ίσιδα με βακχικά σύμβολα σε λύχνο από το ιερό των Αιγυπτίων θεών στον Μαραθώνα, *Έπαινος Luigi Beschi*, Μουσείο

Μπενάκη, Παράρτημα 7, Αθήνα 2011, σσ.59-67

Δεκουλάκου Ι., Το Ιερό των Αιγυπτίων Θεών στον Μαραθώνα, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2009, σσ.13-21

Δραγούμης Σ. Ν., Επιγραφαί Πλαταιών και Κηφισιάς, *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1895, Περίοδος τρίτη, Τεύχ. 4ο, σσ.185-186

Δραγούμης Σ. Ν., Τοπογραφικά και Επιγραφικά της Κηφισιάς, *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1906, Περίοδος Τρίτη, σσ.187-190

Ευστρατιάδης Π., Περί των εν Κηφισία ανακαλυφθέντων Αρχαίων, *εφημ. Παλιγγενεσία*, εκδ. 19 Σεπτεμβρίου 1866, αρ. 1002 Διαθέσιμο στο http://srv-web1.parliament.gr/display_doc.asp?item=38866&seg=0

Θερμού Μ., Στα ίχνη του Ηρώδη Αττικού, Κτηριακό συγκρότημα εντοπίσθηκε στην Κηφισιά, *εφημ. Το Βήμα*, Δημοσιεύθηκε στις 17/11/2011

Ζαρμακούπη Μ., Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός των ρωμαϊκών επαύλεων γύρω από τον κόλπο της Νάπολης, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 2010, τ.29, τεύχ. 114, σσ.50-58

Καζιάνης Δ., Άγαλμα της ρωμαιοκρατίας από την Κηφισιά, *Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ' Αθηνών*, τ.15, 1982, σσ.130-142

Καζιάνης Δ., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 1979, Χρονικά Β'1, τ.34, σ.89

Κακριδής Φ., Αρχαιογνωσία και Αρχαιογλωσσία στη Μέση Εκπαίδευση, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2012. Ανάκτηση από http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/grammatologia/index.html

Καλίτσης Κ., Εύας Επιγραφή, *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, Παράρτημα – Αρχαιολογικά Χρονικά, 1960, τ.99, σσ.6-8

Καλίτσης Κ., Τα Ανιγραία του Πausανίου και η θέσις των Θυραιοτικών κωμών, *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, Παράρτημα – Αρχαιολογικά Χρονικά, 1965, τ.104, σσ.10-18

Καλτσάς Ν., *Τα γλυπτά*, Κατάλογος, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2002

Καμπούρογλου Δ., *Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών*, τομ. Γ', 1892

Καρούζου Σ., *Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον: Συλλογή Γλυπτών*, Περιγραφικός Κατάλογος, Αθήνα 1967

Κλαύδιου Πτολεμαίου Αλεξανδρέως, Γεωγραφική Ὑφήγησις του 2ου αι. μ.Χ, βιβλ. 3

Κόκκου Α., *Μέριμνα για τις Αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, έκδοση Β, Αθήνα 2009

Κοκολάκης Μ., *Η Δευτέρα Σοφιστική και οι Φιλόστρατοι*, (Ανάτυπο από τα Λημνικά Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συμποσίου του Αιγαίου, Λήμνος 1979), Αθήνα 1980

Κοκολάκης Μ., Ο οίκος του Ηρώδη Αττικού και η Πελοπόννησος, Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Κόρινθος 1990, 9-16 Σεπτεμβρίου, Παράρτημα 19, τ.Α', Αθήνα 1992-1993, σσ.241-256

Κορδέλλας Α., *Αι Αθήναι εξεταζόμεναι υπό υδραυλικήν έποψιν 1952*, Αθήνα 1879

Κουμανούδης Στ., Αττικά Επιγραφαί, περ. *Νέον Αθήναιον*, τεύχος 1, Αθήνα 1955

Κουμανούδης Στ., *Αττικής Επιγραφαί Επιτύμβιοι*, Αθήναι 1993

Κουσκουνά Ι. - Χασαπογιάννη Κ. - Κακαβούλια Ι., *Θυρεάτις Γη: Ιστορία-Αρχαιολογία-Λαογραφία*, Αθήνα 1981

Κύρκος Β., *Αρχαίος Ελληνικός διαφωτισμός και σοφιστική*, Ιωάννινα 1986

Κύρκος Β., Η Αρχαία Σοφιστική και η λεγόμενη Δευτέρα Σοφιστική, στο: Βουδούρης, Κ. Ι., Η Αρχαία Σοφιστική, *Πρακτικά του Α' διεθνούς συμποσίου Φιλοσοφίας για την Αρχαία Σοφιστική που οργάνωσε η ελληνική φιλοσοφική εταιρεία τον Σεπτέμβριο του 1982*, Αθήνα 1984, σσ.15-23

Κώπτη Α., Στα χνάρια της έπαυλής του: Κάτοικος Κηφισιάς ο Ηρώδης, *Έθνος*, 18-11-2011 Διαθέσιμο στο www.ethnos.gr/politismos/arthro/katoikos_kifisias_o_irodis-63551869/

Λαμπρινουδάκης Β., Προσπάθεια συστηματικής διαχείρισης αρχαιολογικών χώρων της Νάξου, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ.12, 1995

Λάμπρου Σπ., Περί του παναθηναϊκού σταδίου, περ. *Ιλισσός*, τεύχος 9

Λουκιανός, Βίος Δημώνακτος

Μαλλούχου Γ., Θραύσμα αράς από την Κηφισιά, *Γραμματεῖον*, τ.1, 2012, σσ.39-43

Μάντης Κ., *Κωνσταντίνος Καβάφης «Ηρώδης Αττικός»*. Διαθέσιμο στο http://latistor.blogspot.gr/2015/08/blog-post_21.html

Μαρινάτος Σπ., Ανασκαφή Μαραθώνος, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1970, σσ.5-28

Μαρινάτος Σπ., Ανασκαφή Μαραθώνος, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1972, σσ.5-7

Μαστραντώνης Π., *Διαχείριση Αρχαιολογικών Έργων – Θεωρητικό Πλαίσιο και Ανάπτυξη Εξειδικευμένων Εργαλείων*, Αθήνα 2008

Μαστροκώστας Ε., Αττικά επιτύμβιοι στήλαι και ανάγλυφα, *Αρχαιολογική Εφημερίδα* 1961, 2B, σσ.39-40

Μουζάκης Στ., Βυζαντινές – Μεταβυζαντινές εκκλησίες Βόρειας Αττικής (12ος-19ος αιώνας), *Αρχιτεκτονική – Εικονογραφική περιγραφή*, Αθήνα 2010

Μουστάκα Α., Ο Ludwig Ross στην Πελοπόννησο, στο: Goette H. R.-Παλαγγιά Ο. (επιμ.), Ludwig Ross und Griechenland, *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Αθήνα, 2-3 Οκτωβρίου 2002*, Rahden/Westf 2005, σσ.233-249

Μουστάκα Α., Σχέδιο ενός αταύτιστου αναγλύφου των ελληνιστικών χρόνων από τη Μονή Λουκούς, στο: Amicitiae Gratia: *Τόμος στη Μνήμη της Αλκμήνης Ντάτσουλη*, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2008, σσ.73-78

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., Αρχαιολογικό Μουσείο Άστρους, *Κατάλογος γλυπτών*, 1999

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., *Γλυπτά από την Θυρεάτιδα Κυνουρίας*, Αθήνα 1993

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., Ρήγιλλα: *Αππία Αννία Ρήγιλλα, Ηρώδου γυνή, το φως της οικίας*, Αθήνα 1998

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., *Ρωμαϊκά Πορträίτα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας*, Αθήνα 1985

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., Συμβολή στην εικονογραφία του Αντίνοου, *Αρχαιογνωσία*, τ.1, 1980, σσ.345-348

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., Συμβολή στην εικονογραφία του Ηρώδη, *Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ' Αθηνών*, τ.11, 1978, σσ.214-232

Ντάτσουλη-Σταυρίδη Αλκ., Συμβολή στην εικονογραφία του Πολυδεύκη, *Αρχαιολογικά ανάλεκτα εξ' Αθηνών*, τ.10, 1977

Ορεσίβιος Τ., Πεντέλη: Από την ανάδυση της Αιγαίας γης έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Αθήνα 2012. Διαθέσιμο στο <http://www.iranon.gr/PO/penteli.pdf>

Παυσανίας, Ἑλλάδος Περιήγησις, Αττικά, 19.5

Παλαγγιά Ο., Γλυπτά του Ηρώδη Αττικού από την Αθήνα και την Αττική, περ. «*Ανθέμιον*», τ.23, Δεκέμβριος 2012, σσ.2-10 Διαθέσιμο στο <https://www.scribd.com/doc/136197643/ANTHEMION-23>

Πάλλης Γ., Η IG II² 13200 και το ταφικό μνημείο της Ρηγίλλης, *ΗΟΡΟΣ*, τ.14-16, Αθήνα 2000-2003, σσ.191-195

Πάλλης Γ., Τοπογραφικά του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο (9ος-12ος αιώνας), *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τ.23, 2013, σσ.105-182

Πάλλης Γ., *Τοπογραφία του αθηναϊκού πεδίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο: Οικισμοί, οδικό δίκτυο και μνημεία*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 2007

Πανταζής Δ., Κηφισιακά, *Εφημ. Αιών*, αρ. φύλ. 2325, 04-03-1868

Παντελίδου-Γκόφα Μ., Οι ανασκαφές στο Μαραθώνα, στο: περ. *Ο Μέντωρ*, τεύχ. 111, 2015

Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, βιβλίο 8^ο, τόμος 3β

Παπαχατζής Ν., Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, *Κορινθιακά*, Αθήνα 1976

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, *Αρκαδικά*

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, *Αττικά*

Παυσανίας, Ελλάδος Περιήγησις, *Αχαϊκά*

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, *Ηλιακών Β*

Παυσανίας, Ελλάδος περιήγησις, *Κορινθιακά*

Πέππα-Παπαϊωάννου Ε., Ο Αρχαίος Δήμος των Κηφισιέων: Σύντομη περιπλάνηση, στο: *Μοίρα και Μύρα: Τιμητικός Τόμος για την Βούλα Ι. Λαμπροπούλου*, Αθήνα 2011, σσ.119-161

Πετράκος Β., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 17, 1961-1962, Χρονικά Β΄, σσ.29-30

Πετράκος Β., *Ο Μαραθών*, Αρχαιολογικός Οδηγός, Αθήνα 1995

Πετριτάκη Μ., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 36, Χρονικά Β΄1, 1981

Πετριτάκη Μ., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 37, Χρονικά Β΄1, 1982

Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Θεμιστοκλής

Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Ε., *Αρχαιολογικό Δελτίο* 26, Χρονικά Β΄1, Αθήνα 1971

Ρωμαίος Κ., Επιγραφαί εκ Κυνουρίας, *Αθηνά: Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας*, τεύχ.18, Αθήνα 1905, σσ.438-45

Ρωμαίος Κ., Ερευνητική περιοδεία εις Κυνουρίαν, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1950*, σσ.234-241

Ρωμαίος Κ., Κυνουρία και Κυνούριοι, *Πελοποννησιακά*, τ.Α΄, Αθήνα 1956, σσ.1-22

Ρωμαίος Κ., Περιοδεία κατά την Κυνουρίαν, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1953*, σσ.251-287

Ρωμιοπούλου Κ., *Ελληνορωμαϊκά Γλυπτά του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου*, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1997

Σβορώνος Ι., Ο τάφος του Παναθηναϊκού Σταδίου, περιοδ. *Το Άστυ*, αρ. φύλ. 5356, 3, 14.12.1904, Διαθέσιμο στο <http://digital.lib.auth.gr/record/116798>

Σβορώνος Ι., *Το εν Αθήναις Εθνικό Μουσείο*, Αθήνα 1903-1911

Σκιαδά Α., Ηρώδης Αττικός, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.ΣΤ΄, Εκδ. Αθηνών, Αθήνα 1976

Σκιάς Α., Αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου, *Νέος Ελληνομνήμων* 2, 1905

Σκιάς Α., Ο τάφος του Παναθηναϊκού Σταδίου, περιοδ. *Το Άστυ*, 1, αρ. φύλ. 5357, 15/12/1904 Διαθέσιμο στο <http://digital.lib.auth.gr/record/116799>

Σκιλάρντι Δ., Η Αρχαιολογική Συλλογή Κηφισιάς: Το κτήριο και τα εκθέματα, *Αρχαιολογία & Τέχνες*, τ.25, τεύχ.101 (Οκτ.-Δεκ.2006), σσ.90-94

Σπυρόπουλος Γ., *Η Βίλα του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2012 Διαθέσιμο στο https://www.academia.edu/34394327/ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ_2.pdf-_ΑΘΗΝΑ_ΕΚΔ._ΜΕΛΙΣΣΑ_2012_ISBN_978_960_204_3134

Σπυρόπουλος Γ., *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα/Λουκού Κυνουρίας*, Αθήνα 2006

Σπυρόπουλος Γ., *Νεκρόδειπνα*, Ηρωϊκά ανάγλυφα και ο Ναός-Ηρώο του Αντίνοου στην Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, Σπάρτη 2006

Σπυρόπουλος Γ., *Οι Στήλες των πεσόντων στη μάχη του Μαραθώνα από την έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας*, Αθήνα 2009

Σπυρόπουλος Θ. - Σπυρόπουλος Γ., *Η έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Εύα Κυνουρίας*, Αθήνα 2001

Σπυρόπουλος Θ., Νέα γλυπτά αποκτήματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Τριπόλεως, στο: *Palagia O.-Coulson W. (επιμ.), Sculpture from Arcadia and Laconia: proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992*, Oxford 1993, σσ.259-267

Σταϊνχάουερ Γ., Η εικονογραφία των Διόσκουρων στη Ρωμαϊκή Σπάρτη, στο: *Palagia O.-Coulson W. (επιμ.), Sculpture from Arcadia and Laconia: proceedings of an international conference held at the American School of Classical Studies at Athens, April 10-14, 1992*, Oxford 1993, σσ.225-235

Σταϊνχάουερ Γ., *Ιστορική γεωγραφία του αρχαίου κόσμου: Ελλάδα-Ρώμη*, Αθήνα 2009

Σταϊνχάουερ Γ., *Ο Μαραθών και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, 2009

Σταϊνχάουερ Γ., Οι στήλες των Μαραθωνομάχων από την έπαυλη του Ηρώδη Αττικού στην Λουκού Κυνουρίας, στο: *Μπουραζέλης Κ. – Μειδάνη Κ., Μαραθών: Η μάχη και ο Αρχαίος Δήμος*, Αθήνα 2010, σσ.99-108

Στείρης Γ., Φιλοσοφική δραστηριότητα στην Ανατολική Πελοπόννησο τον 2ο αι. μ.Χ.: Ηρώδης Αττικός, Αττικός και Αρποκρατίων, *Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών σπουδών: Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα*, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005, τ.1, 2006, σσ.257-268

Στεφανοπούλου Μ. – Παλαιολόγος Δ., *Αρχαιολογικό Δελτίον* 65 (2010), Β'1α, σσ.131-134

Στρατής Α., Ιστορικά Κονιάματα από την «Έπαυλη του Ηρώδη Αττικού» στη Λουκού Κυνουρίας: μακροσκοπική εξέταση και αρχαιολογικά συμπεράσματα, *Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών: Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα*, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005, τ.2, 2007, σσ.273-286

Σύκκα Γ., Η συναρπαστική ιστορία της βίλας του Ηρώδη, από <http://www.kathimerini.gr/111385/article/politismos/arxeio-politismoy/o-hrwdhs-attikos-afhse-ta-ixnh-toy-ston-maraθwna>, *Καθημερινή*, 16/02/2002, έντυπη έκδοση

Σύκκα Γ., Η συναρπαστική ιστορία της βίλας του Ηρώδη. Διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/356708/article/politismos/arxeio-politismoy/h-synarpastikh-istoria-ths-vilas-toy-hrwdh>, *Καθημερινή*, 2/5/2009, έντυπη έκδοση

Σωτηριάδης Γ., Ανασκαφαί Μαραθώνος, *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας* 1932, σσ.28-43

Σωτηριάδης Γ., Έρευναι και ανασκαφαί εν Μαραθώνι, *ΠΑΕ* 1935, σσ.84-158

Σωτηριάδης Γ., *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1993

Το εξοχικό του Ηρώδη του Αττικού, *εφημ. Ελευθεροτυπία*, Έντυπη Έκδοση, Διαθέσιμο στο <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=326865>

Τσουντας Χρ., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Τέχνης*, Αθήνα 1928

Φάκλαρης Π., *Αρχαία Κυνουρία, Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Αθήνα 1990

Φάκλαρης Π., *Αρχαία Κυνουρία: Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1985

Φάκλαρης Π., Η χαμένη έπαυλη του Ηρώδη Αττικού, *εφημ. το Βήμα*, 13/02/2000 Διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=119284>

Φιλαδελφεύς Α., Ερμαϊκή στήλη Ηρώδου του Αττικού, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, τ.5, Παράρτημα του Αρχαιολογικού Δελτίου 1919

Φιλήμονος Λεξικόν Τεχνολογικόν, ex Bibliotheca Parisiensi, Londini 1812: Tyris J. & B. Nichols, & S. Bentley, σ.15

Φίλιος Δ., *Δύο λέξεις περί του πώς γράφονται τα των ανασκαφών εν τω αρχαιολογικῷ δελτίῳ*, Αθήνα 1890

Φιλόστρατος Φλάβιος, *Βίοι Σοφιστῶν*

Φιλόστρατος Φλάβιος, *Τὰ ἐς τὸν Τυανέα Ἀπολλώνιον*, βιβλ. Γ´

Φουρίκης Π., Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής, *Αθηνά: Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικῆς Εταιρείας*, τεύχ. 41, Αθήνα 1929

Φωτίου Κ., Η πύλη του Ηρώδη του Αττικού στον Μαραθώνα, περ. *Αρχαιολογία*, τεύχ.18, Φεβρουάριος 1986

Φωτίου Κ., *Η Τετράπολις του Μαραθώνα: Συμβολή στην Αναθεώρηση των Δήμων και της Μάχης*, Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα 1982

Φωτίου Κ., *Ο Κλασικός Μαραθώνας: Η ιστορική μάχη - Η Πύλη Ηρώδη του Αττικού - Η πηγή της Μακαρίας - Ο μαραθώνιος δρόμος*, Ρόδος 2008

Χριστόπουλος Μ. - Βερτουδάκης Β. - Μπάζου Α., *Ανθολογία κειμένων από τη γραμματεία των ελληνιστικών και αυτοκρατορικών χρόνων*, 2015. Διαθέσιμο στο https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/1576/1/00_master_document.pdf

Χωρέμη-Σπετσιέρη Άλκ., Θραύσμα αναθηματικού αναγλύφου από την περιοχή του Αθηναϊκού Ελευσινίου, *Αρχαιολογική Εφημερίδα*, Περίοδος Πέμπτη, τ.139, 2000, σσ.1-18

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Albertson F. C., A Bust of Lucius Verus in the Ashmolean Museum, and its Artist, *AJA* 87, Oxford 1983

Ameling W., Herodes Atticus I, *Biographie*, Hildesheim-Zurich-New York 1983

Ameling W., Herodes Atticus II, *Inschriftenkatalog*, Hildesheim/Zürich/New York 1983

Ameling W., Marathon, Herodes Atticus and the Second Sophistic στο *Buraselis K.-Kokolakis E., Marathon, The day after, Symposium proceedings, Delphi 2-4 July 2010*

Anderson G., *The Second Sophistic: A Cultural Phenomenon in the Roman Empire*, London: Routledge, 1993

Anderson G., Philostratus: Biography and Belles Lettres in the Third Century A.D., London 1986

Aurigemma S., *Villa Adriana*, Roma 1961

Avramea A., Le Peloponnèse Protobyzantin, le passage d'une culture à une autre, στο *Le Peloponnèse, Archéologie et Histoire, Actes de la rencontre internationale de l'Orient*, 1999

Baedeker K., Griechenland, Handbuch für Reisende, Leipzig 1893

Benndorf O., Romisches Grab in Kephisia, *AZ* 36, Jahrgang 1868, στον τόμο Gerhard E., *Archäologische Zeitung*, Berlin 1867

Bernoulli J., *Griechische Ikonographie Ikonographie mit Ausschluss Alexanders und der Diadochen*, Herodes Attikos, München 1901

Bieber M., Verzeichnis der Käuflichen Photographien des Kaiserlich Deutschen archäologischen Instituts in Athen, Athen 1912

Blouet A., *Expedition Scientifique de Moree III*, Paris 1838

Boeckhius A., *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Academiae Litterarum Regiae Borussicae, Pars II, Vol.1, Berlin 1828-1877

Bol R., Das statuenprogramm des Herodes-Atticus-Nymphäums, Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin 1984

Bol R., Die porträts des Herodes Atticus und seiner Tochter Athenais, *Antike Kunst* vol.41, 1998

Bowersock G. W., *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969

Bowie E. L., Greeks and their past in the Second Sophistic, στο Moses I. Finley (ed.), *Studies in Ancient Society*, London: Routledge and Kegan Paul, 1974

Buresch K., Triopeion, Herodes, Regilla, *N.F.* 44, *Rheinisches Museum*, 1889

Bursian C., *Geographie von Griechenland II*, Leipzig 1868-1872

Carr H., C.S.B , Philostratus and Eunapius, *The lives of the Sophists*, 1938, translation by Wilmer Cave Wright, The library the institute of mediaeval studies, Toronto

Cartledge P., *Sparta and Laconia, a regional History*, 1300-362 BC, London 1979

Chandler R., *Travels in Asia Minor and Greece*, Vol. II, Chapter XXXVI, Oxford 1775

Chandler R., *Travels in Asia Minor, and Greece*, Third Edition, Vol. II, Chapter XXXIV, London 1817

Chandler R., *Travels in Greece*, Chapter XXXIV, London, 1776

Charbonneaux J., *Portraits du temps des Antonins, Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, Vol. 49, 1957

Christien J. - Spyropoulos Th., Eua et la Thyreatide, Topographie et Histoire, *BCH* 109, 1985

Curtius E., *Peloponnesos: Einen Historisch – geographische Beschreibung der Halbinsel*, Vol. II, Gotha 1852

Daux G., *Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1961*, *BCH* 86, 1962

Davies M. – Pomeroy S., *Marcellus of Side's epitaph on Regilla*, "Prometheus" 38, 2012, σσ.3-34

Dekoulakou I., "Statues of Isis from the sanctuary of the Egyptian gods at Marathon", στο Κ. Μπουραζέλης - Κ. Μειδάνη (επιμ.), *Μαραθών. Η μάχη και ο αρχαίος δήμος*, Αθήνα 2010

Deutsches Archäologisches Institut Athenische Abteilung, Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts, *Athenische Abteilung: Antikenbericht aus Attika*, τόμος 12, 1887

Dimas St., Untersuchungen zur Themenauswahl und Bildgestaltung auf römischen Kindersarkophagen, 1998a, στον τόμο Koch G., *Akten des Symposiums "125 Jahre Sarkophag-Corpus"*, 1998

Dittenberger W., *Die Familie des Herodes Atticus*, *Hermes*, Band 13, 1878

Eschenburg Topographische, archäologische und militärische Betrachtungen auf dem Schlachtfelde von Marathon: vortrag gehalten am 4 december 1886 in der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin

Eshleman K., *Defining the circle of Sophists: Philostratus and the construction of the Second Sophistic*, in *Classical Philology*, vol. 103, no. 4, Oct. 2008

Flinterman Jaap-Jan, De tweede sofistiek: een portie gebakken lucht?, *Lampas* 29, 1996

Frazer J. G., Pausanias' s Description of Greece, Vol. III, London 1898

Frazer J. G., Pausanias' s Description of Greece, Vol. II, London 1913

Frier B. and McGinn T., *A Casebook on Roman Family Law*, Oxford University Press 2004

Gasparri C., Lo Stadio Panatenaico: documenti e testimonianze per una riconsiderazione dell'edificio di Erode Attico, *Ann. Scuola Atene* 36-37, 1974-1975

Gazda E., A Portrait of Polydeukion, *Bulletin of the Museums of Art and Archaeology*, University of Michigan, Vol.III, 1980

Geagan D. J., A New Herodes Epigram from Marathon, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institute, *Athenische Abteilung*, Band 79, Berlin 1964

Galli M., *Die Lebenswelt eines Sophisten*, Untersuchungen zu den Bauten und Stiftungen des Herodes Atticus, Mainz am Rhein, 2002

Gell W., *Narrative of a Journey in the Morea*, London 1823

Gellius Aulus, *Atticae Noctae*

Gleason M. W., Making Space for Bicultural Identity: *Herodes Atticus Commemorates Regilla*, Stanford University, 2008

Goette H. R., *Attische Klinen-Riefel-Sarkophage*, AM 1991

Graindor P., *Inscriptions Attiques d'Époque Impériale*, BCH 38, 1914

Graindor P., *Tête de Nègre du Musée de Berlin*, BCH 39, 1915

Graindor P., *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille*, Le Caire 1930

Heberdey R., *Die Reisen des Pausanias in Griechenland*, Wien 1894

Holford-Strevens L., Towards a Chronology of Aulus Gellius, *Latomus* 37, 1977

Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores, vol. II² και III

Kähler H., *Rom und seine Welt, Bilder zur Geschichte und Kultur*, 1958

Kahrstedt U., *Das Wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Bern 1954

Kaibel G., *Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta*, Berlin 1878, Epigr.Gr. 1046

Kapetanopoulos E., Polydeukion and the Archon Dionysios, *Horos* 7, Αθήνα 1989

Karusu S., Die Antiken vom Kloster Luku in der Thyreatis, *RM* 76, Heidelberg 1969

Koch G., Οι Αττικές Σαρκοφάγοι και η Σημασία τους για την τέχνη της αυτοκρατορικής εποχής, στο: Κλασική Παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009*, σσ.35-56

Koch G., Σαρκοφάγοι της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής στην Αρκαδία και την Λακωνία, στον τόμο Palagia O.-Coulson W. (επιμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia: proceedings of an international conference held at the American*

School of Classical Studies at Athens, Oxford 1993

Koch G. - Sichtermann H., *Römische Sarkophage*, München 1982

Lapatin K. D. S., A Family Gathering at Rhamnous? Who's Who on the Nemesis Base, *Hesperia* 61, 1992

Lapatin K. D. S., *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*, Oxford 2001

Leake W. M., *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea*, London 1846

Leake W. M., *The Topography of Athens and the Demi of Attica*, Vol. 2, London 1841

Leake W. M., *Travels in the Morea in three volumes*, vol II, Chap. XXII, London 1830

Leake W. M., *Travels in Northern Greece*, Vol. II, London 1835

Leake W. M., *Die Demen von Attika, Aus dem Englischen übersetzt von Anton Westermann*, Braunschweig 1840

Legrand Ph. E., Biographie de Louis-François-Sébastien Fauvel, antiquaire et consul (1753-1838), *Revue archéologique* 30, 3e série, janvier-juin 1897

Lenormant F., Inscriptionum Graecarum Ineditarum Centuria Secunda et Tertia, *Rheinisches Museum für Philologie, Neue Folge*, 21 Jahrgang, Paris 1866

Lolling H. G., *Hellenische Landeskunde und Topographie, Geographie und politische Geschichte des klassischen Altertums*, Band 3, Nördlingen 1889

Lolling H. G., *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung, Topographische Studien, Zur Topographie von Marathon*, Band 1, 1876

Mallwitz A., ΟΜΟΝΟΙΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΥ ΠΥΛΗ, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*, Band 79, Berlin 1964

McCredie J. R., *Fortified Military Camps in Attica*, *Hesperia*, Suppl. XI, Princeton 1966

Meyer H., Vibullius Polydeukion: Ein archäologisch-epigraphischer Problem-Fall, *AM 100*, 1985

Nadalini G., Memoire de Maitrise d'Archeologie Grecque: *Hérode Atticus bâtisseur*, Universite de Paris 1, 1979/1980

Neugebauer C., Herodes Atticus: ein antiker Kunstmäzen, *Die Antike 10*, 1934

Nilsson P. M., Geschichte der griechischen Religion: *Die hellenistische und römische Zeit*, München 1988

Oakley J., *Die attischen Sarkophage, Andere Mythen ASRIX.1.3*, Berlin 2011

Palagia O., Sculptures from the Peloponnese in the Roman Imperial period στο Rizakis A.-Lepenioti Cl., Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation, *Μελετήματα 63*, Athens 2010

Papagianni E., Attische Sarkophage mit Erosen und Girlanden, *Sarkophag-Studien 9*, Ruhpolding 2016

Peck W., Attische Inschriften, *AM 67*, 1942

Peck W., Griechische Grabgedichte, Berlin 1960

Perry E. E., Iconography and the dynamics of patronage: A sarcophagus from the family of Herodes Atticus, *Hesperia 70*, 2001

Philadelphus A., Un Hermès d' Hérode Atticus, *Bulletin de Correspondance Hellénique*, τ.XLIV, Paris 1920

Pomeroy S.B., *The Murder of Regilla*, Cambridge MA/London 2007

Pritchett W. K., *Studies in Ancient Greek Topography*, Vol. III, University of California Press , Berkeley 1980

Pritchett W. K., *Studies in Ancient Greek Topography*, Vol. IV, Berkeley 1982

Puillon-Boblaye E., *Reserches géographiques sur les ruines de la Moree*, Paris 1835

Rasch J. R., Das Maxentius-Mausoleum an der via Appia in Rom, Mainz 1984

Reinach S., *Voyage archelologique en Grece et en Asie Mineure sous la*

- direction de M. Philippe Le Bas (1842-1844), Paris 1888, plate 90
- Richter G.M.A., *The portraits of the Greeks*, Vol.3, London 1965
- Robert C., *Die antiken Sarkophagreliefs II*, Berlin 1890
- Robert L., Deux Inscriptions de l'époque impériale en Attique II: Un concours et Herode Atticus, *AJPh* 100, 1979
- Robertson D. S., *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1959
- Rolfe J. C. (μτφρ.), *The attic nights of Aulus Gellius*, Three Volumes I, London 1960-1961
- Romeyer-Dherbey G., *Les Sophistes*, P.U.F., Paris 1993
- Salsa Prina Ricotti E., *Villa Adriana: Il sogno di un imperatore*, Roma 2001
- Schefold K., *Die Bildnisse der Antiken Dichter, Redner und Denker*, Basel 1943
- Schliemann H., Das sogenannte Grab der 192 Athener zu Marathon, *Zeitschrift für Ethnologie* 16, Berlin 1884
- Schmitz T., Performing History in the Second Sophistic, in Zimmermann M., *Geschichtsschreibung und politischer Wandel im 3. Jh. N. Chr.*, Stuttgart 1999, pp.71-92
- Spawforth A., Sparta and the family of Herodes Atticus: a reconstruction of the evidence, *BSA* 75, 1980
- Spawforth A., Families at Roman Sparta and Epidaurus: Some Prosopographical Notes, *BSA* 80, 1985
- Spyropoulos G., *Drei Meisterwerke der griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu Eva/Loukou*, Frankfurt 2001
- Supplementum Epigraphicum Graecum 13, 35
- Svensson N., Réception solennelle d'Hérode Atticus. In: *Bulletin de correspondance hellénique*, Volume 50, 1926
- Swain S., *Hellenism and Empire: Language, Classicism, and Power in the Greek World AD 50-250*, Oxford: Clarendon Press, 1996

- Thönges – Stringaris R., Das Griechische Totenmahl, *AM* 80, Berlin 1965
- Tobin J., Herodes Attikos and the City of Athens: *Patronage and Conflict under the Antonines*, Amsterdam 1997
- Tobin J., Some New Thoughts on Herodes Atticus's Tomb, His Stadium of 143/4, and Philostratus VS 2.550, *American Journal of Archaeology* Vol. 97, No. 1 (Jan., 1993)
- Touchais G., Chroniques de fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1979, *BCH* 104, 1980
- Traill J. S., Demos and trittys, Epigraphical and topographical studies in the organization of Attica, Athenians Victoria College, Toronto 1986
- Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988
- Tschira A., Eine römische Grabkammer in Kephissia, *AA* 63-64, 1948/9
- Vanderpool E., News Letter from Greece, *AJA* 65, 1961
- Vanderpool E., Some Attic Inscriptions, *Hesperia* 39, 1970
- Walker S., A marble head of Herodes Atticus from Winchester City Museum, *The Antiquaries Journal* 69, 1989
- Whitmarsh T., *The Second Sophistic*, Oxford 2005
- Wilhelm A., Zwei Hermen des Herodes Attikos, *JOAI* 28, Beiblatt 1933
- Woloch M., Four Leading Families in Roman Athens (A.D. 96-161) στο *Historia* 18: *Zeitschrift für Alte Geschichte*, 1969, σσ.503-512

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg,0638,003:1>

<http://www.hellinon.net/HerodisAtikos.html>

<http://www.discoverkynouria.gr/el/sights/vila-irodi-attikoy#.V4i069KLRdg>

http://grammateion.gr/sites/grammateion.gr/files/articles/grammateion_1_2012_39-43_0.pdf

<http://www.kathimerini.gr/356708/article/politismos/arxeio-politismoy/h-synarpastikh-istoria-ths-vilas-toy-hrwdh>

<http://www.militaire.gr/μαραθώνιος-και-οι-περιπέτειες-του-τύμ/>

<http://www.historical-quest.com/current-issue/108-archive/arxaia-istoria/698-o-herodes-atticus.html>

<http://www.kathimerini.gr/111385/article/politismos/arxeio-politismoy/o-hrwdhs-attikos-afhse-ta-ixnh-toy-ston-maraθwna>

<http://www.immk.gr/mones/ιερά-μονή-λουκούς/αρχαιολογικά-στοιχεία-έπαυλη-ηρώδη/>

<http://www.mixanitouxronou.gr/dite-apo-psila-pou-vriskete-to-delta-tou-nilou-stin-attiki-eki-ipirche-egiptiaki-piramida-ke-latrevotan-i-thea-isis-ke-o-osiris-simera-dipla-sto-iero-kolimpoun-anipopsiasti-touristes-v/>

<http://www.ime.gr/chronos/07/gr/culture/index41.html>

<https://www.scribd.com/doc/136197643/ANTHEMION-23>

http://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/history/filosofia/page_034.html

<http://arcadia.ceid.upatras.gr/pausanias/place.php?id=89>

